

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**EBÜ'L-ABBAS EL-MÜSTAĞFİRÎ VE HADİS
İLMİNDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

ASİLBEK ABDUGANİEV

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**EBÜ'L-ABBAS EL-MÜSTAĞFİRÎ VE HADİS
İLMİNDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

ASILBEK ABDUGANİEV

Danışman:
PROF. DR. HASAN CİRİT

İSTANBUL, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ASİLBEK ABDUGANİEV'nın EBÜ'L-ABBAS EL-MÜSTAĞFİRİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 5.07.2018 tarih ve 2018-18/31 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 13/07/2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. HASAN CİRİT	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. AYNUR URALER	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. ABDULLAH HİKMET ATAN	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Asilbek Abduganiev

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan Cirit

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi – 2018

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî, muhaddis, hadis, Mâverâünnehir, Nesef, Keş

ÖZET

Mâverâünnehir'in Hanefî hadis hâfızlarından sayılan Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî (ö. 350/432) Nesef'te doğup ilmî gelişimini farklı bölgelere rihle yaparak çeşitli âlimlerden istifade etmekle tamamlamıştır. Bununla birlikte yaklaşık 20'ye yakın eser telif etmiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca Nesef'in hatipliğini de üstlenen Müstağfirî ömrünü ilim ve İslâm'a hizmet etmekle geçirerek hicrî 432 yılında vefat etmiştir. "İmam", "fakih" ve "hafız" unvanlarıyla nitelenen Müstağfirî, hadis ilminde önemli yere sahiptir. Bu çalışmada eserleri esas alınarak Müstağfirî'nin hadisçiliği incelenmiştir. Müstağfirî'ye dair bu çalışmada onun yaşadığı ortam ve zaman dilimi ilmî, siyâsi, sosyal, kültürel ve ilmî açılardan ele alınmış, sonrasında ise Müstağfirî'nin hadisçiliğini tespit adına eserlerindeki açıklama ve değerlendirmeleri araştırılmıştır. Çalışma sonucunda Müstağfirî'nin meşhur hadisçi olduğu ve kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde etkin rol oynadığı söylenebilir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Asilbek Abduganiev

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Hadith

Supervisor: Prof. Dr. Hasan Cirit

Degree Awarded and Date: Master- 2018

Key words: Ebul-Abbas al-Müstağfirī, muhaddith, hadith, Mavarannehir, Nasaf, Kash

ABSTRACT

Abu'l-Abbas al-Müstağfirī (d. 350/432), who was counted as belonging to the Hanafī hadith hafizes of Mavarannehir, was born in Nasaf and completed his scientific development benefiting from various scholars of different regions. Along with that, he has copyrighted nearly 20 works and has educated many students. Müstağfirī, who assumed the oratory of Nasaf passed away in 432 Hijrī by serving the science and Islam. Regarded as “imam”, “fakih” and “hafiz”, Müstağfirī also has important place in the hadith science. In this study, the works of Müstağfirī in the hadith science have been examined. This work has studied scientific, political, social and cultural aspects of the ambient and timeframe in which Müstağfirī lived. Afterwards, the explanations and evaluations of his books were investigated in order to determine the hadith of Mustagfirī. As a result of the study, it can be said that Mustagfirī is a famous hadith and plays an active role for the scholars who follow him.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
KISALTMALAR.....	VI
ÖNSÖZ	VII

GİRİŞ

KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU VE METOT	2
II. KAYNAKLAR	3

BİRİNCİ BÖLÜM

YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYAL, KÜLTÜREL VE İLMÎ BAKIMDAN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

I. MÂVERÂÜNNEHİR İSMİNİN ANLAMI.....	6
II. MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNİN COĞRAFİ DURUMU	7
III. SİYASÎ DURUM	8
A. Mâverâünnehir’de İslâmın Yayılması	8
B. Sâmânîler Devleti Tarihine Genel Bir Bakış	9
C. Sâmânîler Devleti’nin Çöküş Dönemi	11
D. Karahanlılar Devleti’nin Mâverâünnehir’deki Yönetimi (389/999’dan Müstağfirî’nin Ölüm Tarihi Olan h. 432’ye Kadarki Dönem):	12
IV. SOSYAL DURUM	13
A. Sâmânîler Döneminde Sosyal Durum	13
B. Karahanlılar Döneminde Sosyal Durum.....	15
V. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM.....	17
A. Sâmânîler Dönemindeki Eğitim Kurumları.....	17
1. Küttâb	17
2. Âlimlerin Evleri.....	19
3. Camiler ve Mescitler	20
4. Hankah ve Ribâtlar	21
5. Medreseler	22
6. Kütüphaneler	23
B. İlmî Yolculuklar	24
C. İlmî Hareketin Genel Vasıfları ve Hadis İlmî.....	25
1. İlmî Hareketin Genel Vasıfları	25

2. IV. ve V. Asırlarda Hadis İlminin Genel Durumu	26
Sâmânîler döneminde yetişen ünlü hadis âlimleri ve eserlerinden bazıları şunlardır	28
E. Karahanlılar Döneminde İlmî ve Kültürel Durum	28
Karahanlılar döneminde yetişen bazı hadis âlimleri ve telif ettiği eserlerini şöyle sıralayabiliriz;	31
VI. IV. VE V. ASIRLARDA MAVERAÜNNEHİR'DEKİ DİNÎ DURUMA GENEL BİR BAKIŞ ..	32
VII. NESEF ŞEHRİ	35
DEĞERLENDİRME	38

İKİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-ABBAS EL-MÜSTAĞFİRÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. HAYATI	40
A. İsmi ve Nesebi	40
B. Doğumu	41
C. Ailesi	42
D. Vefatı	43
II. İLMÎ KİŞİLİĞİ	44
A. İlk Tahsili	44
B. İlmî Yolculukları	44
C. Hocaları	46
D. Talebeleri	53
E. Mezhebi	57
F. Eserleri	60
1. Matbu Olanlar	61
2. Yazma Eseri	71
3. Kaynaklarda İsmi Geçip Günümüze Ulaştığı Bilinmeyenler	71
DEĞERLENDİRME	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-ABBAS EL-MÜSTAĞFİRÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

I. GÜVENİRLİĞİ	79
A. Hakkında Kullanılan Vasıflar	79
B. Hadisçiler Arasındaki Yeri	79
II. HADİS NAKLİNDE KULLANDIĞI RİVÂYET LAFIZLARI	81
A. Semâ	82
B. Kıraat	84
C. İcâzet	84
D. Mükâtebe	86

E. Vicâde.....	86
III. İSNÂDDA RÂVİ İSMİNİ ELE ALMASI	87
Râvi İsimlerini Kısaltması	87
IV. HADİSLERİN FARKLI İSNADLARINI BELİRTMESİ	89
V. MÜTÂBA‘AT VE ŞÂHİD RİVAYETLERİ AYNİ YERDE ZİKRETMESİ.....	91
A. Mütâba‘at Rivayetleri.....	92
B. Şâhid Rivayetleri	95
VI. RÂVİLERLE İLGİLİ AÇIKLAMALARI	98
Künyeleri Açıklaması	98
VII. SENEDİN SONU İTİBARIYLA RİVAYET ETTİĞİ HADİSLERİN ÖZELLİĞİ.....	101
A. Kudsî Hadis	101
B. Merfu	101
C. Mevkuf	102
D. Maktu	102
VIII. HADİSLERİ DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ.....	102
A. Sened Tenkidi Yapması	102
B. Metin Tenkidi Yapması	103
C. Hadisleri Değerlendirmede Kullandığı Tabirler	104
D. Hadislerin Kaynağına İşaret Etmesi	111
IX. HADİS RİVAYET USÛLÜ	112
A. Sadece İsnadı Vermesi	112
B. İsnadı Kısaltması	112
C. Hadisleri Birbiriyle Karşılaştırarak Aralarındaki Farka İşaret Etmesi.....	113
D. Hadisi Rivayet Eden Farklı Sahâbî’leri Belirtmesi	113
E. Hadisi Rivayet Eden Diğer Râvileri Belirtmesi	114
X. MÜSTAĞFİRÎ’NİN KAYNAKLARI.....	115
XI. MÜSTAĞFİRÎ’NİN ETKİSİ	121
XII. RİCAL HAKKINDA BİLGİ VERMESİ	126
XIII. MEKAN HAKKINDA BİLGİ VERMESİ	133
XIV. CERH VE TA‘DİL LAFIZLARI.....	133
A. Cerh Lafızları	134
B. Ta‘dîl Lafızları	136
DEĞERLENDİRME	138
SONUÇ	141
KAYNAKÇA.....	142

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
v.b.	: Ve benzeri
H.z.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
ö.	: Ölümü
nşr.	: Neşreden
trc.	: Tercüme eden

ÖNSÖZ

Hadis/Sünnet'in, İslam dinindeki yeri tartışılmazdır. Nitekim bunların İslam'ın ikinci kaynağını teşkil ettiği konusunda son derece açıklayıcı bilgiler Hz. Muhammed (s.a.) tarafından bizzat belirtilmiştir.

Hadis/Sünnetin geçirdiği devreleri bilinmesi ve bu ilme dair yazılmış eserlerin tanınması için, muhaddislerin hayatı ve ilmî şahsiyetlerinin araştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca İslâm kültürünün gelişmesinde son derece katkıda bulunan bu şahsiyetlerin bilinmesi, bu kültürün zenginliğini ortaya koymak bakımından da önem arz etmektedir.

Yapılan araştırmalarda hicrî IV. ve V. asırlar, Hadis Târihi açısından, hadis çalışmalarının kitaplaşmaya devam ettiği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde âlimler, kendilerinden önceki ulemânın eksik bıraktığı konuları tamamlamaya çalıştığı ve kitaplara geçmeyen çok sayıdaki hadisleri kaydetmeye gayret gösterdiği bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde hadislerin senedli olarak rivayet edildiği de görülmektedir.

Hadis ilminde derin izler bırakan muhaddis âlimlerin arasında Mâverâünnehir bölgesinde yetişen hadisçilerin ayrı bir yeri vardır. Nitekim, hicrî IV. ve V. asırlarda yaşayan ve meşhur Hanefî âlimlerinden biri olan Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî de bu bölgeye mensup meşhur simalardan biridir. Müstağfirî, kaleme aldığı eserleriyle hadis ilmine katkıda bulunmuş, gerek kendi asrında, gerek sonraki dönemlerde yaşayan âlimler üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır.

Müstağfirî hakkında yapılan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Nitekim başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelerde onunla ilgili derli toplu bilgi veren müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle ilim ehline konuyla ilgili yeterince bilgi vermek maksadıyla *Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri* adlı bir çalışma yapmayı uygun gördük.

Araştırma üç ayrı bölümden oluşmakta olup, ilk bölümde, yaşadığı dönemin *Siâsî, sosyal, kültürel ve ilmî* bakımdan genel değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu dönem, Samanî'ler Devleti'nin çöküşü ve Karahanlılar'ın kuruluşuna denk gelen bir dönemdir. Bu bölümde, her iki devletin siyâsî ve sosyal şartları ve bu şartların topluma olan etkisi

araştırılmıştır. Zirâ Müstağfirî, Nesefin hatipliğini yapan ve yaşadığı topluma etkisi olan önemli şahsiyetlerden biri olmanın yanında telif ettiği eserlerindeki rivayetlerinin pek çoğu da toplumsal bir amaca yöneliktir. *Kültürel ve ilmî durum* alt başlığında ise, Müstağfirî'nin yaşadığı dönemdeki eğitim kurumları ve ilim öğrenmenin metodlarına kısaca göz atılmıştır. Ayrıca Müstağfirî'nin yetiştiği Nesef şehri ve buralardaki dinî durum anahatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise, Müstağfirî'nin *Hayatı ve ilmî şahsiyeti* ele alınmıştır. Çalışmada Müstağfirî'nin biyografisine ve ilmî kişiliğine yer verilmesinin en önemli sebeplerinden birisi, günümüze kadar ulaşan ve çok kıymetli bilgilerin ihtiva edilmesine rağmen, ilim aleminde yeterince bilinmeyen, *Fezailü'l-Kur'ân*, *Delâilü'n-nübüvve* ve *Kitâbü'z-Ziyâdât* isimli eserlerini tanıtmaktır. Ayrıca Mâverâünnehir bölgesinde, özellikle Nesef ve Keş şehrinde yaşayan muhaddisler ile alakalı orijinal bilgileri içermesi bakımından ulemânın kaynak olarak sıkça istifade ettiği *Tarihu Nesef ve Keş*, *Tarihu Semerkand* ve *Ma'rifetü's-Sahâbe*'sini de tanıtarak Müstağfirî'nin âlimler arasındaki ve diğer ilimlerdeki yerine işaret etmektir.

Tezimizin asıl konusunu teşkil eden üçüncü bölümde, Müstağfirî'nin *Hadis İlimindeki Yeri*'ni ortaya koymaya çalışılmıştır. Bunu yaparken, eserlerinde kaydettiği rivayetlerini inceleyerek, hadis ve raviler üzerinde yaptığı açıklama ve değerlendirmeleri araştırılmıştır. Ayrıca rical hakkında verdiği bilgileri ve cerh ve ta'dil lafızları tespide çalışılmıştır. Bununla birlikte bilgi kaynağı olması bakımından kendisinden sonra gelen âlimlere olan etkisi de incelenmiştir.

Yüksek lisans eğitimi süresinde gerek ders döneminde, gerekse tez döneminde kendisinden çok istifade ettiğim muhterem danışman hocam Prof. Dr. Hasan CİRİT'e teşekkürü bir vazife ve borç bilirim. Ayrıca tenkit ve tavsiyelerini lütfeden jüri üyesi hocalarım Doç. Dr. Aynur URALER ve Doç. Dr. Abdullah Hikmet ATAN'a teşekkür ederim. Yine tahsil hayatımda teşvik ve yardımlarını gördüğüm başta Dr. Öğr. Üyesi Ferhat GÖKÇE olmak üzere diğer bütün hocalarıma da teşekkür ederim.

Asilbek Abduganiev
Bağlarbaşı 2018

GİRİŞ

KONU, METOT ve KAYNAKLAR

I. KONU ve METOT

Ortaçağ İslâm dünyasında ilim ve tefekkür alanında gerçekleşmiş olan faaliyetin, büyük ölçüde Doğu İslâm dünyasının eseri olduğu bilinmektedir. Doğu İslâm denince akla Horasan ve Mâverâunnehir bölgesi ve buradaki ilim merkezlerini temsil eden Buhâra, Semerkant, Fergana, Nesef, Belh, v.b. şehirler gelmektedir. Söz konusu ilim merkezlerinde yetişen âlimlerin ilmî durumlarını, telif ettiği eserlerini ayrıca İslâm ilimleri ve medeniyetine olan katkılarını günümüzde iyi bir şekilde bilinmesi son derece önemlidir. İslâmın ikinci kaynağı olan sünnet/hadislerin cem ve tasnif edildiği *Kütüb-i Sitte*'nin müelliflerinin de Horasan ve Mâverâunnehir bölgesine mensup olması buranın önemini daha da arttırmaktadır. Ayrıca hadisin ana yurdu Hicaz olmasına rağmen, bu konuda en ciddi ve en önemli çalışmaların Orta Asya coğrafyasındaki Horasan-Mâveraünnehir bölgesine verilmiş olması da dikkat çekicidir. Dolayısıyla bu bölgelerde yetişen hadis âlimleri ve eserleri üzerinde pek çok ilmî araştırma yapılmıştır. Fakat yapılan bu ilmî araştırmalara rağmen adı geçen bölgeye mensup meşhur Hanefî hadis âlimi Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî'nin (ö. 350-432/961-1041) hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserlerinin bilinmesi üzerinde derli toplu bilgi veren müstakil çalışma bulunmamaktadır. Kaynaklarda kendisinden övgüyle bahsedilen Müstağfirî, başta hadis ilmî olmak üzere, fıkıh, tasavvuf, kelâm, siyer ve tecvid gibi İslâmî ilimlerin yanısıra tarih ve edebiyata dair toplam 20'ye yakın eser telif etmiştir. Bunlar arasında *Tıbbü'n-Nebî*, *Delâilü'n-nübüvve*, *et-Temhîd fi't-tecvîd*, *Kitâbü'z-Ziyâdât* ve *Fezai'ül-Kurân* adlı eserlerinin günümüze ulaştığı ve başta Türkiye olmak üzere yurtdışındaki bazı kütüphanelerde bulunduğu kaydedilmektedir. Ayrıca Müstağfirî'nin Ehl-i sünnet Hanefî âlimlerinden olmasına rağmen bazı kaynaklarda Şîî gösterilmesi bu konuda ciddî bir çalışmanın yapılmasını gerektirmektedir. Öte yandan Müstağfirî'nin bugün yaşadığımız bölgeye mensup olması, tarih ve mirasımızı bilmemiz açısından da önemlidir. Bütün bunlardan hareketle *Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri* adlı çalışmada Müstağfirî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserlerinden faydalanarak hadis ilmindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada Müstağfirî'nin yaşadığı dönem hakkında bilgi veren kaynaklar tek tek taranarak verilere ulaşılmış, daha sonra hayatı ve ilmî kişiliği doğrultusunda bilgi veren

klasik eserler bilgisayar ortamında taranarak ilmî kriterler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kısaca araştırmada belge tarama ve dokümantasyon metodu esas alınmıştır.

II. KAYNAKLAR

A. Klasik Kaynaklar

Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî'nin hadisçiliğini tespiti amaçlayan bu araştırmanın bir biyografi çalışması olmasından dolayı, öncelikle Müstağfirî'nin hayatı hakkında bilgi veren tarih ve tabakât eserleri temel başvuru kaynağı olmuştur. Bunlardan, Baharzi (ö. 467/1075), *Dümyetü'l-kasr*, Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Lübâb ve Üsdü'l-gâbe*, Zehebî (ö. 748/1348), *el-İber*, *Siyer*, *Tarihü'l-İslâm*, *Tezkiretü'l-huffâz* ve *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil*, Safedî (ö. 764/1363), *el-Vaî bi'l-vefeyat*, Kureşî (ö. 775/1373), *Cevâhirü'l-mudîyye*, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsabe*, İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), *Tacü't-terâcim*, Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Davûdi (ö. 946/1540), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Kefevî (ö. 990/1582), *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, Hansarî (1313/1895), *Ravzâtü'l-cennât*, Kettânî (ö. 1345/1927), *Risâletü'l-müstetrafe*, Muhsin el-Emin (ö. 1371/1952), *A'yanü's-Şi'a* sıkça başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır.

B. Modern Çalışmalar

Türkçede Müstağfirî hakkında bir ansiklopedi maddesi¹ ile *Haneî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*² adlı kitapta bir bölüm yer almaktadır. Bunların dışında başka herhangi müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Arap dünyasında ise, Müstağfirî'nin *Tıbbü'n-Nebî*,³ *Fezâilü'l-Kur'ân*,⁴ *Delâilü'n-nübüvve*⁵ ve *Kitâbü'z-Ziyâdat*⁶ isimli eserlerini

¹ Hatiboğlu, İbrahim, “el-Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-109.

² Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 50

³ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nşr. Muhammed Mehdi Hasan el-Horasân) Necef, 1385/1977, s. 9-15

⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed b. Faris es-Sellum), I-II, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2006, I, 63-100

⁵ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, (nşr. Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Dimaşk, Beyrut, Dârü'n-Nevâdir, 2010, I, 95-97

⁶ Müstağfirî, *Kitâbü'z-Ziyâdat*, (nşr. Târik b. Muhammed et-Tavârî-Eşref Salâh Ali'nin), 2005

neşreden muasır bazı araştırmacıların mukaddimleri mevcut olup, bunların bir kısmından istifade edilmîştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYAL, KÜLTÜREL
VE
İLMÎ BAKIMDAN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Müstağfirî, 350-432/961-1041 yılları arasında Mâverâünnehir bölgesinde yer alan Nesef şehrinde yaşamıştır. Ömrünün 39 yaşına kadar Sâ mânîler Devleti; geri kalanını ise İlig Han Nasr'ın Mâverâünnehir'i fethetmesi ve Sâ mânîler Devleti'nin yıkılışından sonra Karahanlılar Devleti'nin yönetimi altında geçirmiştir.

Müstağfirî'nin ilk tahsili ve olgunlaşma çağlarını geçirdiği dönem Sâ mânîler Devleti'ne tekabül etmektedir. Ancak dersler vererek öğrenciler yetiştirdiği, eser telif etmeye başladığı, toplumda etkin bir şahsiyet ve Nesef hatibi olarak yaşadığı dönem ise Karahanlılar devridir. Dolayısıyla hayatı ve ilmî şahsiyetini ele aldığımız Müstağfirî'yi tanıtmadan önce, yetiştiği bölge ve içerisinde bulunduğu toplumun siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî durumunu değerlendirmek onun ilmî kişiliğini daha objektif bir şekilde ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir.

IV./X. ve V./XI. asırlarlarda Mâverâünnehir bölgesinde Sâ mânîler (319/389-929/999) ve Karahanlılar (389/608-999/1212) Devleti'nin hükmettiği bilinmektedir. Bu iki devletin yönetimi altında bulunan Nesef şehri, her bakımdan Mâverâünnehir bölgesiyle aynı kaderi paylaşmıştır. Bunun için ilk önce Mâverâünnehir bölgesi hakkında genel bilgi vererek ardından Nesef şehri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

I. MÂVERÂÜNNEHİR İSMİNİN ANLAMI

Mâverâünnehir bölgesinin İslâm tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Nitekim İslâm medeniyeti, burada bulunan müslüman devletler sayesinde çok ileri seviyeye ulaşmış ve bu bölgede dünya çapında şöhret bulan pek çok âlim yetişmiştir. Mâverâünnehir kelimesinin ortaya çıkışı da bölgede İslâm'ın yayılmasıyla ilişkilidir. Mâverâünnehir bölgesi müslümanların fethinden önce “*Hayatıla*” olarak anılırken, İslâm geldikten sonra “*Nehrin arkası*” manasındaki Arapça Mâverâünnehir (ما وراء النهر) tabiri kullanılmıştır.⁷ Buradan kastedilen ise Amuderya (Ceyhun) nehrinin arka yakasında kalan geniş bir bölgedir. Mâverâünnehir, Arapça metinlerde *Maveraü'l-Ceyhun* ya da *Haytal*, Farsça kaynaklarda ise

⁷ İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö. 289/902), *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, Leiden, 1967, s. 314-30; İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, (ö. 346/957), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut, I-II, 2004, s. 286; Yakut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemül-Büldân*, I-VII, Beyrut, Dârü's-Sadr, 1995, V, 45-46

Par-Derya olarak zikredilir. İngilizce’de *Transoxania* diye isimlendirilmıştır. Her dilde farklı adlandırılan Mâverâünnehir bölgesine Türk müellifleri *Çay-ardı* nâmını vermişlerdir. Ayrıca burada yer alan Amuderya nehri, Turan ile İran arasında sınır olarak belirlenmiştir.⁸

II. MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNİN COĞRAFİ DURUMU

Kaynaklarda Mâverâünnehir bölgesinin sınır boyutları hakkında farklı bilgiler kaydedilmiştir. Makdîsi ve Yakut el-Hamevî bölgenin sınırı olarak Amuderya nehrini kabul etmiş, ötesinde kalan bölge için Haytal demişlerdir.⁹ Bölge hakkında daha detaylı bilgi veren İstahrî, Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhâra, Semerkant, Soğd toprakları, Üşrusene (Uşrusana), Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kış), Nesef (Nahşeb), Saganiyan (Çaganiyan), Huttâl (Huttalan), Tirmiz, Guvâziyan, Ahs’ikes, Harizm, Farab, İsbicab, Talas, İlak ve Hucend’i kapsadığını belirtmektedir.¹⁰ Bazı eserlerde ise Mâverâünnehir, Soğd toprakları (Soğdiyana), Saganiyan (Çaganiyan), Fergana ve Şâş (Taşkent) olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.¹¹

İslâm âleminin en önemli topraklarından sayılan Mâverâünnehir bölgesi, Amuderya’nın doğusundaki yerleri içine alır ve kuzeyde Türkistan, güney batıda Horasan, kuzey batıda Harezm, güneyde Tahâristan ve doğuda Çin hududundaki Taşkent ile

⁸ İbnü’l-Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi’l-Büldân*, 314-330; İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik* s. 286-239; Yakut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân* s. 45-47; Barthold, Vassiliy Viladimiroviç (ö.1349/1930), “Maveraunnehir”, *İA*, İstanbul 1971, VII, 409; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990 s. 68-69; Parmaksızoğlu, İsmet, “Mâverâünnehir”, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1976, XXIII, 333-334; Komoliddinov, Şamsiddin, “Mavorounnahr”, *Özbek Millî Ansiklopedisi*, Taşken, Davlat İlmî Naşriyatı, 1976, VII, 659-660; Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam tarihi ve Türkler*, İstanbul 1991, Bayrak Yayıncılık, s. 200-203; İzbrak, Reşat, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 235; Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998, s. 69-76; Gazi Özgüdenli, Osman, “Mâverâünnehir”, *DİA*, 2003, XXVIII, 177-180; Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014, s. 25

⁹ Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 380/1000), *Ahsenü’l-tekâsim fî ma’rifeti’l-ekâlim*, (nşr. M. J. de Goeje, Brill,) Leiden, 1906, s. 261; Yakut el-Hamevî, *Mu’cemül-Büldân* s. 45-47; Şeşen, Ramazan; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2017

¹⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 286-339; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 200-205

¹¹ Hattâb, Mahmûd Şit, *Bilâdu Mâverâünnehir*, Beyrut, Dâru Kuteybe, 1990, s. 6; İstahrî, *a.g.e.*, s. 295-296; Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı ve Türkler*, s. 39; Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir’e Seyahât*, (nşr. Ahmet Kanlıdere), İstanbul, Kitabevi, 2005, s. 42-50, Göktaş, Vahit, *Hicri IV. Asır Buhâra’da Tasavvuf - Kelâbâzi Örneği*, İstanbul, Meydan Yayıncılık, 2008, s. 29

sınırlıdır.¹² Günümüzde Mâverâünnehir'in bir bölümü Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Kırgızistan Cumhuriyetlerinin içinde bulunmaktadır.¹³

III. SİYASÎ DURUM

Müstağfirî'nin hayatının iki İslâm devletinin yönetimi altında geçtiği yukarıda zikredilmîşti. Bunların ilki Sâ mânîler Devleti olup, Müstağfirî'nin dünyaya geldiği dönemlerde (350/961) ülke gerilemeye başlamıştır. Diğerisi ise Karahanlılar Devleti (389/999) olup, Sâ mânî'lerin hükümdarlığına son vermiştir. Müstağfirî, Karahanlıların Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldığı (432/1041) dönemde vefat etmiştir. Müstağfirî'nin yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesindeki siyasî durumu ele almadan önce bölgede İslâm'ın yayılmasına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

A. Mâverâünnehir'de İslâmın Yayılması

Mâverâünnehir bölgesi, tarih boyunca birçok dinî, siyasî, sosyal ve kültürel gelişmelere tanıklık etmiş, kaynaklarda ilim ve medeniyetin beşiği olarak vasıflandırılmıştır.¹⁴ Söz konusu gelişmelerde bölgenin konumu ve coğrafi yapısının belirleyici bir payı vardır. Nitekim müslüman coğrafyacılar tarafından Mâverâünnehir bölgesi, topraklarının verimli, bahçelerde yetişen meyvelerinin ve hayvanlarının bol olması yönünden övgüyle tasvir edilmîştir.¹⁵ Kuşkusuz bu özelliklerinden dolayı bölge pek çok yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla burada birçok devletin hakim olmaya çalıştığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁶

¹² Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 383, Şeker, Fatih, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 85-118

¹³ Parmaksızoğlu, "Mâverâünnehir", *Türk Ansiklopedisi*, XXIII, s. 333

¹⁴ Belenitsky, Alexander, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, (trc. James Hogarth), Jerusalem 1936, s.103; Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütûhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Erzurum, 1984, s. 130; Şeker, a.g.e., s. 87-92

¹⁵ İstahrî, a.g.e., s. 287; Barthold, "Mâveraünnehir", *İA*, VII, 409; Göktaş, *Hicri IV. asır Buhara'da Tasavvuf*, s. 30; Yakut el Hamevî, a.g.e., V, s. 45; Gazi Özgüdenli, , "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-180; Ögel, Bahaeddin (ö.1923-1989), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, Türk Tarihi Basımevi, 1984, s. 188.

¹⁶ Geniş bilgi için; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*; Barthold, *İlk Müslüman Türkler* (trc. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008, Çetin, Osman, *Türk-İslam Devletleri*

Mâverâünnehir, İslâm'dan önce Soğd ve Türk asıllı mahallî hakimlerin idaresindeyken,¹⁷ müslümanlar tarafından kalıcı idarî güç Haccac b. Yusuf es-Sekâfî'nin (ö. 95/714) genel valiliği esnasında Kuteybe b. Muslim'in (ö. 96/715) 86/705 yılında Horasan valisi tayin edilmesiyle gerçekleşmiştir. Kuteybe b. Muslim'in idaresinde, Mâverâünnehir'deki şehirlere askerî garnizon kurulmuş ve her birine müslümanlar yerleştirilmiştir.¹⁸ Bölgede İslâm'ın yayılmasında Kuteybe b. Muslim'in takip ettiği siyasetin etkisi oldukça büyüktür. Nitekim İslâm'ı kabul edenlere karşı ilişkilerin daha iyi olması ve cizyeden muaf tutulması bölgede müslümanların sayısını arttırmıştır.¹⁹ Yaklaşık iki yüzyıl boyunca İslâm hakimiyeti altında yönetilen Mâverâünnehir, Sâ mânîler Devleti sayesinde müstakil idarî bölge olarak tanınmıştır.²⁰

B. Sâ mânîler Devleti Tarihine Genel Bir Bakış

Sâ mânîler Devletinin adı, Belh şehrine yakın Sâ mân köyünde soylu bir ailede yetişen Sâ mân Hudat'ın isminden gelmektedir.²¹ Abbasî halifesi Me'mûn'un zamanında Sâ mân Hudat'ın dört torunu, Nuh Semerkant'a, Ahmed Fergana'ya, Yahya Şâş'a ve İlyas Herat'a

Tarihi, Bursa, Düşünce Kitabevi, 2009; Biçer, Bekir, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, Ankara, Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., 2007

¹⁷ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 25

¹⁸ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut, 1384/1964, VI, 442-444; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, Mısır, I-XXI, 1351/1932, IV, 77; Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 178

¹⁹ Frye, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhara* (trc. Hasan Kurt), Ankara, Bilig Yayınları, 2003, s. 58-60, Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği*, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998, s. 64-70; s. 229-273; Dalkılıç, Mehmet, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi=The Journal of International Social Research*, 2012, sayı: 5, s. 149-156; Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. Lale Arslan), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001, s.182-184; Çakan, Varis Abdurrahman, *Orta Asya Tarihine Giriş*, Ankara, A Kitap Yayınları, 2015, s. 325-328; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 11-12, Geniş bilgi için, Biçer, Bekir, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, Ankara, Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., 2007; Şeker, a.g.e., Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 27-61; Yazıcıoğlu, Ramazan, *Millî Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, İstanbul, Ekin Yayınları, 2008

²⁰ Bedir, a.g.e., s. 25; Gazi Özgüdenli, a.g.e., XXVIII, 178

²¹ Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 13, Nerşahi, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959), *Târîhü'l-Buhara*, (trc. Erkan Göksu) Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 87-91; Dursun Yıldız, Hakkı, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992, VII, 50-68

vali olarak tayin edilmıştır.²² Fergana valiliğine getirilen I. Ahmet b. Esed b. Sâ mân (204/819-250/864), Semerkant'ı ele geçirmiştir.²³ Oğlu I. Nasr b. Ahmed ise, Mâverâünnehir valisi olmuştur.²⁴ I. Nasr, Buhâra'da yaşanan karışıklıkları durdurmada kardeşi I. İsmail b. Ahmed'in yardımından yararlanmıştır. Ayrıca I. Nasr, Buhâra'da kendi adına hutbe okutarak bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁵ Böylece Abbasiler'den bağımsız olarak Sâ mânî'ler Devleti ortaya çıkmıştır (250/864-279/892). Buhâra'daki karışıklılıklara son veren I. İsmâ il b. Ahmed, Horasan'ı ele geçirmiştir. Daha sonra kardeşi Nasr ile arası açılmış ve onu tutsak alarak tekrar Semerkant'a göndermiştir.²⁶ Böylece Sâ mânîler Devleti'nin ilk gerçek hükümdarı olmuştur (279/892-295/907). Ölümünden sonra yerine geçen II. Ahmed b. İsmail (295/907-301/914), saltanatında çıkan karışıklıkları bastırmakla uğraşmıştır. Sâ mânîler Devletinin en parlak dönemi II. Nasr b. Ahmedin (301/914- 331/943) zamanında yaşanmıştır. Bu dönemde Mâverâünnehir, bir İslâm ülkesi haline gelmiştir.²⁷ I. Nuh b. Nasr (331/943-343/954) döneminde devlet gerilemeye başlamıştır. Nitekim I. Nuh, İranda ortaya çıkan Büveyhiler ile sürekli mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca onun yönetimdeki isabetsiz görüş ve uygulamaları devletin çöküşünün başlangıç sebeplerinden olmuştur. I. Nuh b. Nasr'ın vefatından sonra I. Abdülmelik b. Nuh b. Nasr (343/954-350/961) devlet yönetimini devralmıştır. Bu dönemdeki önemli siyasî gelişmelerin biri devletin vali ve komutanlarına Türklerin getirilmesidir. Emir I. Abdülmelik'in attan düşüp ölmesiyle (350/961) başkentte siyasî kargaşalar ortaya çıkmıştır.

²² İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233), *İslam Tarihi*, (el-Kamil fi't-Târih (trc. Ahmet Ağırakça), I-XII, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986, VII, 232; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 226; Kurt, Hasan, "Devlet Kurma Sürecinde Sâ mânîoğulları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sy, 2, s. 109-129, Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 78. Nerşahi, *Tarihü'l- Buhâra*, s. 114

²³ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 114.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 232; Kurt, "a.g.m.", s. 120; Usta, *a.g.e.*, s. 82

²⁵ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 115

²⁶ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 118-119

²⁷ Brockelmann, Carl, (ö. 1375/1956), *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Ankara, 1964, s. 1, Göktaş, *a.g.e.*, s. 31.

C. Sâ mânîler Devleti'nin Çöküş Dönemi

Müstağfirî, Sâ mânîler Devleti'nin yönetimi altındaki hayatını Sâ mânîler'in son üç sultanı, I. Mansur b. Nuh b. Nasr (350/961-365/976), II. Nuh b. Mansur (365/976-387/997), II. Abdülmelik b. Nuh b. Mansur (387/997-389-999) döneminde geçirmiştir.

Emir Abdülmelik'in attan düşüp ölmesiyle yerine I. Mansur b. Nuh b. Nasr (350/961-365/976) devlet yöneticisi olarak tayin edilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan siyasî farklılıklar Sâ mânîler Devleti'nin tarihi açısından önem arz etmektedir. Nitekim I. Abdülmelik'in aniden attan düşüp ölmesiyle başlayan iç mücadeleler daha sonra Alp Tigin'in Gazneyi ele geçirerek Gazneliler Devletinin kurmasıyla (352/963) sonuçlanmıştır. I. Mansur döneminde Gazneliler Devleti'nin kurulması ve birkaç olayın dışında barış içinde geçmiştir. Fakat daha önceki dönemlerde ortaya çıkan siyasî ve ekonomik ayaklanmalar ve bunları durdurmada harcanan maddî masraflar devlet ekonomisini etkilemiştir. Neticede ülke ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca bu dönemde yerel yöneticilerin halka kötü davranması halkın arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır.

Mansur vefat ettikten sonra yerine II. Nuh b. Mansur (365/976-387/997) geçmiştir. Fakat yönetimi ele aldığı zamanlarda küçük yaşlarda olması bazı yöneticilerin durumdan faydalanmasına sevk etmiştir. II. Nuh'un döneminde ülkenin içinde iktidar kavgaları meydana gelmiş ve devlet siyasetinde söz sahibi olanlar kendi menfaati uğrunda müttefik aramaya başlamıştır. O zamanlarda Sâ mânîler Devleti'ni ortadan kaldıracak müttefik güç olarak Karahanlılar Devleti vardı. Sâ mânî Devleti komutanları Karahanlı yöneticilerinden Harun Buğra Han (ö. 382/992) ile işbirliği yaparak Buhâra'yı ilk kez 382/992 senesinde ele geçirmesine imkan yaratmışlardır. Buhâra'nın ele geçirilmesinden sonra II. Nuh şehri terketmek zorunda kalmıştır. Fakat Harun Buğra Han hastalığından dolayı vefat edince, II. Nuh askerleriyle beraber Buhâra'ya gelerek şehri tekrar ele geçirmiştir. Fakat ülkedeki komutanlar ve idareciler arasındaki iç mücadeleler Sâ mânîler'i son derece zayıflatmıştır. Harun Buğra Han'nın ardından yapılan İlig Han Nasr'ın fethiyle Mâverâünnehir tamamıyla Karahanlılar'ın idaresine girmiştir (389/999).

Mâverâünnehir bölgesi Karahanlı Devleti tarafından fethedilirken bölge halkının direnç göstermediği görülmektedir. Bunun en önde gelen sebeplerinden biri yeni yöneticilerin de müslüman olmasıdır. Savaş esnasında hatiplerin cami minârelerinden halkı

cihada teşvik etmesi karşılığında bölgedeki âlimlerin cihad ancak kafirlerle yapılacağını belirtmesi halkı sessiz bırakmıştır. Öte yandan I. Nuh b. Nasr'ın (331/943-343/954) zamanından beri devam eden ağır vergiler ve yöneticilerin halka olan sert muamilesi Karahanlılar'ın lehine olmuştur.²⁸

D. Karahanlılar Devleti'nin Mâverâünnehir'deki Yönetimi (389/999'dan Müstağfirî'nin Ölüm Tarihi Olan h. 432'ye Kadarki Dönem):

Sâmânîler'in yıkılmasının ardından Mâverâünnehir bölgesinde Karahanlılar hüküm sürmüştür. İlk müslüman Türk devleti olarak bilinen Karahanlılar'ın, Karluk, Yağma ve Çiğil Türkler'i tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. Devletin kurucusu Bilge Kadir Han'dır ve bunun zamanında Karahanlılar daha İslâm'ı kabul etmemişlerdi. Karahanlılar hükümdarı olarak bilinen Satuk Buğra Han²⁹, İslâmı kabul etmiş ve müslüman olduktan sonra Abdülkerim olarak isimlendirilmiştir (309/920).³⁰ Bunun zamanında Karahanlılar arasında İslâm yayılmaya başlamıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşu Sâmânîler ile Karahanlıları biri birine yaklaştırmıştır. Ama yukarıda zikrettiğimiz gibi Buğra Han Harun zamanında Sâmânîler ile Karahanlılar arasında mücadele ortaya çıkmıştır (382/992). İliğ Han Nasr (389/999) Mâverâünnehir bölgesini zaptederek Sâmânîler'e son vermiştir. Ayrıca İliğ Han Nasr, Gazneli hükümdarı Mahmut'la anlaşma yaparak Karahanlılar Mâverâünnehir'i, Gazneliler de Horasan bölgesini almıştır. Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır olarak belirlenmiştir. Karahanlılar Devletinin en parlak dönemi Yusuf Kadir Han zamanına tekabül etmektedir. Yusuf Han, vefatından önce ülkesini çocukları arasında paylaştırmayı uygun görmüştür. Buna rağmen daha sonra iki oğlu arasında anlaşmazlık meydana gelmiştir. Ülke 432/1041'de Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye

²⁸ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldun: Kitâbü'l-İber ve'd-divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, I-IV, Lübnan, 1958, IV, 742-74; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 13-14; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 225-283; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 78; Usta, "Sâmânîler" *DİA*, XXXVI, s. 64-68; Aydınli, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul, İSAM Yayınları, s. 321-346; Frye, R. N. "Samanids" *The Cambridge History of Iran*, IV, Londra, 1975, s. 136-161

²⁹ Geniş bilgi için: Hunkan, Ömer Soner, *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)*, İstanbul, Kriter Yayınları, 2009

³⁰ Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 13-14.

ayrılmıştır. Doğu Karahanlılar Kaşgar'ı, Batı Karahanlılar Semerkant'ı başkent olarak seçmiştir.³¹ Müstağfirî tam bu senede vefat etmiştir.

IV. SOSYAL DURUM

A. Sâ mânîler Döneminde Sosyal Durum

Bir milletin sosyal hayatını tespit etmede bağlı bulunduğu devletin siyasî ve idarî durumunu dikkate almak önemlidir. Nitekim Sâ mânîler Devleti'nin çöküş yıllarına kadar siyasî idarenin muntazam bir şekilde yürütülmesi halkın sosyal hayatını olumlu yönde etkilemiştir. Sâ mânîler Devleti'nin kısa zaman zarfında siyasî güce sahip olması ve topraklarının genişlemesi iyi bir idarî yönetime sahip olduğunun göstergesidir. Ülkenin idarî teşkilatı iki ana merkezden; Dergah (Saray) ve Divan'dan (Meclis) oluşmuştur.³² Devletin güçlü olduğu zamanlarında Buhâra başta olmak üzere Mâverâünnehir'in bütün şehirlerinde sosyal, kültürel ve ilmî açıdan çeşitli gelişmelerin ve zenginleşmenin sağlandığı görülmektedir. Ayrıca bölge ticaretin merkezi haline gelmiştir.³³

Sâ mânîler Devleti'nin idaresinde önemli yere sahip olan organ Divan (Meclis) kurumlarıdır.³⁴ Bunlar ülkenin ekonomik, sosyal, idarî, adlî ve askerî yapısıyla ilgilenmiştir. Divan kurumlarında oluşan sorunlar devlet yönetimini ve halkın sosyal hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim ülkede otorite, sivillerin elinde bulunduğu zamanlarda herhangi

³¹ Geniş bilgi için: Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı: (XI. yüzyıl) (Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981; Necef, Ekber N, *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005; Çetin, Osman, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s.73-79; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 14-16; Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 11-27; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 130-173; Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1987, IV, 35-52; Seyithanoğlu, Kenan Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992, VI, 137-176; Ünlü, *İslam Tarihi: Başlangıçtan Osmanlılara Kadar*, s. 359-365; Barthold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları, 2010, s. 103-109; Baş, Eyüp, Fayda, Mustafa, *İslam Tarihi*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012, s. 595-617, Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar" *DİA*, XXIV, 404-412; *Özbek Sovet Ensiklopediyası*, Taşkent, 1980, s. 182; Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıçtan 1878'e Kadar*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997, s. 61-65; Bedirhan, Yaşar, *Orta Çağ*, Konya, 2004, s. 154-155

³² Aydın, a.g.e., s. 321-346, Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 349-407; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 243-251.

³³ Usta, "Sâ mânîler" *DİA*, XXXVI, s. 64-68; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 229-231

³⁴ Divanlar hakkında bk: Abdülazîz ed-Dûrî, "Dîvan", *DİA*, XIX, 377-381

bir sorun söz konusu olmamıştır. Fakat güç, askerî tarafa geçtiğinde sorunlar iç isyanlara kadar uzamıştır. Ayrıca halka yönelik adaletsizlik, komutanların ferdî menfaatları devletin yıkılmasına sebep olmuştur.

Mâveraünnehir'deki canlılık nehir ve ırmakların olduğu bölgelerde yaşanmıştır. Buhâra ve Semerkant gibi şehirlerde diğer şehirlere nisbeten halkın daha yoğun olarak bulunduğu görülmektedir. Bölgede Türkler'in ağırlıklı nüfusa sahip olmasının yanında Fârisî ve Arap kökenlilerin de yaşadığı malumdur.³⁵

İnsanlar şehir ve ilçelerde yaşamıştır. Şehrin güvenliğinden Sahibi'ş-Şurta'dan tayin edilen görevliler sorumlu tutulmuştur. Ayrıca bunların yanında muhtesib olarak adlandırılan görevlilerde mevcut olup, ticaretle uğraşan insanların vergileri, çarşı pazarlardaki nizam, alışveriş malzemelerinin fiyatları (narh koyma meselesi) ve camilerin ibadetlere uygun hale getirilmesinde denetleyici görevini yerine getirmişlerdir. Günlük hayatta insanlar arasında yaşanan sorunları gidermek için mahkeme kurumları oluşturulmuştur. Mahkemelerdeki kadılar Şafiî ve Hanefî mezhebine mensup olup, kendi mezhebi çerçevesinde hüküm vermişlerdir.

Sâmânî'ler döneminde insanlar çiftçi, tüccar, zanaatkar, dihkan,³⁶ ilmîyye sınıfı ve askerler olarak farklı gruplara ayrılmıştır.

Köylerde yaşayan halk genellikle çiftçilikle uğraşmıştır. Çiftçileri gözetmek, tarım işlerini takip etmek ve asker yetiştirme görevi dihkanlara yüklenmiştir. Bu görevlerin yerine getirilmesi karşılığında vergilerden muaf tutulmuşlardır.

Ülkede çok sayıda vakıf mevcut olup, buralarda biriktirilen paralar halkın sosyal hayatı için harcanmıştır. Medrese, cami, hastane v.b. devlet tarafından inşa edilmıştır. Fakat bunların bakım ve onarımı vakıfların gelirlerinden temin edilmıştır. Hastanelerde maddî imkanları olmayanlar için ücretsiz muayene yapılmıştır. Daha sonra yapılan saldırıların

³⁵ Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 101-106; Aydın, a.g.e., s. 475- 485; Şeşen, "Buhâra", *DİA*, VI, 363-367; Aydın, "Semerkant", *DİA*, 2009, XXXVI, 481- 484

³⁶ Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, 1992, IX, 289-290; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, s. 110-113.

neticesinde vakıf kurumları yağmalanmış ülke halkı birçok alanda ciddi sıkıntılara maruz kalmıştır.

Sâmânîler Devleti'nde şehir ve çiftçilik alanlarına uzak yerlerden sular getirilmıştır.³⁷ Semerkant'ta kağıdın üretilmesi ise zamanında devletin ne kadar ileri seviyeye ulaştığını farklı açıdan ortaya koymaktadır.³⁸

Devletin sınırında yer alan şehirlerde Ribat³⁹ faaliyetleri yürütülmüştür. Ribatların göçebe Türkler arasında İslâm'ın yayılmasındaki etkisi oldukça büyüktür.

Dinî bayramlarda sosyal hayatın canlılığı daha da artmıştır. Nitekim bayram günleri merkez câmilerde cemaatin dolup taşıdığı zikredilmektedir. Buhârada'ki Mah Cami'si en önde gelen büyük câmilerin birisi olmuştur.⁴⁰

B. Karahanlılar Döneminde Sosyal Durum

Karahanlılar Devleti, Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan olmak üzere geniş bir bölgede hüküm sürmüştür.⁴¹ Ülke halkının Türkçe, Farsça ve Arapça konuşan kabilelerden oluşması sosyal ve kültürel hayat açısından farklılıkları meydana getirmiştir. Karahanlılar zamanında insanlar göçebe hayatında, hayvancılıkla uğraşırken Mâveraünnehir'e yerleştikten sonra yerleşik çiftçiliğe başlamıştır. Ayrıca ictimayi görünüm olarak feodal sisteme geçiş yapılmıştır. Karahanlılar zamanında idarî güç Türkler'in elinde bulunduğu için dil, örf, adet ve yaşam onların geleneği üzerinde yoğunlaşmış ve bölgede Türkleşme hızlanmıştır. Ayrıca Karahanlılar'ın müslüman olması Türk-İslâm kültürünü meydana getirmiştir.⁴²

³⁷ Brockelmann, Carl, (ö. 1375/1956), *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc; Neşet Çağatay), Ankara, 1964, s. 1; Nerşahi, *Tarihü'l-Buhâra*, s. 46-49, Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci; Buhara Örneği*, s. 64-70

³⁸ Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 372-375

³⁹ Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA*, 2008, XXXV, 76-79

⁴⁰ Sâmânîler dönemindeki sosyal durum için bk; Dalkılıç, *Sâmânîler Devleti*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 77-82; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 68.

⁴¹ Baş, *İslam Tarihi* s. 623

⁴² Almaz, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 157-159

Karahanlılar zamanında Mâverâünnehir’de gelişmiş çiftçilik, el sanatları, ve madenciliğin yapıldığı görülmektedir. Bütün bu faaliyetler ülkede ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır.⁴³

Karahanlılar, Sâ mânîler’e son vererek Mâveraünnehir’i ele geçirdikten sonra bölgedeki sosyal hayatın kötüleştiğini belirten bazı söylentiler mevcuttur. Nitekim Sâ mânîler döneminde Mâverâünnehir’deki Zerefşan vadisinin birçok yerleri tarım alanına çevirilmîş iken, Karahanlılar geldikten sonra bu alanlar sadece yaylak olarak kullanıldığı kaydedilir.

Başka bir görüşte bunun tam tersi söylenmektedir. Yani Karahanlılar’ın Mâveraünnehir’e girmesi buranın halkı için felaket getirmemiştir. Aksine sürekli savaşlar olmamış ve halkın mülküne el konulmamıştır. Fakat halkın elde ettiği ürünlerden vergiler talep edilmîştir.⁴⁴

Ayrıca kaynaklara bakıldığında Karahanlılar döneminde halkın sosyal durumunun iyi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mâveraünnehir’de su inşaatları yapılmış, bahçelik ve ziraatçılık son derece gelişmiştir. Dolayısıyla Karahanlılar döneminde Mâveraünnehir bölgesindeki sosyal hayat güzel bir şekilde devam etmiştir.⁴⁵ Nitekim Karahanlılar tarihine bakıldığında, Sâ mânîler’de olduğu gibi halkın hoşnutsuzluğu ve iç ayaklanmalar görülmemektedir.⁴⁶ Bu da halkın yönetimden memnun olduğuna bir işaret kabul edilebilir. Öte yandan Mâveraünnehir’in Karahanlılar tarafından fethedilmesi esnasında halkın sessiz kalması yeni yönetimin gelmesini istediklerini bir bakıma ortaya koymaktadır.⁴⁷

⁴³ Gafurov, *Taciki, Drevnişaya, Drevnaya i Srednevekovaya İstoriya*, Moskova, 1972, s. 347-364; Saray, *a.g.e.*, s. 61-65; Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, s. 125-140

⁴⁴ Almaz, *a.g.e.*, s. 160

⁴⁵ Muhammadcanov, *Özbekiston Tarihi: IV Asrdan XVI Asr Boşlarigaça*, Taşkent, 2004, s. 133-152; Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, s. 159-203

⁴⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 278; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s.74

⁴⁷ Aydınli, *Fethinden Sâ mânîler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 342-346; Togan, Zeki Velidi, *Karahanlılar: 840-1212: Ders Notları*, s. 21; Aydınli, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir’de Siyasî ve Kültürel Durum”, *Uluslararası Serahî Sempozyumu*, Ankara, 2013, s. 50

V. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

Sâmânîler'in Mâveraünnehir'deki olumlu siyasî istikrarı ve yoğun ticârî faaliyetler bölgede kültürel hayatın gelişmesinde son derece etkili olmuştur. Ayrıca Sâmânî hükümdarlarının âlim, şair ve ediplere karşı cömertçe davranışlarda bulunması ülkede ilmî gelişmelere yol açmıştır. Sâmânîler'in uyguladığı ilmî ortamın temelini oluşturan olumlu siyasetin sayesinde çok sayıda âlim yetişmiş⁴⁸ ve Karahanlılar devrinde çok eser yazmışlardır. Sâmânîler'in yıkılışının ardından yönetime gelen Karhanlılar döneminde de ilim ve kültür hayatında herhangi bir kesinti olmamıştır.⁴⁹

İki devlet yönetimi altında yetişerek önemli eserleri telif eden Müstağfirî'nin ilmî kişiliğini ortaya koymada bulunduğu ortamın ilim ve kültür mirası içerisinde değerlendirmek uygun olacaktır.

A. Sâmânîler Dönemindeki Eğitim Kurumları

Sâmânîler döneminde medreselerin henüz inşa edilmediği zamanlarda eğitim-öğretim faaliyetleri; küttâblarda (mektepler), âlimlerin evlerinde, cami, mescit ve hankahlarda⁵⁰ yürütülmüştür.⁵¹

1. Küttâb

Ortaçağ İslâm dünyasında küçük yaştaki çocuklara başlangıç düzeyinde eğitim-öğretim veren kurumların başında küttâblar gelmektedir. Küttâblar, aynı zamanda mektep

⁴⁸ Usta, "Sâmânîler" *DİA*, XXXVI, s. 67, Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 396

⁴⁹ Gökteş, *Hicri IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf-Kelâbâzi Örneği*, s. 31, Işık, Kemal, *Maturidi'nin Kelam Sistemi*, Ankara, Fütüvvet Yayınları, 1980, s. 12-13; Almaz, a.g.e., s. 203.

⁵⁰ Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazan inzivaya çekildikleri mekânlar için kullanılan terim. Bu konuda geniş bilgi için bk; Bruce L. Lawrance, "Khanagah", *Eİ*, VIII, 278-279; Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 42-46; Muhsin Keyânî, *Hankahlar Tarihi*, (trc: Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut), İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2013

⁵¹ Zehebî, Kâtib Çelebî Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, Beyrut, 1984/1404, XII, s. 393; Usta, "Sâmânîler" *DİA*, XXXVI, s. 67, Aynı mellif, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, s. 503-514; Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996, s. 222-224; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 282-284; Gökteş, a.g.e., s. 26-35; Mücteba Uğur, *Buhârî*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 5-6

olarak da isimlendirilip, günümüzdeki ilk okulun karşılığı olarak tanımlanmaktadır.⁵² Bunlar, bulundukları şehirlerde, camilerde veya buna bitişik bir mekanda faaliyet göstermiştir.⁵³ Küttâblar'ın, gelişmiş bir eğitim kurumundan ziyade basit yapıda olduğu günümüzdeki bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir.⁵⁴ Burada eğitim alan çocuklar, 10 yaşına kadar okuma ve yazmayı öğrenmişlerdir. Ayrıca eğitime devam eden öğrenciler Kur'ân-ı Kerim öğrenmenin yanısıra Arap dilinin gramerini, Hz. Peygamber'in kıssaları, hadis, basit aritmetik kuralları ile dinî temalar içermeyen şiirler öğrenmiştir.⁵⁵ Dersler, muallim adı verilen öğretmenler tarafından işlenmiştir. İslâm âleminin en önde gelen âlimlerinden Buhârî'nin (ö. 256/870) de on yaşına kadar mektepte eğitim aldığı ve hadise olan ilgisinin burada doğduğu zikredilmektedir.⁵⁶ Maddî açıdan zengin olan devletin önde gelenleri ve hükümdarlar, çocuklarının eğitimi için müeddib olarak isimlendirilen özel hocalar tutmuştur. Nitekim İbn Esîr, Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Ahmed'in oğlu ile müeddibinin arasında geçen konuşmayı nakletmiştir. Ayrıca Müstağfirî'nin kendisi de müeddib adlı hocadan ilk hadis tahsilini aldığını söylemektedir.⁵⁷

Sâ mânîler Devleti'nin ediplerinden Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Fârisî nahiv ve lügat konularında çok bilgili kişi olmuştur. Şiir yazmanın yanında, Buhâra'nın ileri gelen ailelerinin çocuklarına müeddiblik etmiştir. Dönemin en büyük şairlerinden biri Ebû Bekir Muhammed b. el-Abbas el-Harizmî de şiir, lugat ve nahiv konularında dersler vermiştir.⁵⁸ Ayrıca kaynaklarda Müstağfirî'yi de önemli şairler arasında zikredildiğini görmek mümkündür.⁵⁹ Nitekim onun bulunduğu çevresinde çok sayıda şair ve edip yetişmiştir.⁶⁰

⁵² Mücteba Uğur, *a.g.e.*, s. 5

⁵³ Kazıcı, Ziya, *a.g.e.*, s. 222-223; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma serüveni*, s. 508

⁵⁴ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 283

⁵⁵ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 508

⁵⁶ Zehebî, *a.g.e.*, s. 393; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Hedyü's-Sari mukaddimetu Fethi'l-barî*, I-II, Mısır, II, 193.

⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, (nşr: Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Cinan, 1988, VI, 241

⁵⁸ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 508; Avfî, *Cevâmiü'l-Hikâyât*, (nşr., Cafer Şi'ar), Tahran 1983, s. 149

⁵⁹ Baharzi, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib (ö. 467/1075), *Dümyetü'l-kasr ve usratü ehli'l-asr fî tabakati's-şuara*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-III, Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1971, I, 664.

⁶⁰ Yılmaz, Ferhat, *Buhâra, Semerkand ve Nesef Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996, s. 51-57

Dolayısıyla onun şairlik kabiliyetinin gelişmesinde muhtemelen bulunduğu ortamın etkisi vardır.

2. Âlimlerin Evleri

Küttâblar'da okuma-yazmayı ve temel dinî bilgileri öğrenen öğrenciler evlerde yapılan derslere de katılabilmıştır.⁶¹

Evlerde düzenlenen derslerde İslâmî ilimler okutulmuştur. Nitekim Muhammed b. İsmail el-Buhârî, muhtemelen 11 yaşında küttâbdan ayrılıp ed-Dâhilî gibi bazı âlimlerin derslerine devam etmiştir. Buhârî'nin de bazı öğrenciler için evinde ders halkalarının oluşturduğu nakledilmektedir.⁶² Ayrıca bu konuda Müstağfirî'nin de bizzat kendisinden nakledilen bilgiler mevcuttur. Nitekim kaynaklarda onun dedesinin âlim bir şahıs olduğu, evinde âlimlerin toplandığı kaydedilir.⁶³ Konuyla ilgili yine Müstağfirî'den nakledilen şu bilgiler dikkat çekici mahiyettedir: “Hârûn İstirâbâzî, Receb ayının 359/969 senesinde Nesef şehrine geldi ve burada bulunan Bab el-Maksur'da imlâ meclislerini düzenledi. Her gün öğle namazından sonra yapılan bu derslere ben de katıldım. Ayrıca bu meclislere katılan farklı fırkalara mensup ilim adamlarına ve zengin ailelerin çocuklarına şahid oldum. İstirâbâzî'nin meclislerine katıldığım zamanlarda 10 yaşındaki bir çocuk idim.” Yine sözünün devamında şöyle demektedir: “İstirâbâzî'ye Ebû Halife – Ebî el-Velîd et-Tayâlîsi – İbrahim İbn Bîşr tarikiyle gelen Mekke ve cami-mescitler'in faziletleri hakkındaki hadisler, Ebü'l Kasım Abdullah b. Ahmed b. İdris'in evinde okundu. Çünkü o İstirâbâzî'yi, oğlu Ebu Nasr'a ders vermesi için Buhâra'dan getirmişti.”⁶⁴

Müstağfirî'nin ifade ettiği bu sözlerden anlaşılabileceği gibi o dönemde zengin olan şahıslar, meşhur âlimleri başka şehirlerden kendi evlerine getirebilmıştır. Ayrıca ilim tahsil etmek isteyen herkesin bu derslere katılabildiği de görülmektedir.

⁶¹ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 7; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 283; Göktaş, *a.g.e.*, s. 34

⁶² Zehebî, *a.g.e.*, XII, 393, A'zamî, Mustafa, “Buhârî,” *DİA*, VI, 368-372

⁶³ Takiyyuddîn Abdülkadir et-Temîmî, *Tabakatu's-seniyye fî teracimi'l-hanefiyye*, (nşr: Abdulfettah Muhammed el-Hilv), I-IV, Riyad, Daru'r-Rufâî, 1983, I, s. 82; Müstağfirî, Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tez en-Nesefî (ö. 432/1041), *Fezâilü'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed b. Faris es-Sellum), I-II, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2006, I, 63

⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 241

3. Camiler ve Mescitler

Kuteybe b. Muslim 94/713 senesinde Buhâra'daki nehrin kıyısında ağaçlık geniş bir alanda bulunan Mah-ı Ruz çarşısındaki mâbedi Cuma camisine çevirmiştir. Bunun yanı sıra mahalle ve köylerde de birçok cami ve mescitleri inşa ettirdiği kaydedilmektedir.⁶⁵ Daha sonra 154/771 yılında Horasan valisi Fazl b. Yahya el-Bermekî Şehrîstan bölgesinde çok sayıda cami yaptırmıştır. Hanzala Oğulları Mescidi,⁶⁶ Kureyşliler Mescidi,⁶⁷ ve Numicket Mescidi⁶⁸ Buhâra'da yer alan mahallî mescidlerden bazılarıdır.⁶⁹

İslâm'ın ilk dört asrı içindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli bir bölümünün yapıldığı yerlerden biri camiler olmuştur. Buralarda İslâmî ilimlerden; Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh, kelam, diğer ilimlerden ise felsefe, tıp, kimya, matematik, edebiyat, şiir, gramer dersleri okutulmuştur.⁷⁰

Küttâblardan mezun olan öğrenciler evlerde yapılan derslerin dışında mescidlerdeki ders halkalarına da katılabilmıştır. Fakat evlerde yapılan dersler ile mescidlerdeki dersler arasında farkın olup olmadığı veya eğitim-öğretim seviyesi bakımından hangisinin daha üstün olduğu kesin olarak bilinmemektedir.⁷¹ Fakat mescidlerin ders için evlerden daha uygun olduğu, ayrıca herkese açık olması açısından çok rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.⁷² Nitekim mescidlerde düzenlenen ders halkalarına ilim öğrenmek gayesiyle seyahat eden kimseler de iştirak ederlerdi. Ayrıca sökonusu ders halkalarına şehrin sakinlerinden isteyenleri de rahatlıkla katılabilmıştır. Dolayısıyla Sâ mânîler döneminde halkın eğitiminin ilerlemesinde mescitlerde yapılan derslerin etkisi oldukça büyüktür.⁷³

⁶⁵ Nerşahi, *Târihü'l-Buhara*, s. 73

⁶⁶ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 80

⁶⁷ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 85

⁶⁸ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 97

⁶⁹ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 61.

⁷⁰ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 227

⁷¹ Nitekim, evlerde ve mescidlerdeki derslerin birlikte yürütüldüğü ileri sürülmektedir. Bu konuda İmam Buhârî ile Buhârâ Valisi Halid b. Ahmed arasında geçen konuşma delil olarak gösterilmiştir. Halid b. Ahmed, Buhârî'ye çocuklarına özel ders vermesi için teklifte bulunduğunda, o bunu kabul etmeyip kendi evinde ya da mescitte verdiği derslere onun çocuklarının katılabileceğini söylemiştir. Bk; Zehebî, *Siyer*, XII, 464

⁷² Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 283.

⁷³ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 508

Bölgenin fethinin ilk yıllarında mescidlerdeki eğitim faaliyetleri dışarıdan gelen hocalar tarafından yürütüldüğü kaydedilir. Daha sonraki dönemlerde mescidlerde düzenlenen ders halkaları belli düzen içinde yapılmış ve katılımcılardan belli miktarda ücret alınmıştır. Ders veren hocaların yanında müstemlî (imlacı, müzakereci) denilen yardımcıları da bulunmuştur. Meşhur hadis âlimi Hakim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1016) 13 yaşında İbn Hibban'ın (ö. 354/965) müstemlîliğini yaptığı kaydedilir.⁷⁴ Sâ mânîler devrinde yetişen âlim, Hakim en-Nîsâbü'rî'nin derslerine devamlı katılan ve maddî açıdan durumu iyi olanlardan belli miktarda ücret aldığı, maddî imkanları kısıtlı olanları ise bahçesinde çalıştırdığı kaydedilir. Fakat Nişaburluları ücretsiz olarak katılmalarına müsaade etmiştir.⁷⁵

Yapılan derslerde tanınmış âlimlerin kitapları okutulup ezberletilmıştır. Ayrıca Buhârâ'da muhaddislerin çok sayıda yetiştiği, hatta fıkıh ve başka ilimlerle uğraşanların önemli simalarının da hadislerle meşgul olduğu kaydedilmektedir. Dolayısıyla hadis ilmînin temel metodu olarak eğitim kurumlarında yürütülen derslerin ezbere dayandığı kanaati ortaya çıkmaktadır.⁷⁶ Ayrıca bu dönemde Mâverâünnehir'de hadis ilmînin diğer ilimlere nispeten daha çok rağbet görmesi, Müstağfirî'nin bir muhaddis olarak yetişmesinde önem arz etmektedir. Nitekim onun da bölgedeki diğer âlimler gibi bulunduğu çevrenin ilmî ortamından etkilenecek hadis tahsilini almış olması, bir muhaddis olarak yetişmesindeki en önemli etkenlerden sayılabilir.

4. Hankah ve Ribâtlar

Sâ mânîler devrinde eğitim-öğretim için faaliyet gösteren kurumların biri hankahlar olup, buralarda bulunan şahısların çoğunluğunu mutasavvıflardan oluştuğu kaydedilir.⁷⁷ Kaynaklarda hankahların eş anlamı olarak dergâh, tekke ve zâviye tabirleri de kullanılmıştır.⁷⁸

⁷⁴ Kandemir, M. Yaşar, "Hâkim en-Nîsâbü'rî", *DİA*, XV, 190-193

⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, XVII, 237-238, Ali Sarı, Mehmet, "İbn Habîb el-Nîsâbü'rî", *DİA*, XIX, 510; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 508.

⁷⁶ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 283

⁷⁷ Keyânî, *Hânkâhlar Tarihi*, s. 185

⁷⁸ Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 46

Hankahlar'ın ortaya çıkmasında medreselerin etkisi olmuştur. Nitekim ikisinin arasındaki rekabetin söz konusu olması dikkat çekicidir. Ayrıca hankahlar'ın aynı zamanda medreselerin işlevlerini yüklediği, ilk kez ortaya çıktığı zamanlarda basit ve sade yapıda olduğu ve daha sonra hükümdarların desteğiyle iyi seviyeye ulaşarak kütüphane, ambar, dershane, revak, hastaların tedavi edildiği bir bölüm, misafirhane, ahır, bağ bahçe gibi birimlerin de eklendiği kaydedilir.⁷⁹

Sâmânîler döneminde inşa edilen hankahların ekseriyetini Horasan bölgesinde mevcut olduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Nîşâbur'daki Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) ve Ebü'l Hasan el-Bûsencî'nin (ö. 348/958) hankahları bunlardan bazılarıdır. Ayrıca İbn Hibban el-Büstî'nin Semerkant'tan ayrılıp 334/945-46 senesinde Nîşâbur'a geldiği ve burada bir hankah yaptırarak öğrenci okuttuğu zikredilir.⁸¹ Mâverâünnehir'in önemli şehirlerinden Buhâra ve Semerkant'ta da hankahların yapıldığı, bunların kuruluşunda Sâmânî sultanları ve devlet adamlarının katkıları da bulunduğu kaydedilmektedir.⁸²

IV./X. asırda ribâtların⁸³ da eğitim mekanları olarak kullanıldığı görülmektedir.⁸⁴ Mâverâünnehir'de 10.000'den fazla ribâtın bulunduğu kaydedilmektedir.⁸⁵ Bu dönemde bölgedeki ribatların askerî faaliyetlerini kaybedip dinî ve tasavvufî bir karaktere dönüştüğü belirtilmiştir.⁸⁶

5. Medreseler

Bilindiği gibi İslâm dünyasındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin canlı bir şekilde yürütüldüğü ilim merkezlerin başında medreseler gelmektedir. İslâm medeniyet tarihinde yüksek derecedeki eğitim faaliyetlerini sürdüren ilk medrese Nizamiyye medresesi olup, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün çabasıyla Bağdat'ta 1066 senesinde teşekkül etmiştir.⁸⁷

⁷⁹ Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 43

⁸⁰ Keyânî, *a.g.e.*, s.199-218

⁸¹ Zehebî, *Siyer*, XVI, 94; Usta, *a.g.e.*, s. 510.

⁸² Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 43

⁸³ Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-79

⁸⁴ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 510

⁸⁵ Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, V, 55

⁸⁶ Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, 77

⁸⁷ Özeydin, Abdülkerim, "Nizamülmülk", *DİA*, XXXIII, 193-196

Fakat bu zamana kadar medrese örneğinde inşa edilen ilmî kurumlar IV./X. ve V. /XI. asırda Belh, Nişabur, Merv, Semerkant ve Buhâra gibi önemli şehirlerde ortaya çıktığı ve sayılarının 30'a kadar ulaştığı söylenmektedir.

Sâmânîler dönemindeki medreselerin temel özellikleri, dönemin meşhur âlimlerinin ders vermeleri için inşa edilmesidir. Nitekim Sâmânî ailesinden Muzaffer b. Ahmed b. Nasr b. Ahmed, ünlü âlim İbn Hibban (ö. 354/965) için Semerkant'ta çardak görünümünde (suffe) bir medrese yaptırmıştır. İbn Hibban'nın bu medresede 330/941-42 yılına kadar hadis ve fıkıh derslerinin okuttuğu zikredilmektedir.⁸⁸ Yine aynı şehirde yer alan Ra'su Sikketi Haiti Hayyan Medresesi, II. Nasr döneminde Buhâra'daki yangında tahrip olmuş Farecek Medresesi, İbn Fûrek (ö. 406/1015) için Horasanda yapılan medrese bunlardan bazılarıdır. Söz konusu medreselerin bir başka özelliği hadis ve fıkıh ilimlerinin okutulmasına yönelik inşa edilmesidir. Nitekim bu dönemde özellikle hadis ilmînin otorite kazandığı ve İslâm tarihindeki en ünlü muhaddislerin bu devirde yetiştiği malumdur.

Medreselerde eğitim alan ve maddi durumu iyi olmayan öğrencilerin masrafı devlet tarafından karşılanmıştır.⁸⁹

6. Kütüphaneler

Sâmânîler döneminde Buhâra'da kurulan zengin kütüphane hakkındaki bilgiler İbn Sînâ (ö. 428/1037) tarafından nakledilmiştir. Nitekim onun bir hekim olarak şöhret kazanması, Sâmânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr'u tedavi etmesiyle gerçekleşmiştir. Hükümdarın hastalığı karşısında hekimler aciz kalmış ve bu durumunda İbn Sînâ saraya davet edilmiştir. Tedâvînin sonucundan memnun kalan hükümdar kendisine saray kütüphanesinden istifade etme izni vermiştir. İbn Sînâ'nın söz konusu kütüphaneden çok istifade ettiği kaydedilmektedir. Nitekim o, kütüphane hakkında şöyle bahsetmektedir: "Kitap sandıklarının üst üste yığılmış halde olduğu çok odalı bir eve girdim. Bir odada Arapça ve şiir kitapları, başka bir odada ise fıkıh kitapları ve bu şekilde her odada bir ilme dair kitaplar vardı. Eski âlimlerin kitaplarının fihristlerini okudum ve lazım olanlarını aldım. Çoğunluk tarafından adları bile bilinmeyen kitaplar gördüm. Bundan önce ve sonra böyle

⁸⁸ Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Hibban", *DİA*, XX, 63-64.

⁸⁹ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 510

büyük kütüphane görmedim. Kitapları okudum ve faydalandım, ayrıca herkesin ilmîindeki değerini öğrenmiş oldum.”⁹⁰

Ne yazık ki bu kütüphane II. Nuh b. Mansur döneminde çıkan yangından dolayı yanarak tahrip olmuştur.⁹¹

Sâmânîler devrinde âlimlerin bazıları kendi kütüphanelerini oluşturmuşlardır. Bunlardan Ebû'l-Fazl el-Herevî'nin (ö. 329/940) Herat'ta, büyük muhaddis Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban el-Büstî'nin (ö. 354/965) ise Büst şehrinde, kurdukları kütüphaneler dönemin en önemli kütüphanelerinden sayılmaktadır.⁹²

B. İlmî Yolculuklar

Dönemin en çok başvurulmuş bilgi edinme metodu, “İlim yolculuğuna çıkmak” olmuştur. İlim taleb edenler kendi beldeindeki eğitimini tamamladıktan sonra İslâm dünyasının önde gelen ilim merkezlerine seyahat etmişlerdir. Gittikleri bölgelerde âlimlerin derslerine katılarak kendilerini geliştirmişlerdir. Bu seyahatlar uzun müddet sürebilmıştır. Neticede yaptıkları rihleleri tamamlayanlar kendi beldesine dönerek hocalık yapmış ve eser telif etmekle meşgul olmuşlardır.⁹³ Ayrıca Sâmânîler döneminde hadis ilmîinin çok ileri seviyeye ulaşmış olması ve neredeyse herkesin hadis tahsilini görmesi⁹⁴ bu devirde ilim yolculuğunun ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim o dönemlerde hadis ilmîinin gerektirdiği muhim şartların biri de hadis öğrenmek için rihlede bulunmak idi.⁹⁵ Ayrıca Müstağfirî'nin de farklı şehirlere rihle ettiği ve gittiği yerlerdeki ünlü âlimlerden ders aldığını görülmektedir.

⁹⁰ Erünsal, İsmail, “Kütüphane” *DİA*, XXVII, 15; Durusoy, Ali, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 331; Mahir, Ömer Alper, “İbn Sînâ-Hayati”, *DİA*, XX, 320; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 504

⁹¹ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 504

⁹² Erünsal, “Kütüphane” *DİA*, XXVII, 15.

⁹³ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 508.

⁹⁴ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 283; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 517-534

⁹⁵ Geniş bilgi için bk; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, (ö 463/1071), *er-Rihle fi talebi'l-hadîs* (nşr: Nureddin İtr), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975; Hatiboğlu, İbrahim, “Rihle”, *DİA*, XXXV, 107

Sonuç olarak yukarıda zikredilenlerden Sâ mânîler Devleti'nin eğitim-öğretime çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Bunlara ilâveten Sâ mânî hükümdarlarının da bizzat ilimle uğraştığı, her ramazan cuma geceleri sarayda ilmî toplantıların düzenlendiği, teşrif eden âlimlerin ise hükümdarların elini öpmek gibi adetlerden muaf tutulduğu kanaatimizi destekler mahiyettedir. Ayrıca Sâ mânî hükümdarlarının âlimlere verdiği değer ve hürmetlerini farklı örneklerle açıklamak mümkündür. Nitekim Şafîî âlim Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Semerkant'ta bulunduğu bir yıl içinde Sâ mânî emirlerinden 4000 dirhem kadar ücretle ödüllendirilmiştir. Hadis âlimi Ebû Heysem Halid b. Ahmed b. ez-Zühelî (ö. 264/877), Semerkant'a teşrif ettiği zaman I. Nasr tarafından büyük merasımla karşılanmıştır.⁹⁶ I. Nasr'ın sonra yerine gelen İsmail de, ilim ehline son derece hürmet göstermiş, onlara bağışlarda bulunmuş ve büyük âlimler huzuruna geldiği zaman ayağa kalkmıştır.

İlim ve medeniyetin son derece ilerlediği Sâ mânîler döneminde meydana gelen eserler Fars ve Arap dillerinde yazılmıştır.⁹⁷

C. İlmî Hareketin Genel Vasıfları ve Hadis İlmî

1. İlmî Hareketin Genel Vasıfları

Sâ mânîler ve Karahanlılar devrinde yetişen âlimleri kendi sahasına göre; İslâmî ilimler, tarih ve coğrafya yazıcılığı, şiir ve edebiyat, aklî ilimler olarak birkaç kategori içinde değerlendirmek mümkündür.⁹⁸ Fakat burada esas konumuzla yakından ilişkisi olması bakımından önem arzeden İslâmî ilimlerden hadis ilmînin söz konusu dönemdeki genel vasıfları hakkında kısaca bilgi vermekle yetinilecektir. Çünkü üzerinde çalıştığımız Müstağfirî'nin hadisçiliğini ortaya koymada yaşadığı dönemde hadis ilmînin genel durumunu dikkate almak onun hadis ilmîndeki yerini doğru tespit etmemiz açısından önem arz etmektedir.

⁹⁷ Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 387-395; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 10

⁹⁸ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 507-621

2. IV. ve V. Asırlarda Hadis İlminin Genel Durumu

Dördüncü asır ve sonrasında hadis ilmînin durakladığı ileri sürülmektedir. Nitekim bu dönemlerde İslâm coğrafyasında beyliklerin arttığı, başka bir ifadeyle bütünlüğün sarsıldığı ve bölünmelerin başladığı dönem olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca bu devirde Sünnî İslâm anlayışının yanında, Şîî karakter taşıyan devletlerin ilim merkezlerinde hüküm sürdüğü söylenmektedir.⁹⁹ Dolayısıyla mezhebler arası çekişmelerin yaşanması dönemin temel özelliklerinden birisi olmuştur.

Horasan ve Mâverâünnehir’de aynı dönemde hüküm süren Sâmânîler devrine bakıldığında hadis ilmî açısından herhangi bir duraklamadan bahsetmek oldukça güç görünmektedir. Nitekim Sâmânîler devrinde çeşitli ilim dallarıyla uğraşanların da hadis ilmîyle meşgul oldukları yukarıda bahsedilmmişti. Ayrıca âlimlerin yanısıra devlet adamları da buna dahil olabilmektedir.

IV./X. asırda hadis ilmînin durumuna genel olarak bakıldığında; bu dönemlerde hadis öğrenmek için yapılan rihlelerin devam ettiği belirtilmektedir. Fakat bu devirde şifahî rivayetler yavaşlamış, buna mukabil hadisler kitaplarda toplanmaya başlamıştır. Ayrıca orijinal eserlerin telifi yerine daha önce meydana getirilen hadis kitaplarının üzerinde yoğunlaşarak derlemele ve ihtisarların yapıldığı kaydedilmiştir. IV./X. yüzyılın başını mütekaddimûn döneminin sonu, müteahhirun başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde diğer İslâm bölgelerindeki meşhur muhaddis âlimler gibi Orta Asya topraklarında yetişen İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) orijinal hadis kitaplarını telif etmişlerdir. Bu dönemde derlemele ve ihtisarlardan başka usûl-i hadis ve cerh-i ta’dil ile ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Ünlü hadis âlimi Hakim en-Nîsâbü’rî’nin usûl ile alakalı *Ma’rifetü ulumi’l-hadis*¹⁰⁰ adlı eseri bunun en bariz örneklerindendir. Ayrıca bu dönemde müstedrek ve müstahreçler telif edilmiştir. İsmailî (ö. 371/982)’nin *el-Müstahreci* ve Hâkim en-Nîsâbü’rî’nin *el-Müstedrek*’i¹⁰¹ bunlara örnek gösterilebilir.¹⁰² Bu dönemde medreselerin

⁹⁹ Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 327

¹⁰⁰ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 43, 278-289

¹⁰¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 2003, İstanbul, İFAV Yayınları, s. 140-141.

¹⁰² Kandemir, “Hadis”, *DİA*, XV, 27-64, Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 520

ortaya çıkışı ve imlâ meclislerinin düzenlenmesi¹⁰³ ve eğitim faaliyetlerinin belli düzen içinde yürütülmesi, hadis ilmînin ilerlemesinde büyük rol oynamıştır¹⁰⁴

V./XI. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların temel özelliği değişmemiş, tanınmış hadis kitaplarının farklı şekillerde yeniden tertip edilmesinden ibaret olan tasnifler devam etmiştir. Bu yüzyılın başlarında Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sâhîhi Müslim* ve *Ma'rifetü's-sahâbe*'yi, Mısırlı muhaddis ve tarihçi Kudâî (ö. 454/1062) *Şihâbü'l-ahbâr*'ı yazmıştır.¹⁰⁵

IV./X. ve sonraki devirlerde hadis alanında yapılan çalışmaları şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

Zevâid kitapları yazmak,

Büyük câmi türleri meydana getirerek; bütün hadisleri toplama gayreti içine girmek

Özellikle ahkâm hadislerini toplayan kitaplara ağırlık vermek,

Tahric çalışmaları yapmak,

Halk dilinde şöhret bulan, sahih ve asılsız haberleri toplayan; aktüel konulardaki hadislerle yer veren eserler yazmak,

Etrâf kitaplarına devam etmek.¹⁰⁶

Sâmânîler döneminde doğup yetişen Müstağfirî, Karahanlılar devrinde (432/1041) eser telif etmeye devam etmiştir. Onun yazdığı eserlere bakıldığında yaşadığı dönemin hadis âlimlerinin geleneği üzere cerh-ta'dîl ve ricâl ile ilgili bilgileri yoğun bir şekilde zikrettiği görülmektedir. Buna mukabil hadis usûlü ile ilgili teknik bilgilere çok az yerde değinmektedir.

¹⁰³ Aydın, Abdullah, "İmlâ", *DİA*, XXII, 225-226

¹⁰⁴ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, aynı yer; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâlar Sözlüğü*, s. 345-348

¹⁰⁵ Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 33, Sandıkçı, *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları*, Samsun, 1986, s. 104-110; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 222-223; Yücel, Ahmet, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2009, s. 66-78

¹⁰⁶ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 331

Sâmânîler döneminde yetişen ünlü hadis âlimleri ve eserlerinden bazıları şunlardır; Şeybanî en-Nesevî (ö. 303/916), *Müsnedül-Kebir* ve *el Câmî el-Mûcem*, İbn Huzeyme (ö. 311/924), *es-Sahîh*, Serrâc (ö. 313/925), *el-Müsned*; Sübezmûnî (ö. 340/952), *Keşfü'l-âsar fi menakibi Ebû Hanîfe*; Ebû Ali en-Nîsâbûrî (ö. 349/960), eserleri günümüze ulaşmamıştır, İbn Hibbân (ö. 354/965), *el-Müsned es-Sahîh*, *es-Sikât*, *Ma 'rifet 'ü-mecrûhîn v.b*; Hakim el-Kebîr (ö. 378/988), *el-Esmâ ve'l-künâ*, *Şîâru ashâbi'l-hadîs vb*; Usmî (ö. 378/989), *el-Müstahrec ala Sahîh-i Buhârî*; Hattâbî (ö. 388/998), *Garîbü'l-Hadîs*, *İslâhu galâti'l-muhaddisîn v.b*; Kelâbâzî (ö. 398/1008), *el-Kelâm*, Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek*, *Ma 'rifet 'ü ulûmi 'l-hadîs vb*.¹⁰⁷

E. Karahanlılar Döneminde İlmî ve Kültürel Durum

Karahanlılar, Sâmânîler gibi ilim ve medeniyete son derece önem vermiştir.¹⁰⁸ Bunu “Moyunçur Abidesi”, yani “Gili kağan Abidesi”, “Dokuz Uygur Bilge Kagan Abidesi” ve Divan'ü Luğati't-Türk'te bulunan şiir ve türkülerden anlamak mümkündür. Ayrıca ülkede ilim ve kültürün gelişmesinde sosyal ekonomik durumun yükselişi, şehir hayatının gelişmesi, Türklerin müslüman olması ve Türkleşmenin hızla artmasının yanında iç ve dış ilişkilerin güçlenmesi büyük önem taşımaktadır. Özellikle Karahanlı hükümdarlarının ilim ve medeniyete son derece önem vermesi ülkede ilmî ve kültürel faaliyetleri güçlendirmiştir. Nitekim Togan Han Ahmed, Arslan Han İlig, Kadir Han Yusuf, Arslan Süleyman ve Nasr hanların hepsi ilim adamlarına karşı gösterdikleri hürmet ve saygılarıyla meşhurdurlar.¹⁰⁹ Karahanlı hükümdarlarının İslâm dinine bağlı olduğu, bazılarının zâhidane hayat geçirdiği ve din âlimlerine değer verdiği kaydedilir. Ayrıca İslâm'ı kabul etmekle yetinmeyip, Türkler arasında müslümanlığın yayılmasında son derece gayret göstermişlerdir. Barthold'a göre Karahanlı hükümdarları nezdinde din, sadece hakimiyetlerini sürdürmek için bir silah olmamıştır. Nitekim hükümdarlardan bazıları âdil bir yönetici olmak uğrunda son derece samimiyet içinde olmuşlardır.¹¹⁰ Ayrıca Mâverâünnehir şehirlerinin, özellikle Semerkant ve Buhâra'nın önemli ticâret üzerinde bulunması, geçmiş dönemlerde olduğu gibi bölgedeki

¹⁰⁷ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 520-532.

¹⁰⁸ Işık, Kemal, *Matûridi'nin Kelam Sistemi*, Ankara, Fütüvvet Yayınları, 1980, s. 12-13

¹⁰⁹ Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, s. 203

¹¹⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 326

ilmî ve kültürel hayatın ilerlemesinde önemli âmillerden olmuştur. Çünkü bu şehirler eskiden beri meşhur ipek yolu üzerinde mühim bir mevkide bulunmuştur. Bu yol üzerinde ticaret yaparak hayatını kazanan ve aynı zamanda ilimle meşgul olan yüzlerce tüccâr-âlim Semerkant'a uğruyor, ticaret ve ilimden oluşan iki gayeyi buralarda gerçekleştirebiliyordu. Ayrıca farklı beldelerden rihle yapanların ilim tahsili için Buhâra, Semerkant ve Nesef gibi önemli şehirlere gelerek ders halkalarına iştirak ettiklerine şâhid olunmaktadır. Bölgede ilim ve kültürün gelişmesindeki en önemli faktörlerden biri Semerkant'ta kağıdın üretilmesi ve sanayinin gelişmesidir. 134/751 tarihinden itibaren Semerkant'ta üretilmeye başlayan kağıt, ilk önce Maverâünnehir bölgesine, daha sonra da İslâm beldelerine kolayca ulaşabilmıştır. Neticede başta Maverâünnehir olmak üzere bütün İslâm dünyasında ilmî faaliyetlerin hızla gelişmesine katkı sağlamıştır.¹¹¹

Karahanlılar döneminde Türk-İslâm kültürünün ortaya çıkması ve Türk kültürü mirasında son derece övgüyle anılan Yusuf Has Hacib (469/1077) gibi yazarların bu devirde yaşamış olması konumuz açısından önemlidir. Yusuf'un yazmış olduğu *Kutadgu Bilig*¹¹² adlı eser, Karahanlılar dönemini günümüze aydınlatan en kıymetli eserlerden birisidir. Ayrıca *Divanü Luğati't-Türk'ün*¹¹³ müellifi Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed Kaşgarî'nin¹¹⁴ (ö. 439/1047-48) Karahanlılar ve Türk tarihinde çok önemli yeri vardır.

Karahanlılar devrinde eğitim faaliyetlerine bakıldığında Uygur ve Göktürk alfabelerini bırakarak eğitim dilinde Arapça'yı kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca eğitim-öğretim sahasında öteden beri devam eden İslâmî ve diğer ilimlerin okutulduğu mektep ve medreseler eğitim müesseseleri olarak tayin edilmıştır. Mektep ve medrese sistemlerinin Doğu Türkistan'da 20. yüzyıla kadar devam ettiği söylenmektedir. Karahanlılar zamanında ilim merkezlerinin başında gelen medreseler devlet tarafından muntazam bir şekilde yönetilmıştır. Çünkü eğitim sistemi ve öğrencilerle alakalı sorunlar kolay bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Örneğin medreselerin gelir kaynakları son derece geniş tutulmuş, hem ders veren hocalar (müderrisler), hem de öğrenciler intizamlı bir şekilde burs ile

¹¹¹ Aydınlı, "V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum", *Uluslararası Serahsî Sempozyum*, s. 58-59

¹¹² "Kutadgu Bilig" *DİA*, XXVI, 478-480

¹¹³ Mustafa, Kaçalın, "Divan-i Luğat-İt-Türk", *DİA*, IX, 446- 449

¹¹⁴ Akün, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 9- 15.

desteklenmiştir. Ayrıca ilim talebeleri için yatılı imkanların sunulmuş olması, devrin eğitim-öğretim alanında ne kadar ileri seviyeye ulaştığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Karahanlılar döneminde halka hizmet veren hastane ve adliye gibi sosyal müesseseler aktif faaliyet yürütmüştür.

Sâmânîler devrinde İslâmî ilimlerden hadis ilmîne gösterilmîş özeni dikkate alarak Karahanlılar devriyle karşılaştırdığımızda özellikle fıkıh ilmînin ilerlediğini, devlet kademesinde Karahanlı hukukçularının dinî ve dünyevî kanunları birleştirerek dengeli ve âdil idarenin oluşumunda etkili oldukları görülmektedir.¹¹⁵ Karahanlılar döneminin en bariz özelliklerinden biri Mâverâünnehir’de İslâm Hukukçularının çok sayıda yetişmesidir.¹¹⁶ Ayrıca Buhâra’daki Hanefî mezhebine mensup “Sadr-ı Cahan”lar adlı eğitim müessesinde ilim talebelerine ücretsiz eğitim verilmiştir. Devlet hükümdarlarının şair ve âlimlere gösterdiği ilgi ve desteker ilmîn yayılmasına, edebiyatın gelişmesine zemin hazırladığı söylenmektedir.¹¹⁷ Fakat başka bir görüşte Karahanlılar devrinde şairlere çok itibar edilmediğini, dolayısıyla birçok şair ve edibin batıya göçettiklerini bildirilmektedir.¹¹⁸

Sâmânîler’in son zamanlarından itibaren kurulmaya başlayan ve Karahanlılar döneminde ise sayıları artarak devam eden yüksek ilim merkezleri olan medreselerden bazılarının isimleri o dönemde kaleme alınan kaynaklarda kaydedilmektedir. Semerkant’taki Ra’su Sikketü Haiti Hayyan Medresesi, başta fıkıh olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlerin okutulduğu ilmî merkez olmuştur. Hadis ilmî başta olmak üzere değişik alanlarda ilmî ders halkalarının düzenlendiği Kusem medresesi dönemin en meşhur eğitim müesseselerindendir. Bu medreselerde Türkler, İslâm’ı kabul ettikten sonra başlangıç düzeydeki öğretimini almışlar ve buralarda meşhur âlimler yetişmiştir. Ayrıca bu okulların Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî’liğin yayılmasındaki rolü oldukça büyüktür.¹¹⁹

¹¹⁵ Saray, *Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıçtan 1878’e Kadar*, s. 61-62

¹¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk: Ziya Kavakcı, Yusuf, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslam Hukukçuları*, Ankara, 1976

¹¹⁷ Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 28-29

¹¹⁸ Aydın, *a.g.m.*, s. 63.

¹¹⁹ Aydın, *a.g.m.*, s. 61

İslâm tarihi ve medeniyetinde ilk modern ve resmî medresenin Karahanlılar devrinde Tamgaç Han İbrahim tarafından 1066 yılında Semerkant'ta inşa edildiği kaydedilmektedir.¹²⁰

Karahanlılar zamanında Mâverâünnehir âlimlerinin İslâm âleminin müşterek dili olan Arapça'yı kullandığı söylenmektedir. Ayrıca bu dönemde Farsça eserlerin kaleme alınması bu dili de kullanıldığını göstermektedir. Bunun yanında Türkçe bölgede ilmî ve edebî bir dil olarak kullanılmaya başlamıştır.¹²¹ Karahanlılar zamanında ilim ve kültürün merkezi haline gelen en önemli şehirlerden Buhâra, Semerkant, Nesef, Tirmiz, Fergana, Uş (Oş), Özkent ve Kaşgar'ı zikretmek mümkündür.¹²² Tarihte İslâm medeniyetine beşiklik eden ve her türlü canlılığı kendi içinde barındıran bu şehirlere bakıldığında, günümüze kadar ulaşan tarihî abîdeler ve âlimlerin kabirleri bunu açıkça göstermektedir.

Karahanlılar döneminde yetişen bazı hadis âlimleri ve telif ettiği eserlerini şöyle sıralayabiliriz; Büceyrî, (ö.311/923), *Camîu's-sahih* ve *Tefsir*, Ebû Bekir eş-Şâşî (ö. 366-976), *Âdabu'l-Kâdi*, Ebu Bekir el-Kelâbazî, (ö. 380/990), *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*, *Ma'ani'l-Ahbâr* ve *Kitabu'l-Erbain fi'l-hadis*, Hüseyin el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 398/1008), *el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sikâ ve's-sedâd ellezine ahrece iehum el-Buhârî fi Cami*, Bîkendî, (ö. 404/1013), hadis ricâline dair eseri bulunmaktadır, Ebû Bekir el-Hârizmî el-Berkânt (ö. 425/1034), *el-Müsned* ve *Müsnedü'l-Hârizmî*.¹²³

¹²⁰ Polat, Suat, "Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 2015, I, sy, 1, s. 42-52

¹²¹ Aydınli, a.g.m., s. 60

¹²² Karahanlılar Devleti'nin ilmî ve kültürel durum için bk; Algül, , *İslam Tarihi*, IV, s. 53-55; Altun, Ara, "Karahanlı Mimari", *DİA*, XXIV, 412-414; Ainiding, Nuerdun, "Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslam Dini Eğitimi ve Din Adamları" *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I*, İstanbul 2014, Çam, Nusret, *Türk ve İslam Sanatları Tarihi*, Erzurum, 1985, s. 64-65

¹²³ Kafkasyalı, Muhammet Savaş, *Orta Asya'da İslam*, I-III, Ankara, Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi, 2012, II, 677-664.

VI. IV. VE V. ASIRLARDA MAVERAÜNNEHİR'DEKİ DİNİ DURUMA GENEL BİR BAKIŞ

Mâverâünnehir bölgesi siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî açıdan hareketli ve değişime açık bir alan olduğu gibi dinî, itikadî ve mezhebî yönden de aynı özelliği taşımıştır. Bu bölgede Sâ mânîler zamanında müslümanlar başta olmak üzere Mecûsî, Maniheist, Budist, Yahudî ve Hristiyan'ların bir arada bulunduğu zikredilmektedir.¹²⁴

Bu devirde Buhara'da ikamet eden Mecûsîler'in eski âdet ve geleneklerini sürdürdüğü ve Semerkant'taki su kanallarını koruması karşılığında cizye vergisinden kurtuldukları kaydedilir.¹²⁵

Mâverâünnehir bölgesinde İslâm gelmeden önce yahudi nüfusunun çok olduğu fakat bölgede İslâm yayıldıktan sonra yahudilerin sayısının belli olmadığı söylenmektedir.¹²⁶

Nestûrî Hristiyan'larının Semerkant ve İsficâb'a bağlı yerlerde yaşadığı, Hârizm'de de bir Hristiyan topluluğun bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Sâ mânîler döneminde Hristiyan'lara ait klise ve vakıflardan bahsedilmektedir.¹²⁷

Sâ mânîler devrinden itibaren Şîî ve Alevîler'in de Mâverâünnehir'de ciddi bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Nasr b. Ahmed ve ondan sonraki emirler döneminde Şîî'ler bölgede huzur içinde yaşamıştır. Bu süreçte Nasr b. Ahmed ve saray yöneticileri Şîî-İsmailî davete katılmıştır. Ayrıca Semerkant IV. yüzyılda Şîî'liğin önemli merkezlerinden biri olduğu söylenmekteyse¹²⁸ de tarihî kaynaklara bakıldığında Buhâra'da ve Mâverâünnehir'de Şîî'nin az sayıda olduğu kaydedilmektedir.¹²⁹

II. Nasr'ın son senelerinde Mâverâünnehir bölgesinde Şîî'lerin Batınî koluna mensup kişiler kendi mezhep propagandasını yapmış dolayısıyla halk ve devlet liderlerinden bir

¹²⁴ Usta, "Sâ mânîler" *DİA*, XXXVI, s. 66

¹²⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 90

¹²⁶ Doğan, Hüseyin, *Kerramî Söylem ve Yansımaları*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015, s. 83

¹²⁷ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 458-459

¹²⁸ Gufrânî, Alî, "Maveraünnehir'de Şiiliğin Tarihi: Sâ mânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)," (trc; Şahin Ahmetoğlu), *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy, 5, s. 221-237

¹²⁹ Emîn, Muhsîn, *A 'yânu 'ş-Şîa*, (nşr: Hasan Emîn), Beyrut 1403/1983, I, 34

kısmı bu mezhebi kabul etmiştir.¹³⁰ Ayrıca Mâverâünnehir'in en önemli şehirlerinden olan Nesef ile Buhâra halkının büyük kısmının bu mezhebi benimsediği belirtilmektedir.¹³¹ Bu sebepten dolayı Müstağfirî'nin de Şia'ya mensup olduğu iddiası bazı Şîî literatürlerinde kaydedilmiştir. Bu konuda detaylı bilgiler Müstağfirî'nin mezhebi başlığı altında ele alınacaktır.

Nesef şehrinde yaşayan bazı âlimlerin Mutezile'yi benimsediği hakkında bazı bilgiler Müstağfirî tarafından da dile getirilmiştir. Bu durum, Nesef şehrinde Mutezilî itikadının da yaygın olduğunu bir bakıma ortaya koymaktadır.¹³²

Mâverâünnehir'de aktif faaliyet yürütmeye başlayan Batınîler, Ehl-i sünnet mensuplarına karşı kötü muamelede bulunmuşlardır. Bu durumdan endişelenen Ehl-i sünnet ulemâsı ve Sâmanî ordu komutanları, Batınî'lere engel olmayan II. Nasr'ın yerine oğlu II. Nuh'u tahta çıkartmışlardır. Böylece Batınîler'e karşı çıkmakla nüfuzlarının kırılmasını bir nevi becerebilmişlerdir. Onların lideri olan Muhammed b. Ahmed en-Nesefî ile sünnî âlimler ilmî münazarada bulunmuş ve delillerle düşüncelerini çürüterek idam ettirmişlerdir.¹³³

Şîî'nin başka bir kolu olan İsmâiliyye ve Zeydiyye'nin de Mâverâünnehir'de canlı bir hareket içinde olduğu müşahede edilmektedir. Hicri V. asrın ilk başlarında İsmâiliyye'nin Hanefî Karahanlılar için ciddi bir tehlike oluşturduğunu ve bu tehlikeden dolayı Buğra Han'ın 436/1045 yılında çok sayıdaki İsmailî mensubunu Buhara'da öldürttüğünü görmekteyiz. Nitekim Karahanlılar kendilerini resmi Sünnî mezhebinin ve Abbasî hilafetinin takipçisi olduklarını ilan etmişlerdi.¹³⁴

Sâmanîler ve Karahanlılar devrinde Sünnî Müslüman nüfusunun çoğunluğunu Hanefî ve Şâfiî mezhebinin mensupları oluşturmuştur. Şîî ve Sünnîler arasında zaman zaman çatışmalar yaşandığı gibi özellikle Nîşâbur'da Hanefî'lerle Şâfiî'ler arasında siyasete yansıyan çekişmeler olmuştur.

¹³⁰ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 455

¹³¹ Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak, (ö. 485/1092), *Siyasetname*, (trc; Nurettin Bayburtlugil), İstanbul, Dergah Yayınları, 1987, s. 291-292

¹³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 425

¹³³ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 458-459

¹³⁴ Gufrânî, *a.g.m.*, s. 230-234.

Sâmânîler devrinde Şafîî mezhebine mensup olan halkın ağırlıklı nüfusunun Horasan bölgesinde yaşadığı görülmektedir. Maverâünnehir’de özellikle Şâş ve İlak halkının Şafîî mezhebine bağlı olduğu kaydedilmıştır. Ayrıca bu dönemde Şafîî ve Hanefî mezhepleri arasında gerginliklerin yaşandığı ve bu durumdan bazı devlet liderlerinin taraftar bulma amacıyla faydalanmaya çalıştığı söylenmektedir. Nitekim her iki mezhep mensuplarının bir arada yaşadığı Nişabur bölgesinde görev yapan kadılar Hanefî âlimlerden seçilmıştır. Bu durum karşısında Şafîî’ler hoşnutsuzluğa uğramıştır. Sâmânîler devlet yöneticilerinin Hanefî mezhebine mensup oluşu onların bu mezhebe daha çok önem verdiğinin göstergesidir.¹³⁵

Karahanlılar zamanında ise Maverâünnehir, özellikle Buhâra ve Semerkant Hanefî’lerin merkezi haline gelmiştir. Bölgede hakim güç, Hanefî mezhebinin Sünnî anlayışına sıkı bir bağlılık şeklinde tezahür etmiştir. Bu dönemde İslâmî ilimler ve özellikle Sünnî Hanefî ekolü öğretisinin zirveye çıktığı, aynı zamanda bölgede sûfilüğün yükseldiği ve idareciler ile halk tarafından da benimsenip yayıldığı bir zaman dilimi olmuştur. Özellikle Ahmet Yesevî ve müridlerinin bölgedeki tasavvufî hareketlerde özel bir yeri vardır.¹³⁶

Karahanlılar döneminde Hanefî’liğin yıldızı parlamıştır. Nitekim Karahanlılar devlet siyaseti, sosyal ve dinî hayat ülkenin resmî mezhebi sayılan Hanefî fıkına göre değerlendirilmiştir. Ayrıca ülke halkının çoğunluğunu oluşturan Türklerin, fıkıhta Hanefî, itikatta ise Mâturidî olduğu, bu iki mezhebin söz konusu devirde etle tırnak gibi birbirinden ayrılmaz bir parça haline geldiği belirtilmektedir.

Karahanlılar döneminde Ebû Hanîfe hayranlığı edebî eserlere kadar yansımış ve millî bir şahsiyete bürünmüştür. Nitekim bu konuda Karahanlı Türkçesi’yle kaleme alınan *Atabetü’l-hakayık* eseri en önemli örneklerdendir.¹³⁷ Ayrıca Müstağfirî’nin de *Hac Ebu Hanîfe* isimli müstakil bir eser telif etmenin yanısıra¹³⁸ *Delâilü’n-nübüvve*’sinde Ebu

¹³⁵ Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 453

¹³⁶ Aydın, *a.g.m.*, s. 63; Togan, *Karahanlılar*, s. 76-77

¹³⁷ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 105-108.

¹³⁸ Sem‘ânî, *et-Tahbir fi’l-mu‘cemi’l-kebir*, I-II, (nşr: Münire Naci Sâlim), Bağdad, Matbaatü’l-İrşad, 1975

Hanîfe'nin (ö. 150/767) menakibleri ile ilgili bazı rivayetleri kaydetmiş olması,¹³⁹ bulunduğu ortamdan etkilendiği yönünde yorumlanabilir.

VII. NESEF ŞEHİRİ

Nesef, Maveraünnehir'in en önemli merkezlerinden birisidir. Günümüzde “Karşı” adıyla Özbekistan toprakları içinde bulunmaktadır. Kaynaklarda genellikle Keş şehri ile birlikte zikredilmıştır. Şehir tarihi ile ilgili bilgileri Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında görmek mümkündür. Çin kaynaklarında Nahşeb'i “Naşebo”, Keş'i “Tsi-şi” diye kaydetmektedirler.¹⁴⁰ Müslüman coğrafyacılar İbn Havkal (ö. 367/977), İstahrî (ö. 340/951-52), Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) ve Sem'ânî'lerin (ö. 562/1166) eserlerinde bu iki şehrin tarihi ve medeniyeti hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Şehrin asıl ismi Nahşeb olup, bölge müslümanların fethinden sonra Arapça telaffuza uygun olarak Nesef diye isimlendirilmıştır.¹⁴¹ Fakat tarihî kaynaklara bakıldığında her iki ismin de kullanıldığını görmek mümkündür. Nitekim bu şehirde yetişip, “Nahşebî” ve “Nesefî” olarak zikredilen birçok âlimin nispetleri bunu açık bir şekilde tasdik etmektedir. Örneğin Müstağfirî'den bahseden kaynaklar onu, “Nesefî” ve “Nahşebî” olarak tanıtmaktadır.¹⁴²

Şehir müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bölgede İslâm kültürü ve Arapça hâkim olmaya başlamıştır. Nitekim resmi iletişimlerde Soğd, Harezm, Türk dillerinin yerine Arapça'nın kullanılması bunu göstermektedir. Ayrıca genel anlamda Mâverâünnehir, özelde Nesef şehrinde yetişen ilim ehli kendi yurtlarında ilk tahsilini tamamladıktan sonra, Mekke, Medine ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerine seyahet etmişlerdir. Söz konusu ilim merkezlerinde yetişen âlimler ise başta Buhâra, Semerkant ve Nesef gibi Mâverâünnehir'in önemli ilim merkezlerine gelmiştir. Buradan anlaşılıyor ki orta asırlarda ilim ehlinin karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmalarında Nesef şehrinin önemi oldukça büyüktür.

Nesef coğrafî olarak büyük ipek yolunun merkezinde yer almaktadır. Nitekim Belh ve Tirmiz'den Buhâra ve Semerkant'ta giden kervanlar mutlaka Nesef şehrinde

¹³⁹ Müstağfirî, Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tez en-Nesefî (ö.432/1041), *Delâilü'n-nübüvve*, (nşr: Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Dımaşk, Beyrut, Dârü'n-Nevâdir, 2010, II, 750, 751, 752

¹⁴⁰ Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul, 2013, s. 386

¹⁴¹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 276

¹⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286

konuklamıştır. Dolayısıyla ticaret sayesinde Nesef şehrinin çok geliştiği kaydedilmektedir.¹⁴³

Nesef'in coğrafi durumu hakkında bilgi veren kaynaklarda şehrin dört ana kapısından bahsedilmektedir. Bu ana kapılar, Semerkant, Keş, Buhâra ve Gûbezin olarak isimlendirilmıştır.¹⁴⁴

Hicri IV. ve V. asırlarda Nesef ve Keş şehirlerinin tarihi ve buralarda yetişen ünlü âlimler hakkında müstakil eserler telif edilmıştır. Bunlardan meşhurları Ebû'l-Hâris Esed en-Nesefî'nin (ö. 315/928), *Kitabü'l mufaharât-i ehl-i Nasaf ve Keş'i*, Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed el-İstirâbâdi el-İdrisî'nin (ö. 405/1015), *Tarih'ü Nesef'i* ve şu anda üzerinde çalıştığımız Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) *Tarihü'n-Nesef ve Keş* adlı iki ciltlik eseri bölgede yaşayan önemli şahıslarla ilgili kaleme alınmış olmalıdır. Ne yazık ki bu eserler günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat bugün orijinal olarak nitelendirdiğimiz kaynak eserlerin birçoğu adı geçen kitaplardan istifade edilerek meydana getirilmıştır.

Hicrî III. asrın sonu IV. asrın başlarında Nesef ve Keş şehirlerinde hadis ve fıkıh mektepleri teşekkül etmeye başlamıştır. Hicri V. asırda Nesef şehri büyük ilim merkezi haline gelmiş ve İslâm alemindeki en meşhur sekiz şehirden biri olmuştur: Bunlar; Bağdat, Belh, İsfahan, Nişabur, Merv, Buhâra, Semerkant, Nesef'tir. Ayrıca o dönemlerde Orta Asya'da bulunan dört hadis mektebinden biri Nesef'te diğerleri Buhâra, Semerkant ve Mervde yer almıştır. IV. yüzyılın başlarında Nesef ve Keş şehirlerinde büyük hadis ve fıkıh mektepleri faaliyet göstermiştir. Nitekim İmam Buhârî *el-Câmiü's-Sahîh* eserindeki değerli bilgileri Nesef'in Bayan mahallesinde yaşayarak topladığı ve telebelerine de burada eğitim verdiği kaydedilmektedir.¹⁴⁵

Orta çağın meşhur tarihçisi, *Kitâbü'l-Ensâb* adlı eserin müellifi Ebû Seyid Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'âni (ö. 562/1166), 1155-56 yıllarında Mâverâünnehir ve Harezm bölgelerine seyahet etmiş, Keş'te 12 gün, Nesef'te iki ay kalmıştır. Eserinde Nesef ve Keş şehrinin 85 mahallesini dile getirmiş ve buralardan birçok İslâm âliminin yetiştiğini

¹⁴³ Nasır, Muhammad, *Nasaf va Keş Allamalari*, Taşkent, 2006, s. 5-13

¹⁴⁴ Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, s. 233

¹⁴⁵ Kamalova, Zebinso, *Nesef ve Keş'ten Parlayan Işık*, Eskişehir, 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), (<http://bilgelerzirvesi.org>), Eskişehir, s. 387-394.

belirtmiştir. Ayrıca Müstağfirî hakkında ilk ve geniş bilgi veren kaynakların başında Sem‘ânî’nin *el-Ensâb*’ı gelmektedir. Nitekim bu eserinde Sem‘ânî, Müstağfirî’nin kabrini ziyaret ettiğini bildirmektedir.¹⁴⁶ Yakut el-Hamevî *Mu‘cemü’l-Büldân* adlı eserinde; “Nesef, Semerkant ve Ceyhun arasında kalan halkı çok bir şehirdir. Burada çeşitli ilim sahalarında çok sayıda âlim yetişmiştir. Onlar Nahşebî nisbesini de kullanmışlardır”¹⁴⁷ demektedir.

Nesef şehrinde V. yüzyıllar arasında “Meclis-i tadrîs” gerçekleştirilmiştir. İslâm ulemâsının kendi ilmî görüşlerini savunmak, eserlerini tanıtmak ve gayelerini yaymak için şehirde yapılan bu meclisler İslâm medeniyeti tarihinde önemli yere sahiptir. Daha önce bahsedildiği gibi hadis ve fıkha ait sohbet ve münazaralar diğer şehirler gibi Nesef’te bulunan camilerde de yapılmıştır. Bunun yanı sıra âlimler kendi evlerinde özel münakaşalar için ilmî halkalar teşkil etmişlerdir.¹⁴⁸

Netice itibariyle Nesef, bir ilim ve kültür merkezi olmuş ve burada farklı ilim dallarında çok sayıda bilgin ve âlim yetişmiştir. Onlardan bazıları; Ebû Abdurrahman Muaz İbn Yâkub el-Kâsânî en-Nesefî, Ebû Turâb Nahşebî (ö. 273/887), Ebû’l-Harîs el-Varasinî en-Nesefî (ö. 315/928, Mut‘e Mekhû’l en-Nesefî (ö. 317/930), Ebû İshak İbrahim b. Mu‘kla b el-Haccâc en-Nesefî (ö. 393/1003) ve Muhammed en-Nahşebî’dir.

¹⁴⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, V, 286

¹⁴⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, V, 276

¹⁴⁸ Kamalova, *a.g.m.* s. 390.

DEĞERLENDİRME

İki devletin yönetimi altında yaşayan Müstağfirî'nin bir âlim olarak yetişmesinde Samânîler Devlet'inin olumlu siyasetinin etkisi, Karahanlılar'a nispeten daha büyüktür. Nitekim Müstağfirî'nin ilk tahsili, Sâ mânîler hükümdarlığı altında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, bölgede yaşayan ve aslında başka ilimlerle uğraşan ilim adamlarının da hadis ilmîne olan özel ilgisi, gerek Sâ mânîler devlet yöneticilerinin yanında yerel halkın da hadis öğrenmek iştियakı içinde bulunması söz konusu devirde hadis ilmînin diğer ilimlere nispeten daha çok rağbet gördüğünü ortaya koymaktadır. Zira Müstağfirî'nin de muhaddis bir ailede yetişmesinin yanında, ilk tahsilini hadis ilmîyle başlaması ve müeddib olarak adlandırılan hocadan eğitim alması, bazen Buhâra gibi dönemin ilim ve kültür merkezlerinden gelen meşhur hadisçilerin derslerine katılarak hadis ezberlemesi ve daha sonra başkalara rivayet etmesi, Müstağfirî'nin yetiştiği ilmî çevreyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sâ mânîler devlet yöneticilerin bütün ilim ehline hürmet ve saygı gösterdiği konuyla ilgili yapılan bütün çalışmaların sonucunda belirtilmektedir. Özellikle söz konusu iktidarın şair ve ediplere verdiği önem, bölgede onların sayısının artmasına vesile olmuştur. Sadece Müstağfirî'nin yaşadığı Nesef şehrinde yüzlerce edip ve şairlerin yetişmesi, onun şiire olan ilgisinin artmasında da etkili olmuş ve bu alanda kendisi *eş-Şi'r ve 'ş-Şuerâ* adlı eser telif etmiştir.

Ömrünün kırk yaşına kadar Sâ mânîler'in yönetiminde geçirerek kendisini farklı alanlarda geliştiren Müstağfirî, Karahanlılar'ın da devam ettirdiği olumlu yönetim ve

âlimlere verdiği kıymetin sayesinde elde ettiği bilgileri eserlere dönüştürme imkanına sahip olmuştur.

Bütün bunlardan hareketle, Sâ mânîler ve Karahanlı'ların Devlet yönetim sistemini, Müstağfirî başta olmak üzere onun gibi özellikle Mâveraünnehir'de yetişen âlimler üzerinde olumlu etkisi olduğunu ve ilim aleminde önemli pay bırakmaları için güzel imkanlar sunduğu ifade edilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-ABBAS el-MÜSTAĞFİRÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. HAYATI

A. İsmi ve Nesebi

Müstağfirî'nin tam adı; Ebü'l-Abbas Câfer b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Muhammed b. el-Müstağfir el-Mutavi'î el-Cellâb en-Nesefî¹⁴⁹ es-Semerkindî¹⁵⁰ en-

¹⁴⁹ Baharzi, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib (ö. 467/1075), *Dümyetü'l-kasr ve usratü ehli'l-asr fî tabakati's-şuara*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-III, Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1971, I, 664; Sem'ânî, *el-Ensâb*, (nşr: Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Cinan, 1988, V, 286; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233), *el-Lübâb fî tehzibi'l-el-Ensâb*, I-III, Beyrut, Dâru Sadır, III, 208-209; Zehebî, Ebû Abdullah Kâtib Çelebî Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *el-İber fî haberi men gaber*, (nşr: Ebû Hacer Muhammed Zaglul), I-IV, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985, II, 266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr: Şuayb el-Arnaut), I-XXV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985 XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, (nşr: Beşşar Avvad Ma'ruf), I-XV, Dâru Garbül İslâmî, 2003, I, 218-219; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956, III, 1102-1103; Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *el-Vafî bi'l-vefeyat*, (nşr: Ahmed Arnavud), I-XXIX, Beyrut, Daru İhyaut Turas, 2000, XI, 115; Yafîî, Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani (ö.768/1366), *Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fî ma'rifeti havadisi'z-zaman*, I-IV, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970, III, 54; İsnevî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan (ö. 772/137), *Tabakatü's-şafiiyye*, (nşr: Kemal Yusuf Hût), I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, II, 215; Kureşi, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-II, Cize, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993, II, 347; Hısnî, Muhammed Edib Al-i Takıyyüddin (ö. 829/1426) *Müntehâbatü't-tevârih li-Dimaşk*, Beyrut, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979, I, 203; İbni Tagrıberdi, Ebü'l Muhsin Cemâleddin Yusuf b. Tagrıberdi el-Atabekî el-Yaşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1469), *en-En-Nücumu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır el-Kâhire*, (nşr. Vizâratü es-Sakafiyye el-İrşâd el-Kavmiyye), I-XVI, Mısır, Dârul Kutüb, V, 33; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah (ö. 879/1474), *Tacü't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*, (nşr: İbrâhim Salih), Dimaşk, Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1992 s. 77-78; Davûdi, Kâtib Çelebî Muhammed b. Ali b. Ahmed, (ö. 946/1540), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (nşr: Ali Muhammed Ömer) I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I, 128; Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî (ö. 990/1582), *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, (nşr: Saffet Köse...[ve öte.]), I-IV, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 2017, II, 197-200; Münâvi, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilârifin b. Ali (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmii's-sagir*, I-VI, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1938, V, 405; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, (nşr: Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut), I-XI, Beyrut, Dâru İbn KESîr, 1986, V, 157; IV, 183; Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed (ö. 1304/1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, (nşr: Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani), I, Kahire, Matbaatü's-Saade, 1324, s. 57; Hansarî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Ca'fer el-Musevi (1313/1895), *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, (nşr: Esedullah İsmailiyyan), I-VII, Tahran, Kum, Mektebetu İsmailiyyan, 1390, II, 235, Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzade (ö. 1338/1920), *Hediiyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsar'l-musannifin*, (nşr: İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1955, I, 253; Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî (ö. 1345/1927), *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul, İz

Nahşebî'dir.¹⁵¹ Müstağfirî'nin hayatı hakkında bahseden bütün kaynaklar "el-Müstağfirî" nisbesinde müttefiktir. Sem'ânî, İbnü'l Esîr ve diğer âlimler bu nisbesini bazı dedelerine ait olduğunu kaydeder.¹⁵² el-Mutavvi'î ve el-Cellâb nisbesini babasına ait olduğu söylenmektedir.¹⁵³ Nesefî nisbesini pek çok âlimin yetiştiği Nesef şehrinde doğduğu için almıştır.¹⁵⁴ Bu şehrin diğer ismi Nahşeb'tir¹⁵⁵ ve buraya nisbetle Nahşebî olarak da anılmaktadır.¹⁵⁶

B. Doğumu

Müstağfirî'nin doğum tarihinde ihtilaf vardır. Hayatına dair bilgi veren kaynakların bazısında müellifin kendisiyle ilgili yazmış olduğu bir şiirden bahsedilmektedir. Nitekim bu şiirinde Müstağfirî; ömrünün seksen yaşına gelip, amca ve dayılarına nispeten daha uzun yaşadığını bildirmektedir.¹⁵⁷ Başta Sem'ânî olmak üzere bazı âlimler doğum tarihini 350/961 olarak gösterir.¹⁵⁸ Fakat Zehebî ve ondan nakledenler doğum tarihini 350/961'den daha sonra olduğunu ve 80 yıl yaşadığını söylemişlerdir.¹⁵⁹ İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474), *Tâcü't-terâcim* adlı eserini neşreden muasır araştırmacı İbrâhim Salih, Zehebî'nin verdiği bu bilgiye dayanarak Müstağfirî'nin 352/963'de doğduğunu söylemiştir.¹⁶⁰ A 'yânu 'ş-Şi 'a'nın müellifi Muhsin el-Emin (ö. 1371/1952), onun doğumunu 450/1061 olarak gösteren bazı

Yayıncılık, 1994, s. 71; Emin, Ebû Muhammed el-Bekir Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî el-Âmilî (ö. 1371/1952), *A 'yanü 'ş-Şi 'a*, (nşr: Hasan el-Emin), I-XV, Beyrut, Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1983, IV, 173 Zirikli, Hayreddin (ö. 1396/1976), *A 'lâm*, I-VIII, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997, II, 128; İsbahânî, el-Mirza Abdullah Efendi, *Riyazü'l-ulemâ ve hiyazü'l-fuzalâ*, (nşr: es-Seyyid Ahmed el-Hüseyni), Kum, Mektebetü Ayetullah el-Mar'âşi el-Amme, 1401 s. 472

¹⁵⁰ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, naşirin girişi, s. 9

¹⁵¹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 276

¹⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 208

¹⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 63

¹⁵⁴ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 55

¹⁵⁵ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.* V, 276, VI, 78

¹⁵⁶ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, VI, 78; Nasir, Muhammad, *Nasaf va Keş Allomaları*, s.15-20

¹⁵⁷ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, 664

¹⁵⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 209; Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 77-78; Hansarî, *Ravzatü'l-cennât*, II, 235; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 253; Leknevî, *Fevaidü'l-behiyye*, 57; Temîmî, *Tabakatu's-Seniyye*, I, 72; Emin, *A 'yanü 'ş-Şi 'a*, IV, 173, Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, s. 9

¹⁵⁹ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Davudî, *Tabakatü'l-müfessirîn*, I, 128.

¹⁶⁰ Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 77-78

Haneî tabakat kitaplarından bahsederek bu bilginin doğru olmadığını vurgulamıştır.¹⁶¹ Zehebî ve diğer âlimlerin bu konuda kesin kanât belirtmede onun yazdığı şiiri esas almış olmaları mümkün gözükmemektedir. Zira Sem'ânî'nin belirttiği gibi Müstağfirî'nin 350/961'de doğup, 82 yıl yaşamış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü onun hayatı hakkında ilk ve detaylı bilgi veren Sem'ânî'dir. Ayrıca ikisinin yaşı arasında yakınlık bulunması ve Müstağfirî'nin vefatından sonra kabrini ziyaret etmesi¹⁶² Sem'ânî'nin verdiği bilgileri doğrulamaktadır.

C. Ailesi

Müstağfirî'nin ailesi Nesef'in önde gelen meşhur ailelerdendir. Çünkü ecdadlarının hitâbet ve ilimle uğraşarak toplumda önemli yere sahip olduğu kaydedilmektedir.¹⁶³ Ayrıca Müstağfirî nisbesiyle tanınan bir dedesinin ismi Ebû Bekir b. Mu'tez el-Müstağfirî'dir (ö. 321/933)¹⁶⁴ ve onun da ilim ehlini seven bir şahıs olduğu belirtilmektedir. Kaynaklarda onun evine âlimlerin bir araya gelip toplandığı ve gelenlerin ekseriyetini misafirlerden oluştuğu zikredilmıştır.¹⁶⁵ Nitekim Müstağfirî dedesini şöyle anar: "Dedem Ebu Bekir b. el-Müstağfirî'nin hayatta olduğu günlerde bizim evimize misafir oldu. Orada hadis nakletti. O çok hadis bilen birisiydi. 321 yılında Buhâra'da vefat etti."¹⁶⁶

Müstağfirî'nin babası, Ebû Ali Muhammed b. el-Mu'tez b. Muhammed b. el-Müstağfir b. el-Fath b. İdrîs el-Mutavvî el-Cellâb'tır. O, Nesef şehrinde 318/930 yılında doğmuş ve burada yaşamıştır. Hadis ilmîyle meşgul olduğu ve Ebû Hafs Ahmed b. Muhammed el-İclî'den bir cüz rivayet ettiği nakledilmektedir. Kendisinden ise oğlu, Müstağfirî hadis rivayetinde bulunmuştur. Sem'ânî onun 374/984 yılında vefat ettiğini bildirmektedir.¹⁶⁷

¹⁶¹ Muhsin Emin, *a.g.e.*, IV, 173

¹⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286

¹⁶³ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, naşirin girişi, s. 9; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 63

¹⁶⁴ Temîmî, *Tabakatü's-Seniyye*, I, 72; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 347; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, naşirin girişi, s. 9

¹⁶⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 63

¹⁶⁶ Temîmî, *Tabakatü's-Seniyye*, s. 82.

¹⁶⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286

Kaynaklarda Müstağfirî'nin hadisle meşgul olan oğlu, Ebû Zer Muhammed b. Ca'fer el-Müstağfirî hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Nietkim o, babası Müstağfirî'nin vefatından sonra Neseef hatipliğini üstlenmiştir. Ayrıca dedeleri gibi hadis ilmîyle uğraşmış ve hadis hâfızı olarak tanınmıştır. Başta babası olmak üzere diğer muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.

Müstağfirî, hadis öğrenmek için gittiği yerlerde oğlu Ebû Zer'i de yanında bulundurmıştır. Örneğin, bir keresinde oğlu Ebû Zer'i, Ebû Ali el-Hâcibî'ye (ö. 391/1000) götürmüş el-Hacibî de ona *el-Câmiu's-sahîh*'ten seçme bazı hadisleri rivayet etmiştir.

Ebû Zer el-Müstağfirî'nin ilmî şahsiyeti hakkında bazı âlimler fikir beyân etmişlerdir. Onlardan, Ebû Muhammed Abdullaziz b. Muhammed Nahşeb *Mu'cemu's-Şuyûh* adlı eserde; “Ebû Zer el-Müstağfirî hocamız Ebü'l-Abbâs'ın oğludur. Ebü'l-Fazl Ya'kûb b. İshak es-Sülemî ve Ebû Muhammed Abdülmelik b. Mervân el-Meydânî'den hadis işitmiştir...” diye tarif etmektedir. Ebû Zer, babası Müstağfirî hayattayken hadis ilmîne vakıf olmuştur. Ayrıca yaşadığı bölgedeki ilim ehlinde olduğu ve hayır severliğiyle hürmet kazandığı nakledilmektedir.¹⁶⁸

Ayrıca Müstağfirî, *Tarihü'n-Neseef* adlı eserinde amcası Abdülmelik b. el-Mu'tez ile birlikte hadis dersine katıldığını belirtmekle onun hakkında fazla bilgi vermemektedir.¹⁶⁹

Netice itibariyle Müstağfirî'nin ilim ehli bir aileye mensup olduğu, dedesi, babası, oğlu ve hatta amcasının da hadis ilmîyle iştigal ettiği anlaşılmaktadır.

D. Vefatı

Müstağfirî'nin ölümü Karahanlılar'ın Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrıldığı döneme denk gelmektedir. Başta Sem'ânî olmak üzere bütün âlimler Müstağfirî'nin 432/1041'de Neseef şehrinde vefat ettiğini kaydetmektedir.¹⁷⁰ Dolayısıyla vefat tarihi ile ilgili

¹⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, s. 10; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 63-66

¹⁶⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 241.

¹⁷⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 209; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 219; İsnevi, *Tabakatu's Şafiyye*, II, 215; Safedî, *Vafî bi'l-vefeyat*, XI, 115; İbni Tagrıberdi, *en-Nücumu'z-Zâhire*, V, 33; Kutluboga, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; İbnül İmâd, *Şezerât*, V, 157; IV, 183; Leknevî, *Fevaidü'l-behiyye*, s. 57

ihtilaf söz konusu değildir. Hayatı hakkında önemli bilgileri aktaran Sem‘ânî, Neseî’te bulunduğu zamanlarda onun kabrini ziyaret ettiğini belirtmiştir.

II. İLMÎ KİşİLİĞİ

A. İlk Tahsili

Müstağfirî’nin tahsil hayatının ilk yıllarına ait kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak Sem‘ânî, Müstağfirî’nin telif ettiği *Tarihü’n-Neseî* adlı eserinde ilk hadis hocası hakkında yazdđı kısa bir bilgiyi nakletmiştir. Nitekim bu eserinde Müstağfirî, dönemin en meşhur âlimlerinden sayılan Hârûn el-İstirâbâzî’nin (ö. 364/974) Neseî şehrine teşrif ettiğini ve onun imlâ meclislerine katıldđını belirtmektedir. Daha 10 yaşlarında iken, düzenlenen ilmî meclislere arkadaşları, amcası ve ilk müeddibi olan Ebû Ali Mansur b. Muhammed b. İsmail ile birlikte gittiğini kaydetmiştir. Müstağfirî, sözünün devamında adı geçen müeddibinden hadis ile ilgili ilk dersleri aldđını da zikretmiştir.¹⁷¹ Bunun dışında onun ilk eğitiminde babasının büyük rol oynadığını belirtmek lazım. Çünkü o da hadis ilmîyle uğraşmış ve Müstağfirî’nin yetişmesinde son derece etkili olmuştur. Öte yandan Müstağfirî’nin kendisi de oğlu Ebû Zer’in eğitimine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Zira hadis tahsili için çıktığı rihlelerinde oğlu Ebû Zer’i de yanında bulundurması, Müstağfirî’nin aile geleneğini sürdürdüğünü göstermektedir.

B. İlmî Yolculukları

Müstağfirî’nin ilmî yolculukları hakkında kaynaklara bakıldđında, Horasan,¹⁷² Merv ve Serahs’a gidip oralarda bir müddet kaldđını görölmektedir. Bununla birlikte Serahs’ta Ebû Ali Zahir es-Serahsî (335/946), Neseî’te, Harun el-İstirâbâzî (ö. 364/974) ve Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Zer er-Râzî, Merv’de Ebû’l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmihenî (ö. 389/998), Buhâra’da hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Guncâr (ö. 412/1021) gibi âlimlerden ders aldđı kaydedilmektedir.¹⁷³

¹⁷¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 204

¹⁷² Yakut el-Hamevî, *Mu‘cem’ü- Büldân*, III, 128

¹⁷³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, V, 286, Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, I, 218-219

Ayrıca Müstağfirî'nin yapmış olduğu rihlelerinde özellikle hadis ve fıkıh derslerini aldığı zikredilmektedir.¹⁷⁴ Nitekim bazı kaynaklarda hadisçiliğinin yanında fakih olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Yaşadığı dönemin bilgi edinme yollarından biri sayılan ilmî yolculuğunun sonunda Nesef'e dönmüş ve oranın müftüsü ve hatibi olmuştur.¹⁷⁵

Müstağfirî'nin adı geçen bölgelerin dışında ilim tahsil etmek için başka şehirlere gittiği bilinmemektedir. Nitekim bu hususta Zehebî: "Bildğim kadarıyla Irak'a gitmedi."¹⁷⁶ demiştir. Bununla birlikte Şam, Hicaz, Bağdat ve Mekke gibi önemli ilim merkezlerine de gitmediği ve hac yapmadığı kaydedilmektedir.¹⁷⁷ Kaynaklara bakıldığında konuyla ilgili ipucu veren bilgilere rastlamak mümkündür. Çünkü Müstağfirî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Esed b. Tavus ez-Zeminî (ö. 415/1024) ile birlikte Horasan'a rihle yapmış ve oraya ulaştıklarında ikisi ayrılmışlardır. Müstağfirî Horasan'dan ötesine gitmemiş ve orada bir müddet ikamet etmiştir. Zeminî ise yolculuğunu devam ettirerek Irak, Hicaz ve Musul'a kadar gitmiştir.¹⁷⁸ Ayrıca Müstağfirî, Zeminî'den hadis rivayetinde bulunmuş ve onu yolculuktaki arkadaşı olduğunu söylemiştir.¹⁷⁹ Bununla beraber Müstağfirî, Zeminî'nin vasıtasıyla Musul'da Muammer Ebü'l-Kasım Nasır b. Ahmed b. Muhammed b. el-Halil el-Mevsilî el-Mercî'den (ö. 390/999)¹⁸⁰ icâzet almıştır.¹⁸¹ Ebü'l Kasım el-Mercî, aynı zamanda Muhammed b. İsmail el-Buhârî'den (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*'i rivayet eden âlimdir.¹⁸² Meşhur Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)¹⁸³ ile yakın arkadaş olduğu da belirtilmektedir.¹⁸⁴

Müstağfirî, aynı şekilde Bağdat'a da gitmemiştir fakat Mâverâünnehir'e ilim tahsili için gelen bazı Bağdat'lı âlimlerden hadis rivayetinde bulunmuştur.¹⁸⁵ Onlardan biri Ebû Zer

¹⁷⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 68

¹⁷⁵ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, 664, III, 1558; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 209

¹⁷⁶ Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565

¹⁷⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi I, 69

¹⁷⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 128; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi I, 69

¹⁷⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 607

¹⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, XVII, 16.

¹⁸¹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 128; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 395

¹⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 111

¹⁸³ Zehebî, *Siyer*, XIV, 178

¹⁸⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 128; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 395

¹⁸⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 70, 245, Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 458

Ammâr b. Muhammed b. Mahled el-Bağdâdî'dir (ö. 388/998).¹⁸⁶ Diğerleri ise Ebû Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Makrî'dir ve bu âlimin Mâverâünnehir'e gelip gelmediği bilinmemektedir. Müstağfirî'nin ondan kimin aracılığıyla icâzet aldığını da tespit edemedik. Nitekim eserinde sadece onun ismini zikrederek icâzet aldığını belirtmekle yetinmiştir.¹⁸⁷

Görüldüğü gibi Müstağfirî, Horasan ve Mâverâünnehir'den başka İslâm coğrafyasının önemli ilim merkezlerine yolculuk etmemesine rağmen oralarda yetişen önemli âlimlerden istifade etmiştir. Nitekim onun, Hatîb el-Bağdâdî gibi meşhur hadis âlimleri tarafından bilinmesi dikkat çekici önemli hususlardandır. Çünkü Hatîb el-Bağdâdî, Abdüllaziz en-Nahşebî' (ö. 458-9/1065-6)¹⁸⁸ aracılığıyla Müstağfirî hakkında bilgiler almış ve ondan nakilde bulunmuştur.¹⁸⁹

Müstağfirî'nin eserlerine bakıldığında Dımaşk'a gitmediği halde orada yaşayan âlimlerin bazısından icâzet aldığına şahid olmaktayız. Nitekim buna delil teşkil eden bilgiler onun eserlerinde yer almaktadır.¹⁹⁰ Bunun dışında Müttaki el-Hindî (ö. 975/1567), *Kenzü'l-ümmâl* adlı eserinde Müstağfirî'nin Mısır'a gidip orada bulunan şahıslardan hadis aldığı yönünde bir rivayet nakletmiştir.¹⁹¹ Bu rivayetin senedinde yer alan râvilerin Müstağfirî ile herhangi bir bağlantısının olmaması ve rivayetin muhtevası açısından garib bilgileri içermesi bu haberin doğru olmadığını göstermektedir. Ayrıca kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerden Müstağfirî'nin Mısır'a gitmediğini tespit etmekteyiz. Bu hususu dikkate alarak söz konusu rivayetin Müstağfirî'ye ait olmadığını söylemek mümkündür.

C. Hocaları

Yukarıda belirtildiği gibi Müstağfirî'nin babası Ebû Ali Muhammed b. el-Mu'tez'in hadis sahasında bilgin şahsiyetlerden olması, Müstağfirî'nin ahlâkî ve ilmî gelişimine yön vermiştir. Nitekim kaynaklarda Müstağfirî'nin babasından hadis rivayetinde bulunduğu

¹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 183

¹⁸⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 391

¹⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, XIII, 417, XVIII, 267

¹⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 117

¹⁹⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 73, 393, 498; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 812

¹⁹¹ Müttaki el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân (ö. 975/1567), *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl v'l-ef'âl*, (nşr: Bekri Hayyani, Saffet Sakka), I-IX, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985, XVI, 127.

dair bilgiler mevcuttur.¹⁹² Müstağfirî, hadisi icâzetle aldığı bazı hocalarının isimlerini “falanca bana icazet yoluyla rivâyet etti” (كتب الي فلان إجازة) diye eserlerinde zikretmiştir.¹⁹³ Ayrıca öğrencilerine rivayette bulunduğu esnada elde ettiği hadislerin hangi hocalarından geldiğini ayrı ayrı isim vererek açıklamış ve aynı yöntemi öğrencileri için de öğütlemiştir.¹⁹⁴

Müstağfirî'nin ilim tahsil ettiği hocalarının sayısı oldukça çoktur. Bu nedenle onun hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda isimleri zikredilen en önemli hocalarını tanıtmak uygun olacaktır.

Kaynaklarda Müstağfirî'nin bazı hocaları hakkında detaylı bilgiler yer alırken onlardan bir kısmının sadece isimlerinin zikredildiği görülmektedir. Dolayısıyla bazı hocalarının doğumu ve vefat tarihleri ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilemediğinden onların sadece isimlerini zikretmekle yetinilecektir.

Müstağfirî'nin ilmî şahsiyetinin oluşumunda katkısı bulunan hocalarının en önde gelenleri şunlardır:

1. Nesefî'te, Ebû Sehl Hârûn b. Ahmed el-Hakem el-İstirâbâzî (ö. 364/974)
2. Nesefî'te, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Zer er-Râzî (ö. ?)¹⁹⁵
3. Babası, Ebû Ali Muhammed b. el-Mu'tez b. el-Müstağfirî (ö. 371/981)
4. İlk müeddibi, Ebû Ali Mansur b. Muhammed b. İbn İsmâîl (ö. ?)¹⁹⁶
5. Merv'de, Ebû'l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmihenî (ö. 389/998)¹⁹⁷
6. Buhâra'da, Ebû Abdullah Süleymân el-Buhârî el-Guncâr (ö. 412)¹⁹⁸
7. Yahya b. Harun b. Ca'fer el-Mîkalî (ö. 420/1029)¹⁹⁹
8. İmâm el-Kadî Ebû Ali en-Nesefî el-Feşîdicezî (ö. 424/1032)

¹⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, naşirin girişi, s. 9

¹⁹³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 391, 393, 395, 457, 486, 492; II, 710, 715; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 176, 245, 258, 404; II, 573, 614, 697, 754, 795, 812, 834, 839, 843

¹⁹⁴ Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-istimlâ*, (nşr: Max Weisweiller), Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981, s. 10, Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 79

¹⁹⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 557

¹⁹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 204

¹⁹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286, XI, 117-118; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 99-100; Zehebî, *Siyer*, XIII, 417, XVIII, 267

¹⁹⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 710; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 614, 834

¹⁹⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 373

9. Serahs'ta, Ebû Ali Zâhir b. Ahmed el-Fâkih es-Serahsî (ö. 429/1037)
10. İbrahim b. Lukman (ö. ?)
11. Ebû Saîd Abdullah b. Muhammed b. Abdulvehhab er-Râzi (ö. ?)
12. Ali b. Muhammed b. Saîd es-Serahsî (ö. ?)
13. Ca'fer b. Muhammed el-Buhârî (ö.?)²⁰⁰

Müstağfirî'nin icâzet aldığı belirtilen hocalarından bazıları;

1. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hafız (ö. ?)²⁰¹
2. Ebû'l-Hüseyin Abdulvehhab b. el-Hasan b. Velid ed-Dimeşkî (ö. ?)²⁰²
3. Ebû'l-Kasım Nasr b. Ahmed b. Muhammed b. Halil b. el-Mercî (ö. 390/999)²⁰³
4. Ebû Ahmed Muhammed b. Abdullah el-Makrî (ö.?)²⁰⁴
5. Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Amr es-Süleymanî (ö. 404/1013)²⁰⁵
6. Ebû Abdullah Süleymân el-Buhârî el-Guncâr (ö. 412)²⁰⁶
7. Ebû Ali el-Hasan b. Ali el-Hamdanî (ö.?)²⁰⁷
8. Ahmed b. Ali b. Amr el-Anberi (ö. ?)²⁰⁸
9. Ebû Bekir Ahmed el-Abbas b. Ahyad el-Bezzar el-Belhî (ö. ?)²⁰⁹
10. Ebû Ca'fer Muhammed b. Esed b. Taus ez-Zeminî (ö. 415/1024)²¹⁰
11. Vâsıl b. Hamza el-Hâfız (ö. ?)²¹¹

Müstağfirî'nin eserlerine bakıldığında pek çok muhaddisten hadis öğrendiği görülmektedir. Hayatı hakkında bilgi veren Sem'ânî ve Zehebî, onun en önde gelen üstadlarından bazılarını

²⁰⁰ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 219

²⁰¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 391, II, 715

²⁰² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 393, 498; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 812

²⁰³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 395; Zehebî, *Siyer*, XVII, 16

²⁰⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 457

²⁰⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 486; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 198-199

²⁰⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 710; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 614, 834

²⁰⁷ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 176, 258; II, 754, 839.

²⁰⁸ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 795

²⁰⁹ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 843

²¹⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 128

²¹¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 82

özellikle belirtmiştir. Şimdi kaynaklarda belirtildiği üzere Müstağfirî'nin en çok istifade ettiği hocalarından tespit edebildiklerimizi kısaca tanıtmaya çalışacağız;

1. Ebû Sehl Harun b. Ahmed el-İstirâbâzî (ö. 364/974)

Tam adı, Ebû Sehl Harun b. Ahmed b. Harun b. Bündâr b. Hâriş b. el-Hakem olup, kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili bilgileri tespit edemedik. Hakkında, faziletli bir âlim, salih bir insan ve çok hadis bilen bir muhaddis olduğu nakledilmektedir. İlim tahsili için, Irak ve Hicaza rihle yapmıştır. Basra'da bulunduğu zamanlarda Ebû Halife el-Fazl b. Hübab ve Zekerîya Yahya b. Muhammed es-Sâcî'den, Vasıt'ta, Muhammed b. Muhammed el-Vâsitî'den, Bağdat'ta Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Gavî'den, Mekke'de el-Mufazzıl b. Muhammed el-Cündî ve İshak b. Ahmed el-Hâzâî'den, Rey'de Ebü'l-Abbas el-Taharanî ve onun tabakasındaki âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise, el-Hâkim Ebû Abdullah el-Hâfız ve Ebû Abdullah el-Guncâr el-Buhârî vb. hadis rivayetinde bulunmuştur. İstirâbâzî, aynı zamanda Mâverâünnehir'e de seyahet etmiş ve o sıralarda kendisinden Müstağfirî hadis öğrenmiştir. Kaynaklarda İstirâbâzî ile ilgili Hakim en-Nîsâbûrî'nin şu sözlerine yer verilmektedir: “Ebû Sehl el-İstirâbâzî, muhaddis ve Ehl-i sünnet âlimlerindendir. Çok sayıda hadis biliyordu ve 353/964²¹² senesinde Nîsâbur'a geldi ve burada bir müddet ikamet etti. Daha sonra bize, Buhâra'ya teşrif ettiğinde onun hadis derslerine bir kaç yıl katıldım. Onun düzenlediği meclisler çok güzeldi.”

Müstağfirî de İstirâbâzî'nin hadis meclislerine katılmıştır. Nitekim bununla ilgili bilgiler *Tarihü'n-Nesef* adlı eserinde kaydedilmiştir; “Harun İstirâbâzî, 359/969 senesi Receb ayında Nesef şehrine geldi ve burada bulunan Bab el-Maksur'da imlâ meclisleri düzenledi. Her gün öğle namazından sonra yapılan bu derslere ben de katıldım. Ayrıca bu meclislere katılan farklı fırklardan ilim ehillerine ve zengin ailelerin çocuklarına şahid oldum. İstirâbâzî'nin meclislerine katıldığım zamanlarda 10 yaşındaki bir çocuk idim. Derslere kardeşlerim, amcam Abdülmelik b. Mu'tez, arkadaşlarım ve müeddibimiz Muhammed İbn İsmail ile beraber katıldık. Müeddibimiz olan, Ebû Ali Mansur b.

²¹² Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ında İstirâbâzî'nin, 53 senesinde Nişabura gelip bir müddet kaldığı daha sonra Buhâraya gittiği kaydedilmektedir. Burada gösterilen 53 senesinin kaynaklara yanlış kaydedildiğini ve bu tarihten aslında hicrî 353 senesinin kastedildiğini düşünmekteyiz. Nitekim Müstağfirî, İstirâbâzî hakkında bilgi verirken onun Buhâra'dan 359 yılları civarında Nesef'e geldiğini bildirmektedir.

Muhammed b. İsmail benim ilk hadis bilgileri öğrendiğim hocamdır. İstirâbâzî'nin yaptığı derslerden onuna katıldım ve sadece üçünde hadis ezberledim. Rivayet ettiğim zamanlarda da sadece üç derste ezberlediğim hadisleri naklettim ve diğerlerini bıraktım. Çünkü diğer derslerde yazılan hadisler amcam ve müeddibimin elinde kayboldu. İstirâbâzî'ye Ebû Halife → Ebî el-Velîd et-Tayâlîsi → İbrahim b. Bişr tarıkıyla gelen Mekke ve câmi-mescitler'in faziletleri hakkındaki hadisler, Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. İdrîs'in evinde okundu. Çünkü o, İstirâbâzî'yi, oğlu Ebî Nasr'a ders vermesi için Buhâra'dan getirmişti. Mecliste elde edilen hadislerin tümü 374/984 senesinde "Sefer" ayında ortaya çıkan fitneden dolayı "Hâna Bezâzîn"de yakıldı ve onlardan sadece insanların elinde bulunan çok az sayıdaki hadisler kaldı. Harun İstirâbâzî, Buhâra'da Ramazan ayının 14. günü öğle namazından sonra 364/974 senesinde vefat etti...²¹³

2. Ebü'l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmihenî (ö. 389/998)

Tam ismi Ebü'l-Heysem Muhammed b. Mekkî b. Muhammed b. Zurâ b. Haran el-Küşmihenî'dir. Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'ini en son muhtemelen Horasan'da Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'den rivayet etmiştir. Kendisinden Hâlidî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Neccâr el-Buhârî hadis rivayet etmiştir. Küşmihenî'den en son hadis rivayet eden Ebü'l-Hayr Muhammed b. Musa b. Abdullah es-Saffar el-Mervezî'dir.

Küşmihenî'nin ilmî şahsiyeti hakkında Zehebî, saduk²¹⁴ demektedir. Hicri 389/998 senesinde kendi köyünde vefat etmiştir. Sem'ânî onun kabrini ziyaret ettiğini söylemektedir.²¹⁵ Müstağfirî'nin eserlerinde rivayetleri mevcuttur.²¹⁶

3. Ebû Ali el-Kuşânî el-Hâcibî (ö. 391/1000)

Sem'ânî onun tam ismini şöyle zikretmiştir: Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Hâcib b. Numan ed-Dihkân el-Kuşânî. Muhammed b. İsmail b. el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*'ini Ebû Abdullah el-Firebrî'den (ö. 320/932) en son rivayet eden âlimlerdendir. Nitekim Sem'ânî, Ebû Ali el-Kuşânî'yi babasıyla birlikte 316/928

²¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 241

²¹⁴ Zehebî, *Siyer*, XII, 440.

²¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 117-118; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 99-100; Zehebî, *Siyer*, XII, 440

²¹⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 343, 360; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 222

senesinde,²¹⁷ Zehebî ve İbn Nukta ise 326/937 senesinde işittiğini bildirmektedir.²¹⁸ Ayrıca ikisinin dışında bu dönemde Ebû Abdullah el-Firebrî'den söz konusu eseri işitenlerin hayatta olmadığını da belirtmiştir.²¹⁹ Daha sonra Müstağfirî oğlu Ebû Zer ile birlikte Ebû Ali el-Kuşânî'nin yanına gelerek *el-Câmiu's-sahîh*'ten seçme bazı hadisleri öğrenmiştir.²²⁰ Bu ikisinin dışında Ebû Sehl Ahmed el-Bîverdi, Ebû Abdullah el-Hüseyn İbn Muhammed el-Bağdâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ali eş-Şücâî, Guncâr Ebû Abdullah gibi muhaddisler de Ebû Ali el-Kuşânî'den *el-Câmiu's-sahîh* î rivayet edenlerin bazılarıdır.²²¹

İlmî kişiliği hakkında, sika, salih ve Küşaniyye'nin en meşhur âlimlerinden olduğu söylenmektedir. Hicri 391/1000 senesinde vefat ettiği çoğunluk tarafından belirtilmektedir.²²²

4. Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Amr es-Süleymânî (ö. 404/1013)

Tam adı, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Amr b. Ahmed b. İbrahim b. Yusuf es-Süleyman el-Hâfız el-Bikendî es-Süleymânî'dir. Dedesine nisbet edilerek es-Süleymânî denilmiştir. İlim öğrenmek için birçok bölgeye gitmiştir. Yaşadığı dönemde hadisleri anlama, ezberleme ve titizliği açısından benzeri bulunmadığı zikredilir. Ayrıca her haftada bir kez tasnifte bulunarak Bikend'den Buhâra'ya gittiği ve orada hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Muhammed b. Sabr b. Fâtih, Nasr Muhammed b. Hamdeveyh b. Sehl el-Mervezî, Ebû'l-Hasan Ali b. İshak el-Buhterî el-Basrî gibi hadisçilerden ders almıştır. Kendisinden ise Müstağfirî ve oğlu Ebû Zer başta olmak üzere birçok hadisçiler nakilde bulunmuştur. Onun oğlu Ebû Abdullah el-Fazl es-Süleymânî olup, Müstağfirî aynı zamanda ondan da hadis rivayet etmiştir. Nitekim *Tarihü'n-Nesef*'inde şöyle anlatmaktadır: “Ebû Abdullah el-Fazl es-Süleymânî 405/1014 senesi Ramazan ayında Nesef'e geldi. İkimiz karşılıklı olarak birbirimize iki hadis naklettik”.²²³

²¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 6

²¹⁸ Zehebî, *Siyer*, XII, 440

²¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 6

²²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, s. 10; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 63-66

²²¹ Zehebî, *Siyer*, XVII, 91

²²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 6, XI, 111; Zehebî, *Siyer*, XVII, 91; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, VIII, 698; Safedî, *Vaî bi'l-vefeyat*, IX, 123; İbn Nukta, Ebu Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdilgani b. Ebi Bekr b. Şücâ el-Bağdâdî (ö. 629/1232), *et-Takyid li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânid*, (nşr: Kemâl Yûsuf el-Hût) Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, s. 203.

²²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 198-199

5. Ebû Abdullah Süleymân el-Buhârî el-Guncâr (ö. 412/1021)

Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman b. Kâmil el-Buhârî el-Verrâk'tır. Hocası İsa b. Musa el-Guncâr'dan gelen rivayetleri toplayarak bir araya getirdiği için "el-Guncâr" künyesiyle meşhur olmuştur. Hadis hâfızı olmakla beraber *Tarihü'l-Buhâra* ve *Kitâbü'l-Fedâilü's-Sahâbe el-Erba'a* adlı eserlerinin müellifidir. Ebû Salih Halef b. Muhammed b. İsmail el-Hayyân, Ebû Amr Muhammed b. Muhammed b. Sabr b. Kâtib el-Buhârî ve Ebû Hamîd Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Hemedanî gibi âlimlerden ders almış ve hadis rivayet etmiştir. İlmî yolculuklarından sadece Merv'e gittiği bilinmektedir. Kendisinden rivayet edenler arasında Seyyid el-İmâm Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Haydar el-Ca'ferî, Ebû'l-Mazhar Hannâd b. İbrâhim en-Neseî ve Ebû'l-Velid'i zikretmek mümkündür. Vefat tarihi ile ilgili İbnü'l-Esîr 412/1021 senesini göstermektedir.²²⁴ Müstağfirî'nin kendisinden çok hadis rivayet ettiği hocalarından birisidir.²²⁵

6. Hüseyin b. el-Hadr b. Muhammed b. Yusuf el-Fakîh el-Feşîdicezî (ö. 424/1032)

Kaynaklarda, Hüseyin b. el-Hadr b. Muhammed b. Yusuf el-Fakîh el- Feşîdicezî el-Kadî Ebû Ali en-Neseî olarak geçmektedir.²²⁶ Sem'ânî, yaşadığı dönemin en meşhur fakihlerinden biri olduğunu söylemektedir. Bir müddet Bağdat'ta ikamet etmiş ve orada Ebû'l-Fazl Übeydullah b. Abdurahman ez-Zâhirî gibi âlimlerden fıkıh dersini almıştır. Ayrıca Kûfe'de Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Hüseyin el-Herevî, Mekke'de, Ebû'l-Hasan Ahmed b. İbrahim b. Ferrâs gibi âlimlerden istifade ettiği bilinmektedir.²²⁷ Müstağfirî ondan fıkıh dersini almıştır. Nitekim Kefevî, Müstağfirî başta olmak üzere Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) kadar ulaşan hoca-talebe isnadını nakletmektedir. Söz konusu isnad şu şekildedir: Kadî Ebû Ali en-Neseî el-Feşîdicezî — Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl — Abdullah Sübezmûnî, — Ebû Hafs es-Sağîr — Ebû Hanîfe.²²⁸

²²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 78; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, II, 390-391

²²⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 162, 344, 492, 511; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 539, 634, 713

²²⁶ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 211

²²⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 227

²²⁸ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, II, 197; Leknevî, *Fevaidü'l-behiyye*, s. 57

7. Ebû Ali Zâhir es-Serahsî (429/1037)

Müstağfirî'nin en çok istifade ettiği hocalarından olduğu belirtilen Ebû Ali Zâhir b. Ahmed el-Fakih es-Serahsî, hicri 335/946 senesinde doğmuştur. Kaynaklarda onun “ez-Zâhir” ismine nispet edilen birkaç kişi mevcut olup, onların en başta geleni öğrencisi Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrahim b. Yusuf ed-Dandanakânî'dir. Nitekim o, Ebû Ali Zahîr'in yanına hadis öğrenmek gayesiyle yolculuk etmiş ve ondan çok rivayette bulunmuştur. Diğerleri onun oğlu Ebü'l-Kasım İsmâîl b. Muhammed b. Ahmed ez-Zâhirî ve torunu Ebû Ali el-Hasan b. Yakub b. Zâhir el-Buhârî ez-Zâhirî'dir (ö. 449-59/1057-1066). Sem'ânî, Ebû Ali Zahîr'in “el-Mervezî” künyesiyle bilinen râvilerle karşılıklı hadis rivayetinde bulunduğu işaret etmektedir. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sâlih el-Medenî ve Ebü'l-Kasım Hasan b. Muhammed b. Habîb el-Muksir en-Nîsâbü'rî onlardan bazılarıdır. Kendisinden ise oğlu Ebü'l-Kasım ez-Zâhirî, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed eş-Şücâî ve Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ca'fer et-Tubsî hadis nakletmişlerdir.

Ebû Ali Zahîr'in kişiliği ile ilgili vâiz, zâhid, ve âlim bir şahıs olduğu zikredilmektedir. Hicri 429/1037 senesinde Dandanakan köyünde vefat etmiştir.²²⁹

Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde Ebû Ali Zahir Ahmed'den işittiği hadislerden 94,²³⁰ *Delâilü'n-nübüvve*'sinde ise 44 rivayete yer vermektedir.²³¹

D. Talebeleri

Müstağfirî, muhaddis, fakih, tarihçi ve edib olarak bilinmektedir. Onun söz konusu alanlarda bilgi sahibi bir âlim olarak yetişmesinde hiç şüphesiz hocalarının katkısı büyüktür. Öte yandan kendisi de fıkıh ve hadis ilimlerinde uzman olan pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Nitekim kaynaklara bakıldığında ondan istifade eden âlimlerin sayısız olduğunu belirten bilgilere rastlamaktayız.²³² Dolayısıyla Müstağfirî'den çok nakilde bulunan ve eserlerinin günümüze ulaşmasında katkı sağlayan en meşhur öğrencileri tanıtılacaktır.

Kaynaklarda Müstağfirî'den çok rivayet ettiği belirtilen öğrencileri şunlardır;

²²⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 241; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 55.

²³⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 133, 135, 136, 140, 141, 146; II, 516, 519, 522, 527

²³¹ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 139, 144, 147, 165, 182; II, 517, 533, 563, 582, 584

²³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 223; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219

1. Oğlu Ebû Zer Muhammed b. Ca'fer el-Müstağfirî (ö.?)
2. Muhammed b. Abdülcebbar Ebû Mansur es-Se'mânî el-Mervezî (ö. 450).
3. Abdüllaziz b. Muhammed b. Muhammed b. Âsım en-Nahşebî (ö. 458)
4. Muhammed b. Muhammed b. Zeyd Ali el-Ulvî el-Bağdâdî (ö. 480)²³³
5. İsmail b. İbrahim b. Nûh b. Zeyd b. Muhammed en-Nesefî (ö. 481)
6. Hasan b. Abdülmelik b. el-Hüseyin b. İsrâfîl Ebû Ali en-Nesefî (ö. 487)
7. Mukrî Abdurahman b. Ahmed el-İclî (ö. ?)
8. Ebû Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî el-Kuahmîsanî (ö. 491)
9. Muhammed Muammer Ebû Bekir el-Beledî en-Nesefî (ö. 505)²³⁴
10. İsmail b. Tahir b. Yusuf el-Cûbakî en-Nesefî (ö.?)²³⁵
11. Hannâd b. İbrahim Ebû Mazfar en-Nesefî (ö.?)²³⁶
12. Ebû Said b. Ebû'l-Hayr Mîhanî (ö.?)²³⁷

Sem'ânî, İbnü'l Esîr ve Zehebî'nin kaydettiği en önde gelen öğrencileri şunlardır:

1. Ebû Mansur Muhammed b. Abdülcebbar es-Se'mânî (ö. 450/1058)

Kaynaklarda, Muhammed b. Abdülcebbar Ahmed el-Kâdî Ebû Mansur es-Se'mânî el-Mervezî olarak geçmektedir.²³⁸ Meşhur *el-Ensâb* adlı kitabın müellifi Abdülkerim Se'mânî'nin büyük dedesidir.²³⁹ Merv'e bağlı "Zebûye" köyünde yetiştiği için "*ez-Zebûi*" nisbesiyle de bilinir.²⁴⁰ Haneî fıkıh âlimlerindendir. Ayrıca hadis ve nahiv konularında çok

²³³ Zehebî, *Tezkire*, IV, 8; Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Tabakatü'l-huffâz*, Beyrut, Dârü'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1983, s. 499; Hısnî, Muhammed Edib Ali Takıyyüddin, *Müntehabatü't-tevarih li-Dımaşk*, Beyrut, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1979, s. 418

²³⁴ Zehebî *Siyer*, XIV, 258

²³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Lisanü'l-mizan*, Haydarabad, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, I-VII, 1911, I, 411

²³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü'l-mizan*, VI, 200

²³⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 82

²³⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 223, İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, I, 563; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, IX, 754, Safedî, *Vaî bi'l-vefeyat*, III, 214-215; Abdülkadir el-Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 73, 267; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 66; İbnü'l-Amâd, *Şezerât*, III, 287; IV, 183; Leknevî, *Fevaidü'l-behiyye*, 173; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 71

²³⁹ Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 108-109

²⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 260

bilgi sahibi olmasının yanında fazilet ve takvasıyla övülmüştür.²⁴¹ *Tuhfetü'l-i'deyn* adlı eserin müellifidir. Fıkıh, hadis ve arap diline dair birçok eseri kaleme aldığı nakledilmektedir. Oğlu, Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed olup, babasının mezhebi olan Hanefî'likten Şafîî'liğe geçmiştir. Sem'ânî, dedesi Ebû Mansur Muhammed b. Abdülcebbar'ın Müstağfirî'den ders aldığını belirtmektedir.²⁴²

2. Abdüllaziz b. Muhammed b. Muhammed b. Âsım en-Nahşebî (ö. 458/1065)

Nesef'te yetişen meşhur hadis âlimlerindendir. Bu sebepten dolayı buranın diğer adı olan Nahşebî nıbesiyle de bilinmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi pek çok ilim merkezlerine seyahet etmiş ve Hatîb el-Bağdâdî gibi âlimlerle görüşerek nakillerde bulunmuştur. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî onun aracılığıyla Müstağfirî hakkında bilgi edinmiştir.²⁴³ Çünkü Abdüllaziz en-Nahşebî, Müstağfirî gibi Nesef'te doğmuş ve ikisi yakın arkadaş olmuşlardır. Ayrıca birbiriyle karşılıklı olarak çok hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir. Bağdat'ta Muhammed b. Muhammed b. Geylân ve Muhammed b. Hasan el-Harrânî, İsfahan'da, Ebû Bekir b. Rizâ, Dımeşk'te Ebü'l-Kasım b. Ebü'l-Â'la ve Sehl b. Bişr el-İsfirâînî gibilerden hadis almıştır. Hakkında Yahya b. Mende şöyle demiştir; “Yaşadığımız dönemde hafızasının kuvvetliliği ve dikkatliği konusunda onu gibisini görmedim. El yazısı da muhteşemdi. Ayrıca çok hızlı okur ve yazardı. Ahlağı da güzeldi.”

Vefat tarihiyle ilgili farklı görüşler mevcut ise de çoğunluk hicri 458/1065 senesini göstermiştir. Nesef'te veya Semerkant'ta defnedildiği kaydedilmektedir.²⁴⁴

3. Ebû Muhammed İsmail b. Muhammed b. İbrahim en-Nûhî (ö. 481/1088)

Tam adı İsmail b. İbrahim b. Muhammed b. Nûh b. Zeyd b. Nûman b. Abdullah b. el-Hasan Muhammed en-Nûhî en-Nesefî'dir.²⁴⁵ Nesef'in önde gelen âlim ve hatiplerindendir. Hicrî 423/1031 senesi, Şaban ayında Semerkant'ta doğmuştur.

²⁴¹ Sâlim, Ferrâc Atâ (ö. 1408), *Mu'cemû'l-Müellifin*, Beyrut, İhyaî Turâs, I- XIII, X, 125

²⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 208-209; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Abdülkadir el-Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 347; Takiyyuddîn Abdülkadir et-Temîmî, *Tabakatu's-Senîyye*, I, 203

²⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 111, XIV, 117

²⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 267, XIII, 417, Zehebî, *Tezkire*, III, 233; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 81

²⁴⁵ Abdülkadir el-Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 145

Müstağfirî'den çok istifade etmiş ve onun *Kiatabü'r-rikâ*, *Tıbbü'n-Nebî* ve diğer eserlerini rivayet etmiştir.²⁴⁶ Kendisinden Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî hadis almıştır. Uzun süre Semerkant'ta kalmış ve burada hadis derslerini düzenlemiştir. Ayrıca Semerkant cami minberlerinde hutbe okuduğu nakledilmektedir. Hicrî 481/1088 yılında aynı şehirde vefat etmiştir.²⁴⁷

4. Ebû Ali en-Nesefî (ö. 487/1094)

Hasan b. Abdülmelik b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa b. İsrâfîl Ebû Ali en-Nesefî'dir. Müstağfirî'den çok hadis işiten ve hiçbir zaman yanından ayrılmayan en yakın öğrencisidir. Nitekim onun *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Mârifetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Kitabü'd-Dâvat*, *Kitabü'r-Rikâ*, *Tarihü'n-Nesef* ve *Keş*, *Kitabü'l-Menâmat*, *Tıbbü'n-Nebî*, *Kitabü'l-Evâîl*, *Kitabü'l-Hac Ebû Hanîfe*, *Kitabü'd-Dârül-Hırka*, *Tarihü's-Semerkand* ve *Kiatabü's-Şemâil* adlı eserlerini bizzat kendisinden öğrenmiş ve daha sonra gelen âlimlere bunları rivayet etmiştir.²⁴⁸ Ayrıca Sem'ânî Müstağfirî'nin bütün kitaplarını rivayet eden öğrencisi olarak tanıtmıştır.²⁴⁹ Buhâra ve Semerkant gibi önemli ilim merkezlerine seyahate çıkmış ve hadis hâfızı olarak tanınmıştır. Babası Kadı Ebü'l-Fevâris Nesef'in müftüsü olmuştur. Müstağfirî'den başka Mu'temid b. Muhammed el-Mekhul, Ebû Nuaym el-Hüseyn b. Muhammed gibi âlimlerden ders almıştır. Kendisinden Osman b. Ali el-Bikendî, Sabit el-Hüseyn b. Ali el-Bezdevî hadis rivayet etmiştir. Nesef şehrinde 404/1013 senesinde tevellüd eden Ebû Ali en-Nesefî aynı şehirde 487/1094'de ölmüştür.²⁵⁰

5. Ebû Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî el-Kuahmîsanî (ö. 491/1097)

Müstağfirî'nin yanında hadis âlimi olarak yetişen ve ondan çok hadis nakleden en meşhur öğrencilerinden birisidir.²⁵¹ Hicri 409/1018 senesinde muhtemelen Semerkant'ta

²⁴⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 80; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 223

²⁴⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 194; Abdülkadir el-Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 145.

²⁴⁸ Sem'ânî, *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir*, (nşr: Münire Naci Sâlim), I-II, Bağdad, Matbaatü'l-İrşad, 1975, II, 182.

²⁴⁹ Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (ö. 537/1142), *el-Kand fi zikri ulemî Semerkand*, (nşr: Yusuf el-Hâdî), Tahran, 1999, naşirin girişi, s. 17

²⁵⁰ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, X, 576, Zehebî, *Siyer*, XIV, 169, XIX, 143; Abdülkadir el-Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 197

²⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 223

tevellüt etmiştir. Hadis hâfızıdır ve ilim tahsil etmek için birçok bölgeye rihle yapmıştır. Bu sebepten dolayı “er-Rehhâl” künyesiyle de anılmaktadır.²⁵² Zehebî onun Irak’a gitmediğini söylemektedir.²⁵³ Abdüssamed el-Âsimî, Hamza b. Muhammed el-Ca‘ferî, Ebû Hafs b. Mesrur, Ebû Osman el-Abûnî gibi muhaddislerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise, İsmail b. Muhammed et-Temîmi, Vecih eş-Şehâmî ve başka âlimler hadis almıştır. Yaşadığı dönemde hadisleri ezberleme ve eser tasnif etme konusunda benzeri olmadığı kaydedilmektedir. Nitekim tabakat kitaplarında *Bahru’l esânid fî sihâhi’l-mesânid* adlı eserinden bahsedilmektedir. Bu eserinde Ebû Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, yüz bin hadisi bir araya getirmiştir. Eğer bu eseri düzenleyip tertip edilirse İslâm âleminde onun gibi başka bir eserin olmayacağı nakledilir. Müellif kaleme aldığı bu eseri sekiz yüz bölüme ayırmıştır. Eser muhtemlen günümüze ulaşmamıştır. Ebû Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, 491/1097 senesinde Zilkâde ayında vefat etmiştir.²⁵⁴

E. Mezhebi

Müstağfirî’nin mezhebi konusunda farklı görüşler mevcut olup bu hususu Hansarî (ö. 1313/1895), *Ravzatü’l-cennât* adlı eserinde, şöyle değerlendirmektedir:

“Müstağfirî, Ehl-i sünnet’in meşhur fıkıh âlimlerindendir. Ayrıca rivayet ettiği hadislerinin sayısı çoktur ve çeşitli dallarda kendisine müracat edilen bir şahsiyettir. İtikadda Eş‘arî amelde ise Hanefî’dir. Kim onun Şîî imamlarından olduğunu iddia ederse hata yapmıştır. Çünkü onun ismi Şîî ricâl kitaplarında zikredilmemiştir. Ayrıca o, Ehl-i Beyt ile ilgili bir şey yazmamıştır. Hatta onun hoca ve taleberinin arasında Şia’ya mensup olanı da yoktur...”²⁵⁵

Müstağfirî’nin Şîî olduğuna dair görüşlerin ortaya çıkması Meclisî’nin *Biharü’l-envar*’ında kaydettiği bazı bilgilere dayanmaktadır. Nitekim o, söz konusu eserin fihrisinde Müstağfirî’yi Şîî olarak göstermiştir. Bununla birlikte Şîî âlimleri tarafından telif edilen eserler arasında, “*Kitabü’t-Tıbbü’n-Nebî*, Ebû’l Abbas el-Müstağfirî’nin eseridir” diye

²⁵² Suyûtî, *Tabakatü’l-huffâz*, s. 200

²⁵³ Zehebî, *Siyer*, XIV, 203

²⁵⁴ Zehebî, *Tezkire*, IV, 20-21, Zehebî, *Siyer*, XIV, 203, Suyûtî, *Tabakatü’l-huffâz*, s. 200.

²⁵⁵ Hansarî, *Ravzatü’l-cennât*, II, 235;

zikretmektedir.²⁵⁶ Yine Meclisî, sözüne devamla: “*Kitabü’t-Tıbbü’n-Nebî*’de yer alan haberlerin ekseriyeti muhalif tariklerden (yani Ehl-i sünnet âlimleri tarafından) gelmesine rağmen ulemâımız nezdinde kabul görülen meşhur eserdir... ”²⁵⁷ demektedir.

Görüldüğü gibi Meclisî’nin kendisi de Müstağfirî’nin *Tıbbü’n-Nebî* adlı eserinde yer alan bilgilerin Ehl-i sünnet âlimleri tarafından rivayet edildiğini dile getirmektedir. Ayrıca *Biharü’l-envar*’ında adı geçen esere yer vermesine mukabil hadisleri senedsiz nakletmesi dikkat çekicidir. Nitekim Müstağfirî’nin iki eserinin muhakkiki Ahmed b. Fâris, *Tıbbü’n-Nebî*’de zikredilen hadislerin aslında senedli olduğunu, Şîî’ler tarafından Müstağfirî’ye nisbet edilen *Tıbbü’n-Nebî*’deki rivayetlerin çoğunluğunun tahrif edildiğini ileri sürmektedir.²⁵⁸ Öte yandan bu husus Müstağfirî’nin Şîî olmadığını gizlemek için yapılan bir çaba olarak görünmektedir. Çünkü bütün kaynaklar Müstağfirî’nin hoca ve talebelerinin tümünü Ehl-i sünnet âlimlerinden saymaktadır. *A ‘yânu’ş-Şi’a*’nın müellifi Muhsin el-Emin (ö. 1371/1952) de, Meclisî’nin naklettiği bilgilerin doğru olmadığını ve diğer âlimler gibi Müstağfirî’nin Hanefî olduğunu savunmuştur.²⁵⁹ Ayrıca *Tıbbü’n-Nebî*’yi son kez 1385/1977 senesinde yayıma hazırlayan Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân, kitabın giriş kısmına mukaddime ekleyerek Müstağfirî’nin kaynaklarda geçen bütün eserlerini zikrettiği halde Sem’ânî’nin zikrettiği *Hac Ebî Hanîfe* adlı eserini bilerek belirtmediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu durum da yukarıdaki kanaatimizi desteklemektedir.²⁶⁰

Ayrıca Müstağfirî’nin kaleme aldığı *Delâilü’n-nübüvve*’sindeki bilgilerden onun Ehl-i sünnet âlimlerinden olduğu anlaşılmaktadır.²⁶¹ Nitekim Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Müstağfirî’nin adı geçen eserinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömere karşı kötü niyet besleyenlere ve onların aleyhinde beddua eden Rafizî ve Şîî’lere karşı nakledilen hadislerin

²⁵⁶ Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali (ö. 1110/1698), *Biharü’l-envârî’l-câmia li-düreri ahbari’l-eimmeti’l-ethar*, I-C, Tahran, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, I, 42; İsbahânî, *Riyazü’l-ulema ve hiyazü’l-fuzala*, s. 472

²⁵⁷ Meclisî, *a.g.e.* XIV, 551-553; İsbahânî, *a.g.e.*, s. 472- 473

²⁵⁸ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 94-96

²⁵⁹ Emin, *A ‘yânu’ş-Şi’a*, IV, 173

²⁶⁰ Müstağfirî, *Tıbbü’n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân’ın girişi, s. 13-14

²⁶¹ Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 586; Kefevî, *Ketâibu a ‘lâmi’l-ahyâr*, II, 197-200

bazılarını *Şevâhidü'n-nübüvve* 'sinde zikretmektedir.²⁶² Bu rivayetler sıhhat açısından şüpheli olmasına rağmen, Müstağfirî'nin akidesini belirtmede önemli rol oynamaktadır.

Netice olarak Meclisî'nin, Müstağfirî hakkında yeterince bilgi sahibi olmayıp, yaptığı değerlendirmelerinde sadece bir tahmini esas almış olması mümkün gözükmemektedir. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi Müstağfirî'nin yaşadığı Neseef şehrinde Şîî'lik hızlı bir şekilde yayılmış orada yaşayan halkın çoğunluğu bu mezhebi benimsemiştir.²⁶³ Buna mukabil Müstağfirî'nin yaşadığı dönemde Sâ mânîler ve Karahanlılar hükümdarlarının Hanefî mezhebini ön planda tutmuş olmaları kadı ve din adamlarının bu mezhepten tayin etmeleri Mâveraûnnehir'de Hanefî'liğin hakim olduğunu göstermektedir.²⁶⁴ Bu durum Müstağfirî'nin Hanefî mezhebine mensup olmasında son derece etkisi olan önemli amillerdendir. Çünkü onun Neseef şehrinde hatiplik yaparak halkı irşad ettiği bilinmektedir.

Ayrıca *Keşfü'z-zunûn* 'da Müstağfirî'ni'in Şafiî olduğunu gösteren bilgiler kaydedilmekteyse²⁶⁵ de bunun bir zühul eseri olduğu kabul edilmıştır.²⁶⁶ Çünkü ondan bahseden kaynakların çoğunluğu Hanefî olduğu konusunda ittifak içindedir.²⁶⁷ Bununla birlikte biraz önce belirtildiği gibi Müstağfirî, *Hac Ebî Hanîfe* adlı eseri kaleme almıştır.²⁶⁸ Zira Müstağfirî'nin *Delâilü'n-nübüvve* 'si tetkik edildiğinde Ebû Hanîfe ile ilgili rivayetlere yer verdiği görülmektedir.²⁶⁹ Bütün bunlar Müstağfirî'nin Hanefî âlimlerinden olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

²⁶² Câmî, Nûrûddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 898/1492), *Şevahidü'n-nübüvve tercümesi*, (trc: Elhac Muzaffer Ozak), İstanbul, Ergin Kitabevi, 1958, s. 226-231

²⁶³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 291-292

²⁶⁴ Aydın, *a.g.m.*, s. 63; Togan, *Karahanlılar*, s. 76-77

²⁶⁵ Kâtib Çelebî, *Feharisu a'lâmi Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, II, 1417

²⁶⁶ Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 108-109,

²⁶⁷ İsbahânî, *Riyazü'l-ulema*, s. 472- 473; Emin *A'yânu's-Şî'a*, IV, 173, Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî, naşirin girişi, s. 9

²⁶⁸ Sem'ânî, *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Sem'ânî, *Müntehab*, I, 1535; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 99

²⁶⁹ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 750, 751, 752

F. Eserleri

Müstağfirî'nin hayatından bahseden kaynaklar, onun pek çok eser yazdığını kaydetmektedir.²⁷⁰ Yapılan araştırmada Müstağfirî'nin yaklaşık 20 civarında eser telif ettiği tespit edilmiştir. Yaklaşık 82 yıl ömür süren Müstağfirî, çok sayıda hocadan tahsil almış ve bu birikimini öğrenci yetiştirmenin yanında eser yazarak ortaya koymuştur.

Onun eserleri kendisinden sonra oldukça itibar görmüş ve bilhassa *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Tarihü'n-Nesef ve Keş*, ve *Tıbbü'n-Nebî*'si âlimler arasında şöhrete sahip kaynak eser olmuştur. Nitekim Horasan ve Mâveraûnnehir bölgesinde yetişen âlimlerin biyografisi ile ilgili değerli bilgileri içeren Sem'ânî'nin *el-Ensab*'ında, Müstağfirî'nin *Tarihü'n-Nesef ve Keş* adlı eserinden çok istifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Zehebî ve Hatip el-Bağdâdî'nin de söz konusu eserden yararlanarak bilgiler naklettiği görülmektedir. İbnü'l-Esîr ise Müstağfirî'nin telif ettiği eserlerini çok güzel olduğunu belirterek övgüyle bahsetmiştir.²⁷¹

Müstağfirî sadece hadis ilmînde değil, aynı zamanda tasavvuf, tarih, fıkıh, tecvid ve edebiyat sahasına dair eserleri ilim alemine kazandırmıştır. Bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmasa da bazı önemli kaynakların bunlardan istifade ederek meydana getirildiği görülmektedir. Şimdi onun eserlerinden tespit edebildiklerimizi tanıtmaya çalışacağız.

Burada eserlerini matbu olanlar, yazma olanlar ve kaynaklarda ismi geçmekte olup, günümüze ulaştığı bilinmeyenler şeklinde üç grupta ele almak mümkündür. Bunu yaparken, matbu olanlardan elde edilenler tanıtılarak diğerlerinin kaynaklarına işaret etmekle yetinilecektir.

²⁷⁰ Sem'ânî, *Tahbir fi'l-mu'cem'l-kebir*, II, 182; Sem'ânî, *Müntehab*, I, 1535; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Zehebî *Siyer*, IV, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 78; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 208-209

1. Matbu Olanlar

a. *Fezâilü'l-Kur'an*²⁷²

Alanında yazılan en önemli bir kaynaktır.²⁷³ İstifade ettiğimiz bu eser, Ahmed b. Fâris es-Sellum tarafından neşredilmîş ve 2006 yılında Beyrut'ta iki cilt halinde yayımlanmıştır.²⁷⁴

Nâşir, kitabın giriş kısmında Kur'an'ın fazileti ile ilgili bahisleri ele almış ve konuyla alakalı delilleri zikretmiştir. Bunun dışında, Kur'an'ın faziletleri ile ilgili nakledilen hadislerin genel değerlendirmesini yapmış, bunlarla amel etme hususunda âlimlerin görüşlerini zikretmiştir. Ayrıca bu alanda telif edilen en meşhur eserlerin bazılarını kısaca tanıtarak Müstağfirî'nin hayatı ve eserleri hakkında genel bilgileri vermiştir.

Ahmed b. Fâris, Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'an*'ının neşrini Türkiye'deki Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümünde (nr.181)²⁷⁵ kayıtlı olan nüshası üzerinden yapmıştır. Ayrıca eserin asıl nüshasını başka bir yerde bulunmadığını da belirtmektedir.²⁷⁶

Nâşir, söz konusu eserin Müstağfirî'ye ait olduğunu şu maddelerle delillendirmektedir:

1. Eserin her cüzünün başında Müstağfirî'nin adı kaydedilmîştir.
2. Eseri rivayet eden kişilerin şahsiyeti malum olup, Müstağfirî'den Semâ yoluyla aldığı bilinmektedir. Nitekim nâşir, eseri Müstağfirî'den rivayet eden şahıslar hakkında kısaca bilgi vermiştir.²⁷⁷

²⁷² Sem'ânî, *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vafi bi'l-vefeyat*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kehhâle, Ömer Rızâ (ö. 1905-1987), *Mu'cemü'l-müellifin*, I-VIII, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993, III, 150; Zirikli, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1277; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdi Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 71, 84

²⁷³ Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 109

²⁷⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, ilk sayfalar.

²⁷⁵ Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 109

²⁷⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 100

²⁷⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 107-108

3. Başka müellifler Müstağfirî ve eserinin adını zikrederek nakillerde bulunmuştur.²⁷⁸

Nâşir, eserin asıl nüshasının baş ve son kısımlarından birçok sayfaların kaybolduğunu belirtmektedir. Bu sebepten dolayı kitabın ilk bölümünde hangi konuları ele alındığı bilinmemektedir. Fakat eserin muhtevası, başlıklar ve kullanılan yöntemden kaybolan ilk kısımlarda bu alanda kendisinden önce yazılmış eserleri takip ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eserin üç kısımdan oluştuğunu dikkate almakla beraber ilk bölümde Kur'an'ın nüzülü, onu öğrenmeye teşvik eden hususlar, Allahın keliması olup mahluk olmadığı, Kur'an'ı öğrenme ve öğretmenin âdabı gibi konuları ele aldığını söylemek mümkündür.²⁷⁹

Müellif, eserin ikinci kısmında sure ve ayetlerin faziletleriyle ilgili hadisleri nakletmiştir. Ayrıca eserin telif gayesinin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kitabı tetkik ettiğimizde esas mevzuların sure ve ayetlerin faziletleriyle ilgili olduğunu ve kitabın büyük kısmının da bu bahislerden oluştuğunu görmekteyiz.

Üçüncü kısmında ise secde hakkında rivayet edilen hadislere yer vermiştir. Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'an*'ının başka eserlerden farklı kılan temel özelliğinin de bu olduğunu açık ifade edebiliriz. Çünkü bu alanda yazılan eserlerin çoğunda bu konular ele alınmamıştır. Dolayısıyla secde hakkında nakledilen hadisleri içermesi açısından söz konusu eserin değeri daha da artmaktadır.²⁸⁰

Eserde nâşirin numaralandırmasına göre 1408 rivayet yer almaktadır.

Müstağfirî'nin diğer eserlerinde olduğu gibi bunda da rivayet ettiği hadisler hakkında yaptığı değerlendirmeleri yok denecek kadar azdır. Nitekim onun yazdığı eserler, genel olarak sadece hadis ve senedlerden meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra diğer muhaddisler gibi metin ile ilgili değerlendirmeleri de çok azdır. Çünkü onun telif ettiği kitaplarında daha çok sened ve râvîler ile ilgili açıklamalar yaptığını görmekteyiz. Müstağfirî'nin hadisçiliğini araştırırken bu konuda geniş bilgi verilmeye çalışılacaktır.

²⁷⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 102

²⁷⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 109

²⁸⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 111

Kur'an'ın faziletleriyle ilgili; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam'ın (ö. 224/838), *Fezâilü'l-Kur'an*'ı, alanında yazılan en meşhur eserdir. Nitekim bu esere Müstağfirî'nin de önem atfederek bazı nakillerde bulunduğunu görmekteyiz. Kâtip Çelebî, Ebû Ubeyd'in söz konusu eseri hadisçi metoduyla ele aldığını belirtmektedir.

Bunun dışında Müstağfirî'ye kadar *Fezâilü'l-Kur'an* adıyla eser telif eden âlimleri şu şekilde sıralamak mümkündür; İsmail b. Amr el-Becelî (ö. 227 /842), *Fezâilü'l-Kur'an*, Halef b. Hişam el-Bezzar (ö. 229/844), *Fezâilü'l-Kur'an*, İbn Ebi Şeybe Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Absi (ö. 235/849), *Fezâilü'l-Kur'an*, Hişam b. Ammar (245/859), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Abdullah Hafs b. Ömer b. Abdülaziz ed-Duri (ö. 246/860), *Fezâilü'l-Kur'an*, Humeyd b. Mahled b. Kuteybe (İbn Zencuye) (ö. 251/865), *et-Tergib ve't-terhib fi'l-fedâil*, Ebû'l-Fazî el-Abbas b. el-Ferec er-Riyaşi el-Basrî (ö. 257 /871), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Zekerîya Yahya b. İbrahim (İbn Müzeyyen) el-Kurtubî (ö. 259/873), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ahmed b. Muhammed b. Halid el-Berki (274/887), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ahmed b. el-Muazzel b. Gaylan, *Fezâilü'l-Kur'an*, Ali b. el-Hasen b. Faddal eş-Şîrî (ö. 290/903), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb b. Yahya b. ed-Durays el-Becelî er-Razî (ö. 294/906), *Fezâilü'l-Kur'an ve ma nezele mine'l-Kur'ani bi'l-Mekke ve ma nezele bi'l-Medine*, İbn Ebi Şeybe Muhammed b. Osman el-Absi Ebû Ca'fer el-Kûfi (ö. 297/910), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Bekir Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyabi (ö. 301/913), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû'l-Hasen Ali b. Said el-Askerî (ö. 305/917), *Fezâilü'l-Kur'an*, İbn Ebû Davud es-Sicistanî, (ö. 310/921), *Fezâilü'l-Kur'an*, Davud b. Muhammed b. Musa el-Evdenî (ö. 321/932), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ait b. İbrahim b. Haşim el-Kummî (ö. 329/940), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub el-Küleynî eş-Şîrî (ö. 329/940), *Fezâilü'l-Kur'an*, İbnü'l-Haddâd Muhammed b. Ahmed el-Kinânî (ö. 344/956), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Seyyar el-Basrî (ö. 360/978), *Sevabü'l-Kur'an*, Ebû Şeyh b. Hayyan (ö. 369/979), *Fezâilü'l-Kur'an*, Ebû Bekir Abdusselam b. Ahmed b. Süheyl el-Basrî (ö. 370/980), *Fezâilü'l-Kur'an* ve Kadi Abdülcebbar (ö. 415/1024), *Fezâilü'l-Kur'an*.²⁸¹

²⁸¹ Bu konuda geniş bilgi için; Akpınar, Ömer Faruk, *Fezâilü'l-Kur'an Edebiyatı, İSTEM, İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2011, cilt: IX, sy, 17, s. 182-184

b. *Delâilü 'n-nübüvve*²⁸²

Hz. Peygamber'in sîreti, mucizeleri ve velilerin kerameti hakkında yazılmış önemli bir kaynaktır. Müstağfirî'nin bu eserinin nâşiri yine Ahmed b. Fâris es-Sellum'dur.²⁸³

Alanında yazılan müstakil ve temel eser niteliğindeki bu kitap aynı zamanda çalışmamızın kaynaklarından birini teşkil etmektedir.

Giriş kısmında nâşir, "Delâil" kavramını nasların ışığında âlimlerin görüşleriyle destekleyerek açıklamış ve Kur'anı Kerim'in Hz. Peygamberin kıyamete kadar bâki olan mucizesi olduğunu delillerle isbatlamaya çalışmıştır. Yine aynı şekilde velilerin kerametleri konusunda önemli olan mevzuları zikretmiş ve Müstağfirî hakkında kısaca bilgi vererek tahkike girişmiştir.

Müstağfirî'nin *Delâilü 'n-nübüvve*'si, Paris Bibliotheque Nationale'de (AY, nr. 6325) bulunan²⁸⁴ tek nüshasına dayanılarak meydana getirilmıştır.²⁸⁵

Elimizde mevcut olan bu kitabın ismi hakkında bazı fikirler ortaya konulmaktadır. Nitekim söz konusu eserin asıl nüshasından bazı sayfaların kaybolmasından ötürü²⁸⁶ onun asıl ismi tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu konuda iki ihtimal ileri sürülmektedir;²⁸⁷

1. *Delâilü 'n-nübüvve* olup, bunu ilk olarak Sem'ânî *et-Tahbir fî 'l-mu'cemi 'l-kebir*, adlı eserinde zikretmektedir.

2. *ed-Delâil ve 'l Mucizât*'tır ve bu eser ile ilgili el-Küşmincekaşî'nin (ö. 420/1029) tercemesinde Müstağfirî'nin bizzat kendisi şöyle demektedir: "Telif ettiğim eserlerden

²⁸² Sem'ânî, *et-Tahbir fî 'l-mu'cemi 'l-kebir*, II, 182; Zehebî Siyer, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü 'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, I, 128; Hansarî, *Ravzatü 'l-cennât*, II, 235; Emin, *A 'yânu 'ş-Şi 'a*, IV, 173; Kehhâle, *Mu 'cemü 'l-müellifîn*, III, 150; Zirikli, *A 'lam*, II, 128; Müstağfirî, *Tıbbü 'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 13

²⁸³ Eser, Dimaşk; Beyrut, Dârü'n-Nevâdir yayınlarıyla, 2010 yılında neşredilmiştir. Eserin tanıtımında bu baskıdan yararlanılmıştır.

²⁸⁴ Vajda, Georges, Un manuscrit du Kitab Dalâ'il an-Nubuwwa de Ga'far al-Mustagfirî, *Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, II, 567-572

²⁸⁵ Müstağfirî, *Delâilü 'n-nübüvve*, nâşirin girişi, I, 98

²⁸⁶ Geniş bilgi için: Vajda, *a.g.m*, II, 567-572

²⁸⁷ Müstağfirî, *Delâilü 'n-nübüvve*, I, 98

Tefsir'ül Kelbî, Kitabü'd-Delâil ve'l Mûcizât ve başkalarını son yolculukta benden semâyla işitti.”²⁸⁸

Eserin nâşiri Ahmed Fâris, söz konusu kitabın ilk ismini âlimler arasında daha yaygın olarak kullanıldığını belirterek *Delâilü'n-nübüvve* ismini tercih etmiştir. Buna ilaveten konuyla alakalı Müstağfirî'nin bizzat verdiği bilgilerden *Delâilü'n-nübüvve* ile *ed-Delâil ve'l Mucizât*’ın iki farklı eser olabileceğini de ileri sürmek mümkündür.

Müellif eserini iki ana bölümde ele almıştır. Bunlardan ilki Hz. Peygamber’in nübüvvetlik görevini almadan önceki hayatı olup, toplam 7 bابتan oluştuğu kaydedilmektedir. Nâşir, bu babların günümüze kadar ulaşmadığını belirtmiştir.

Kitabın ikinci ana bölümü ise Hz. Peygamber’in mucizeleri hakkındadır.²⁸⁹ Elimizde mevcut olan eser bu konuların çerçevesinde nakledilen rivayetlerle meyardana getirilmıştır.

Eserin kaybolduğu kısmı dikkate alındığında Müstağfirî'nin oldukça hacimli bir eser yazdığı söylenebilir.

Şiî'lere karşı Ehl-i sünnet âlimleri tarafından ilk olarak Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'an* ve *Delâilü'n-nübüvve*’sini ilim alemine kazandıran Ahmed b. Fâris, çalışması sırasında eserlerde yer alan hadislerin değerlendirmesini yaparak sıhhat derecelerine de işaret etmiştir. Bununla birlikte adı geçen iki kitabın son kısmında ayet, hadis ve şiirlerin fihristlerini oluşturmuş böylece eserlerden istifade etmek isteyenlere pek çok kolaylık sağlamıştır.

İki ciltten oluşan kitap, 675 hadisi ihtiva etmektedir.²⁹⁰ Ayrıca eseri günümüze ulaşmasında katkısı bulunan râvîleri 3 tabakaya ayıran nâşir, her biri hakkında ayrı ayrı bilgi vermektedir.²⁹¹

Öte yandan Nâşir, Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'an* ve *Delâilü'n-nübüvve*’sindeki kaynakları ikiye ayırarak, bunlardan ilkini Müstağfirî'nin hocaları olduğunu söylemektedir.

²⁸⁸ el-Küşmincekasî (ö. 420) aynı zamanda Müstağfirî'nin öğrencisidir. Fakat Müstağfirî'nin kendisi de ondan hadis rivayet etmiştir. Bk; Sem‘ânî, *El-Ensâb*, V, 145

²⁸⁹ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, nâşirin girişi, s. 9, Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, nâşirin girişi, 98-99.

²⁹⁰ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 848

²⁹¹ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, nâşirin girişi, I, 100-110

Yani Müstağfirî'nin onlardan şifahî olarak öğrendiği rivâyetler bir kitapta cem edilmemiştir. Daha sonra hocalarından işittiği bu rivayetleri bir araya getirerek eserlerine kaydetmiştir.

İkinci kaynağı ise kendi başına müstakil eserler olup, Müstağfirî onlardan nakillerde bulunmuştur. İstifade ettiği kaynaklar arasında *Kütüb 'i-Sitte*'nin bazı eserlerinin yanında diğer meşhur hadis kitapları olduğu tespit edilmektedir.²⁹²

Naşirin belirttiği bu hususa katılmak mümkündür. Çünkü Müstağfirî, hocalarından işittiği bütün rivayetleri bir araya getirdiğini kendi ifadeleriyle belirtmektedir.²⁹³ Ayrıca yaptığı açıklamalarında rivayet ettiği bazı garib rivâyetlerin farklı tarihlerini bilmediğini söylemiştir. Bu da söz konusu hadisleri daha önce hocalarından öğrendiğini, eser telif ettiği sırada bu rivayetleri ezberinden yazmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²⁹⁴

Delâilü 'n-nübüvve üzerine yapılan çalışmalar şunlardır;

1. Müstağfirî'nin *Delâilü 'n-nübüvve*'si üzerinde yapılmış sadece iki çalışmayı tespit ettik. Onlardan biri, Paris Bibliothèque Nationale'de (AY, nr. 6325) bulunan nüshasına Georges Vajda tarafından yapılan bir değerlendirmedir.²⁹⁵ Müellifin yapmış olduğu çalışma fransızca olup “Un manuscrit du Kitab Dalâ'il an-Nubuwwa de Ga'far al-Mustagfirî,” adıyla “*Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*” dergisinde 1956 yılında Roma'da yayımlanmıştır. Müellif bu makalesinde *Delâilü 'n-nübüvve*'nin asıl nüshasının durumu hakkında bilgiler vermiş ve eseri tam olarak gelmediğine işaret etmiştir.²⁹⁶

2. Abdurrahman Câmî, *Şevâhidü 'n-nübüvve*'sinde bu eserden iktibaslarda bulunmuştur.²⁹⁷ Eserin telif gayesiyle ilgili olarak müellif, Hz. Peygamber'in nübuvvat müjdeleri doğrultusunda sahabe ve âlimlerden gelen rivayetleri zikretmiş, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman hakkında Müstağfirî'nin rivayet ettiği haberleri naklederek Ehl-i sünnet

²⁹² Müstağfirî, *Fezâilü 'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 112-117

²⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 29-30

²⁹⁴ Müstağfirî, *Fezâilü 'l-Kur'ân*, I, 444.

²⁹⁵ Hatiboğlu, “el-Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 109

²⁹⁶ Bk: Vajda, Georges, Un manuscrit du Kitab Dalâ'il an-Nubuwwa de Ga'far al-Mustagfirî, *Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, II, 567-572

²⁹⁷ Hatiboğlu, “el-Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 109

anlayışını savunmuştur.²⁹⁸ Eserin Arapça, Osmanlıca ve Türkçe baskıları bulunmakta olup, çalışmamız esnasında Türkçe tercümesinden faydalandık.²⁹⁹

c. *Tıbbü'n-nebî*³⁰⁰

Müstağfirî'nin, Hz. Peygamber'in tıpla ilgili hadislerini ihtiva eden böyle bir eser yazdığına dair kaynaklarda deliller mevcuttur. Bu eserin râvileri hakkında Râfiî (ö. 623/1226), *et-Tedvin fî ahbari Kazvin*'inde şöyle demektedir; “Müstağfirî'nin *Tıbbü'n-nebî* adlı eserini Muhammed b. Ebû Bekir el-İsfirâînî, Üstad Melkeza b. Ali el-Amrikî el-Kazvîni'den 529/1134 yılında Hasan en-Nesefî rivâyetiyle aldı”.³⁰¹ Bununla birlikte Rafîî, babasının tercemesinde *Tıbbü'n-nebî*'yi, Ömer b. Ali ed-Demâganî'nin Hasan en-Nesefî'den aldığına da işaret etmiştir.³⁰² Ahmed b. Fâris, buradan hareketle Rafîî'nin babasının da söz konusu eseri Melkeza'dan alabileceğini belirtmektedir. Buna sebep olarak ise Rafîî'nin babası ile Melkeza'nın çok yakın arkadaş olduklarını göstermiştir.³⁰³

Eser hakkında Nasreddin Tûsî, *Âdabü'l-Müteallimin* adlı kitabının sonunda; “İlim öğrenenlerin Şeyh İmam Müstağfirî'nin cem ettiği *Tıbbü'n-nebî* isimli eserinin üstünlüklerinden faydalanması gereklidir” demiştir.³⁰⁴ Ayrıca Meclisî'nin de Müstağfirî ve *Tıbbü'n-nebî*'si hakkında belirttiği görüşlerini yukarıda zikretmiştik.³⁰⁵ Nitekim Meclisî, *Biharü'l-envar*'ında *Tıbbü'n-nebî* adlı eseri senedleri hazf edilmîş halde kaydederek

²⁹⁸ Câmî, *Şevahidü'n-nübüvve tercümesi*, s. 226-231

²⁹⁹ *Şevâhidü'n-nübüvve* 'nin türkçe tercümesi ilk olarak Elhac Muzaffer Ozak tarafından yapılmış ve İstanbul'da, 1958 senesinde neşredilmiştir. Son baskısı ise yine İstanbul'da, 2002 yılında Mahmud b. Osman Lamîi'nin tercemesiyle yayınlanmıştır.

³⁰⁰ Sem'ânî, *et-Tahbir fî'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Hansarî, *Ravzatü'l-cennât*, II, 235; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1095; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 9-18; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 79

³⁰¹ Râfiî, Ebû'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm Kazvîni (ö. 623/1226), *et-Tedvin fî ahbari Kazvin*, I-IV, (nşr: Azizullah Ataridi Habuşani), Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, I, 232

³⁰² Râfiî, *a.g.e.*, I, 349

³⁰³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 95

³⁰⁴ Meclisî, *Biharü'l-envar*, I, 32; İsbahânî, *Riyazü'l-ulema*, s. 472; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 15-16

³⁰⁵ Meclisî, *Biharü'l-envar*, XIV, 551-553; İsbahânî, *Riyazü'l-ulema*, s. 472; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, s. 15-16

Müstağfirî'ye nisbet etmektedir.³⁰⁶ Bu eser, 1281/1864, 1294/1877, 1304/1886, 1318/1900 ve 1328/1910 yıllarında toplam 5 kere tekrar basılmış ve bu süreçte birçok tahrife uğradığı kaydedilmektedir. Elimizde mevcut olan son baskısı ise *Tıbbü'n-nebî el-Mensub ile Resûlullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem el-Müstahrec min ehâdisihi bi hazfi'l-esânid* adıyla Necefte, 1385/1977 senesinde Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân tarafından yayımlanmıştır.³⁰⁷

Nâşir Muhammed Mehdî, söz konusu eserin giriş kısmında tıpla ilgili hadisleri zikrederek açıklamalarda bulunmuş ve bu sahada yazılan eser ve müelliflerden bazılarını tanıtmıştır. Ayrıca Müstağfirî hakkında bilgi vererek, söz konusu eserin ona aidiyeti konusunda Meclisînin *Biharü'l-envar*'ında kaydettiği bilgileri delil olarak göstermiştir.³⁰⁸

Müstağfirî ve eserleri hakkında değerli bilgiler sunan Ahmed b. Fâris, onun Şî'îler tarafından neşredilen *Tıbbü'n-nebî*'si üzerinde de araştırma yaparak bir makale hazırlamış ve burada dikkat çekici çok önemli bilgileri zikretmektedir. Nitekim o, Şî'î âlimleri tarafından Müstağfirî'ye nispet edilerek yayımlanan *Tıbbü'n-nebî* ve bunu ortaya koyarken dayandıkları asıl nüshasını daha sonra elde ettiği diğer bir nüsha ile karşılaştırarak bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun çalışmasında kaydettiği temel hususları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Şî'î ehli tarafından Müstağfirî'ye nispet edilerek yayımlanan *Tıbbü'n-nebî* isimli eser, onun kaleme aldığı asıl nüshaya dayanılarak meydana getirilmemiş, aksine bu alanda yazılan birkaç eserden iktibaslarla bulunarak ortaya konulmuştur. Dolayısıyla söz konusu eserde yer alan rivayetlerin azınlığı Müstağfirî'ye ait olmakla beraber, bu hadislerin bir kısmının isnadları hazfedilmîş, metinlerinde yer alan bilgiler de tahrife uğratılmıştır. Başka bir ifadeyle söz konusu eser müstakil olarak Müstağfirî'ye ait olmayıp, muasır Şî'î âlimleri tarafından değiştirilerek meydana getirilen yeni bir çalışma niteliğindedir.

³⁰⁶ Meclisî, *a.g.e.* XIV, 551-553

³⁰⁷ Eserin yazma nüshasının, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, A. 2814 (isnadları hazfedilmiş) ve Feyzullah 1322 (243), bunun da isnadları hazfedilmiş halde bulunduğu kaydedilmiştir. Bk; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 79

³⁰⁸ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 9-18; Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 109.

2. *Tıbbü'n-nebî*'nin diğer nüshası ile Şîî âlimleri tarafından yayımlanan eser arasında hem lafzen hem de manen değişikliğe uğratılmadan olduğu gibi nakledilen rivayetler de vardır. Fakat bunların sayısı çok azdır.

3. Neşredilen *Tıbbü'n-nebî*'de Müstağfirî'nin yazdığı asıl nüshada bulunmayan haberler de yer almaktadır.

4. Asıl nüshada kaydedilen hadislerin bazıları diğerinde lafzen değil, mânâ olarak verilmîştir.

5. Tahkik sırasında asıl nüshada yer alan rivayetlerin bir kısmının sened ve metnindeki kelimeler yanlış tespit edilmîştir. Müellif bu durumu musahhaf olarak değerlendirerek nâşirin hatası olduğunu vurgulamaktadır.

6. Şîî âlimleri tarafından Müstağfirî'ye nispet edilerek neşredilen *Tıbbü'n-nebî*'nin tümünün kaynağı Meclisî'dir. Fakat Meclisî'nin söz konusu eseri Müstağfirî'ye ait olduğunu hangi delile dayanarak belirttiği malûm değildir.

7. Tahkik esnasında Şîî âlimlerinin dayanarak meydana getirdikleri *Tıbbü'n-nebî* adlı eserin yazma nüshasında Müstağfirî ile ilgili herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bununla birlikte söz konusu yeni eser üç nüsha üzerinde meydana getirilmîş, onların ikisinde müellif adları belirtilmiştir. Sadece bir nüshada yazar adının belli olmadığı ve senedlerinin de hazfedildiği için tahminen Müstağfirî'ye nispet edilmîştir.³⁰⁹

Ahmed b. Fâris'in makalesindeki bu değerlendirmelerden, başta Meclisî olmak üzere onu delil alan bütün Şîî âlimlerinin Müstağfirî'nin adıyla neşrettiği *Tıbbü'n-Nebî* adlı eserin müstakil olarak ona ait olmadığı sonucu doğmaktadır. Öte yandan bu konuda ortaya konulan bütün bilgilerin Meclisî'ye dayanması vardığımız kanaati desteklemektedir. Çünkü Meclisî, Müstağfirî'nin mezhebi konusunda sadece tahmine dayanarak değerlendirme yapmakla yanlış bilgileri aktarmış ve açık bir şekilde hataya düşmüştür. Aynı şekilde onun *Tıbbü'n-nebî* adlı eseri hakkında ileri sürdüğü bilgilerin de doğru olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Diğer yandan Ahmed b. Fâris'in söylediği gibi Müstağfirî'nin *Tıbbü'n-nebî*'yi aslında isnadlı olarak kaleme aldığını tespit etmekteyiz. Fakat Şîî ehli, Müstağfirî'nin söz konusu eserinde kaydettiği ricâl hakkındaki değerli bilgileri ve hadislerin isnadlarını zikretmemiştir. Hatta bazı yerlerde hadislerin metinlerinde de değişiklik yaptıklarını anlamak mümkündür.

³⁰⁹ <http://www.alukah.net/culture/0/98180/>

Nitekim Müstağfirî'nin *Tıbbü'n-nebî*'sinden bazı bilgileri nakleden diğer kaynak eserler bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü'l-Mizan*'ında Müstağfirî'nin Salih b. Beyân hakkındaki değerlendirmesini nakletmiştir. Buna göre Müstağfirî, Salih b. Beyân'ı rivayet ettiği hadislerinin akla aykırı olduğunu ayrıca münker rivayetiyle diğer hadisçilere muhalefet ettiğini belirtir. İbn Hacer, Müstağfirî'nin bu değerlendirmesini *Tıbbü'n-nebî* adlı eserinin sonunda zikredildiğini belirterek Salih b. Beyân'dan gelen rivayeti senediyle aktarmaktadır.³¹⁰ Bunun dışında Müstağfirî'nin *Tıbbü'n-nebî*'sinden bu tarzda haber nakleden birçok kaynağa rastlamak mümkündür.³¹¹ Bütün bu deliller Şîî âlimleri tarafından, *Tıbbü'n-nebî el-Mensub ile Resûlullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem el-Müstahrec min ehâdisihi bi hazfî'l-esânid* ismiyle Müstağfirî'ye nispet edilerek yayımlanan eseri kesin olarak ona ait olmadığını ortaya koymaktadır.

d. *Kitâbü'z-Ziyâdât*³¹²

Müstağfirî'nin *Kitâbü'z-Ziyâdât*'ı, Abdülganî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) *el-Muhtelif ve'l-Mü'telif*³¹³ adlı, isim, lakap ve nisbelerinin yazılışı aynı fakat okunuşu farklı olan râvilerle ilgili yazdığı eserine³¹⁴ yaptığı bir zeyldir.³¹⁵ İbn Asakir'in *Tarih'ü Dimaşk*'ında bu eserden nakillerde bulunduğu Ahmed Fâris tarafından ileri sürülmektedir.³¹⁶ Eserin yazma nüshası, Zahirîyye Kütüphanesinde bulunmakta olup,³¹⁷ Târik Muhammed et-Tavârî ve

³¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Lisanü'l-mizan*, I-VII, Beyrut, Müessesetü'l-İlmi li'l-Matbuat, 1971/1390, III, 167, IV, 307.

³¹¹ Bk; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, 911/1505; *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1983, IV, 150; Râfiû, *et-Tedvin fi ahbari Kazvin*, II, 327; Münavî, *Feyzü'l-Kadir* I, 532

³¹² Zirikli, *A'lam*, II, 128; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 239

³¹³ Bazı türkçe kaynaklarda *el-Mütelif ve'l Muhtelif* olarak geçmektedir. Bk; Koçyiğit, Talât, "Abdülganî el-Ezdî", *DİA*, I, 205

³¹⁴ Koçyiğit, "Abdülganî el-Ezdî", *DİA*, I, 205

³¹⁵ Müstağfirî, *Kitâbü'z-Ziyâdât*, 1385/1977, Târik Muhammed et-Tavârî-Eşref Salâh Ali'nin girişi, s. 30-31; Hatiboğlu, *a.g.e.*, 109; Kettânî, *a.g.e.*, s. 239

³¹⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, Ahmed b. Fâris es-Sellımın girişi, s. 94; Ayrıca bk; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, 571/1176, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, I-LXXX, Beyrut, Dârü'l-Fikr, XXXII, 80

³¹⁷ Zahirîyye Kütüphanesi, Hadis, nr. 525, vr. 45-67

Eşref Salâh Ali tarafından 2005 yılında neşredilmıştır.³¹⁸ Bunun dışında farklı yayınlarının olup olmadığını tespit edemedik. Nâşirler, esere mukaddime ekleyerek çalışmayla ilgili bazı konular üzerinde durmuş ve bu alanda yazılan kitapların pekçoğunu yazarlarıyla birlikte tanıtmıştır. Ardından Müstağfirî ile alakalı bilgileri zikrederek söz konusu eserin ona kesin olarak ait olduğunu birkaç maddeyle delillendirmiştir. Ayrıca *Kitâbü’z-Ziyâdât*’ı Müstağfirî’den alan râvilerin kimliğini detaylı olarak tanıtmıştır.

Müstağfirî, yaptığı bu çalışmada yaklaşık 204 râviyi ele almış ve onların isimlerinin doğru okunuşu ve hoca-talebelerini zikrederek kısaca tanıtmaya çalışmıştır. Ayrıca bazı râvilerin nisbe ve lakapları, yaşadığı şehir ve telif ettiği eserlerini de belirterek değerli bilgileri kaydetmiştir. Eser, şahısların ismi doğrultusunda ayrıntılı bilgi vermesi açısından başvurulması gereken önemli bir kaynak niteliğindedir.

2. Yazma Eseri

*et-Temhîd fi’t-tecvîd*³¹⁹

Müellifin *et-Temhîd fi’t-tecvîd*³²⁰ isimli eseri Dublin Chester Beatty Library, (nr. 3954) kütüphanesinde kayıtlı olup, tecvid ile ilgili olmalıdır. Nitekim esere ulaşamadığımızdan dolayı muhtevası hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

3. Kaynaklarda İsmi Geçip Günümüze Ulaştığı Bilinmeyenler

a. *Târihu’n-Nesef ve Keş*³²¹

Bu eser, âlimlerin nezdinde itibar gören ve çok istifade edilen bir kaynaktır. Fakat günümüze müstakil olarak ulaştığı bilinmemektedir.³²² Sem‘ânî, Müstağfirî’nin hayatı hakkında bilgi verirken *Târihu’n-Nesef ve Keş*’i tek eser olarak tanıtmıştır. Zehebî ve onu

³¹⁸ Eseri word şeklinde internetten elde etmiş bulunmaktayız.

³¹⁹ Zirikli, *A‘lam*, II, 128

³²⁰ Zirikli, *A‘lam*, II, 128; Hatiboğlu, “el-Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 109

³²¹ Sem‘ânî, *et-Tahbir fi’l-mu‘cemi’l-kebir*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, I, 128; Hansarî, *Ravzatü’l-cennât*, II, 235; Emin, *A‘yânu’s-Şi‘a*, IV, 173; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin*, III, 150; Müstağfirî, *Tibbü’n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Zirikli, *A‘lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-zunûn*, I, 308; Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân’ın girişi, s. 13; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 277

³²² Nasır, *Nasaf va Keş Allamaları*, s. 12

takip edenler ise, *Tarihu'n-Nesef* ve *Tarihu'l-Keş* diye iki ayrı eser olarak kaydetmişlerdir.. Bu konuda kaynaklarda kaydedilen bilgilerin çoğu tek eser olduğunu yönündedir.³²³

Kitap hakkında Sem'ânî şu bilgiyi kaydetmektedir: “Buradan (Nesef şehriden) ilmîn her sahasında meşhur olan çok sayıda âlim çıkmıştır. Onlardan bazılarını Müstağfirî, Nesefin tarihi hakkında yazdığı eserinde zikretmektedir. Bu eser büyük bir tarih kitabıdır ve iki kalın ciltten oluşmaktadır.”³²⁴ Yine aynı şekilde Sem'ânî, “Nesefî” nisbesiyle tanınan âlimler ile alakalı bilgi verirken söz konusu kitabı tanıtarak; “Hâfız Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî, ricâl hakkında pek çok bilgiyi ihtiva eden eserinde âlimleri 80 veya daha fazla gruba ayırarak zikretmiştir” demektedir.³²⁵ Necmeddin en-Nesefî'nin (537/1142) *el-Kand fî zikri ulemai Semerkand*'ının nâşiri, Yusuf el-Hâdî, Müstağfirî'nin *Târihu'n-Nesef ve Keş*'inden bahsederken, Sem'ânî'nin yazdığı *el-Ensab*'ın dörtte biri kadar olduğunu söylemiştir.³²⁶ Öte yandan Sem'ânî adı geçen eserinde Müstağfirî ve söz konusu kitabının ismini zikrederek 18 yerde nakilde bulunmuştur.³²⁷ Ayrıca Zehebî de bu eserden çok istifade etmiştir.³²⁸ Her iki âlimin Müstağfirî'nin adını zikretmeden de ondan bilgi aktarmış olabileceklerini göz önünde bulundurarak hem müellife hem de onun eserlerine çok önem verdiklerini ifade etmek mümkündür.

b. el-Müselâh³²⁹

Müstağfirî'nin küçük ama meşhur bir eseridir ve pek çok güvenilir âlimler tarafından rivayet edilmıştır. Eserde yer alan meşhur müselsel rivayet hasen müselseldir ve bundan kasıt hadisin isnadı değil, manasını hasen olduğudur. Söz konusu rivayet de şu şekildedir:

³²³ Sem'ânî, *et-Tahbir fî'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 146, 303-304; Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XX, Dârü'l-Hidâye, IV, 251; Nasır, *Nasaf va Keş Allamalari*, s. 12; Nesefî, s. 12.

³²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 61; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, IV, 251; Nesefî, *el-Kand fî zikri ulemai Semerkand*, naşirin girişi, s. 17

³²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 94

³²⁶ Nesefî, *el-Kand fî zikri ulemai Semerkand*, naşirin girişi, s. 17

³²⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 118, 195, 202; V, 92, 147, VII, 199; VIII, 160, 173, X, 177, 199, 250, XI, 38, 122, XII, 241, 253, XIII, 315, 229, 516

³²⁸ Bunu aynı şekilde Ahmed Faris es-Sellum da Müstağfirî'nin, *Fezâilü'l-Kur'ân*'ının girişinde belirtmektedir; s. 83

³²⁹ Zirikli, *A'lam*, II, 128; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 71, 122; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

Muhammed b. İsmâîl el-Keşşî → Ebü'l Abbas Ca'fer b. Muhammed b. El-Müstağfirî → Ebü'l Abbas b. Ebî Hasan → Ebî Ebü'l Hasan → Muhammed b. Zekerya el-Gulâbî senediyle rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur, *En güzel olan, güzel ahlaktır*.³³⁰

c. *Kitâbü 'd-Daavât*³³¹

Bu eserden Suyutî (ö. 911/1505) *Dürri'l-Mansur*'unda, Münavi (ö. 1031/1622) ise *Feyz 'ül-kadir*'inde hadis tahrir etmişlerdir.³³²

d. *Ma'rifetü's-sahâbe*³³³

Müstağfirî'nin en meşhur eserlerinden biri olup hayatı hakkında bilgi veren tabakât kitaplarının çoğunda bu eserin adı zikredilmektedir. Ayrıca İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) bu eserden çok istifade etmiş ve bilgi aktarmışlardır.³³⁴

e. *el-Menâmat*³³⁵

³³⁰ Hadisin aslı şöyledir: “ان احسن الحسن الخلق الحسن”; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XIII, 116-117, Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, Ahmed b. Fâris es-Sellımın girişi, s. 93; Diğer müselsel rivayeti için bk; Münavî, *Feyzü'l-kadir*, II, 417; IV, 517

³³¹ Sem'ânî, *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Hansarî, *Ravzatü'l-cennât*, II, 235; Emin, *A'yânu's-Si'a*, IV, 173; Zirikli, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1417; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

³³² Suyutî, *Dürri'l-Mensur*, V, 12; Münavî, *Feyzü'l-kadir*, II, 105

³³³ Sem'ânî, *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Emin, *A'yânu's-Si'a*, IV, 173; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 150; Zirikli, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1739; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 13; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 13; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 254

³³⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, Ahmed b. Fâris es-Sellımın girişi, s. 97-98; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, I-VIII, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995, I, 647; İbn Hacer, *Lisanü'l-mizan*, III, 170; IV, 277; V, 390; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, XII, 298

³³⁵ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Emin, *A'yânu's-Si'a*, IV, 173; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

Keşfü'z-zunûn'de, *Kitab'ül-Münâsebât* olarak geçmektedir.³³⁶ Fakat Sem'ânî ve diğerleri *el-Menâmat* olarak kaydetmiştir.

f. ***Târîhu Semerkand***³³⁷

Keşfü'z-Zünûn'de *Tevârîhu Semerkand* olarak geçer.³³⁸

Bunlardan başka aşağıdaki eserler de Müstağfirî'ye nispet edilmektedir; *Hutâbu'n-nebî*,³³⁹ *Tefsir'ül Kelbî*,³⁴⁰ *Şemâilü'n-nübüvve*,³⁴¹ *el-Eyyâm ve'l-leyâlî*,³⁴² *Kitabü'r-Rikâ*,³⁴³ *Kitabü'l-Evâlî*,³⁴⁴ *el-Vefâ*,³⁴⁵ *Darü'l-Hirka*, *Hac Ebû Hanîfe*,³⁴⁶ *eş-Şi'r ve's-Şuera*³⁴⁷ ve *Kitab fî'l-Hikme*.³⁴⁸

³³⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1463

³³⁷ Sem'ânî, *et-Tahbir fî'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 277; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 13

³³⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 296

³³⁹ Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 715; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

³⁴⁰ Sem'ânî, *El-Ensâb*, V, 145

³⁴¹ Sem'ânî, *et-Tahbir fî'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vafl bi'l-vefeyat*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 150; Zirikli, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1059; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

³⁴² Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1400; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

³⁴³ Sem'ânî, *et-Tahbir fî'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14;

³⁴⁴ Zirikli, *A'lam*, II, 128; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14; Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 359

³⁴⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1470; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

³⁴⁶ Sem'ânî, *et-Tahbir fî'l-mu'cemi'l-kebir*, II, 182

³⁴⁷ Hansarî, *Ravzatü'l-cennât*, II, 235; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14

³⁴⁸ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necef, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 14.

DEĞERLENDİRME

Müstağfirî, Neseî'in önde gelen meşhur bir ailede yetişmiştir. Çünkü aile mensupları hitâbet ve ilimle iştigal ederek toplumda önemli yere sahip olmuştur. Müstağfirî'nin bizzat kendisi de muhaddis, fakih, tarihçi ve edib olarak bilinmektedir. Onun bu alanlarda bilgi sahibi bir âlim olarak yetişmesinde, Mâverâünnehir ve Horasan'ın farklı bölgelerinde bulunan pek çok âlimden ders almasının etkisi oldukça büyüktür. Öte yandan kendisi de fıkıh ve hadis ilimlerinde uzman olan pek çok öğrenci yetiştirmenin yanında hadis, tasavvuf, tarih, fıkıh, tecvid ve edebiyat'a dair toplam 20'ye yakın eseri ilim alemine kazandırmıştır. Müstağfirî'nin kaleme aldığı eserlerinin isimleri dikkate alındığında, hadis ilmînin dışında, onların çoğunluğunun tarih ve tasavvufla ilgili olduğunu görmekteyiz. Nitekim isimlerini daha önceden belirttiğimiz *Târihu'n-Neseî ve Keş, Tarih'ü Semerkand* adlı kitapları tarihle ilgili olmakla *Kitâbü'd-Da'avât* ve *Kitabü'r-Rikâ'sı* onun tasavvufla da yakından ilgilendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla onun bir hadis hâfızı ve şair olmasının yanında, zühd ve takva ehlinde olduğu, ayrıca yaşadığı bölge ve buralarda yetişen âlimlerle ilgili çok değerli bilgileri cem etmesi bakımından Mâverâünnehir'in en ender tarihçilerinden sayıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, mensup olduğu mezhebin kurucusu Ebu Hanîfe ile ilgili müstakil bir eseri telif etmesinin yanısıra kaynaklarda hadisçiliğiyle birlikte fakih bir zat olarak nitelenmesi de dikkat çekicidir.

Müstağfirî, yaşadığı dönemin bilgili ve meşhur âlimlerinden olmasına rağmen telif ettiği eserleri ilim alanında yeterince tanınmamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi yazdığı kitaplarının çoğunun günümüze kadar müstakil bir şekilde ulaşmamasıdır. Çünkü o, dönemin en meşhur ilim merkezlerinden olan, Mekke, Medine, Bağdat, Kûfe v.b. şehirlere gitmemiş, ilmî seyahatlerini Horasan ve Mâveraünnehir'in bazı önemli merkezlerine gitmekle sınırlı kalmıştır. Buna rağmen Bağdat ve Dimaşk'ta bulunan bazı meşhur simalar tarafından bilinmesi ve bizzat kendisinin de birilerinin aracılığıyla onlardan nakillerde bulunduğu görülmektedir. Müstağfirî, icâzetlerini her ne kadar akranlarının aracılığıyla elde ederek onları eserlerinde kaydetmiş ise de, Orta Asya bölgesinin dışında bulunan meşhur âlimler ile yüz yüze görüşmemesinden dolayı, Mâveraünnehir'de yetişen ve çağdaşlarından sayılan Ebu Zer el-Herevî gibi ilim alanında çok da şöhret kazanamamıştır.

Fakat, yaşadığı bölgenin en önde gelen âlimlerinden, Abdülkerim Sem‘ânî (ö. 562/1166) ve Necmüddîn en-Nesefî (ö. 537/1142), bunların dışında İbn Asâkir (ö. 571/1176), İbnü’l Esîr (ö. 630/1233), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi ünlü âlimlerin Müstağfirî’nin eserlerinden istifade etmeleri dikkat çekicidir. Dolayısıyla, Müstağfirî’nin geçmişte olduğu gibi günümüzde de çoğunluk tarafından yeterince bilinmemesinin tek sebebi, sadece ilmî seyahatlerinin az olması ve bu nedenle eserlerini diğer bölgelerde tanıtamaması değildir. Nitekim Karahanlı’lar Devletin’den sonra Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Moğol istilasının yaşandığını gözönünde bulundurduğumuzda, yine farklı etkenlerin var olduğu ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle Moğollar’ın Orta Asya toptaklarında yaptığı yağmalama ve yıkma hareketleri, başta Müstağfirî olmak üzere isimlerini saymakla bitiremediğimiz çok sayıdaki âlimin eserlerini günümüze kadar intikal etmesine mani olmuştur. Böylece eserlerinin başka bölgelere yayılmaması ve kayboluşundan ötürü kendilerini de ilim aleminde bilinmediği Mâverâünnehir’e mensup yüzlerce âlim bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EBÜ'L-ABBAS el-MÜSTAĞFİRÎ'NİN HADİS
İLMİNDEKİ YERİ

Müstağfirî'nin hayatına bakıldığında genel olarak kendisini hadis ilmîne adanmış olduğunu görmekteyiz. Zira telif ettiği; *Delâilü'n-nübüvve*, *Tıbbü'n-nebî*, *Şemâil'ün-Nübüvve*, *Hutab'un-Nebî*, gibi eserlerinde Hz. Peygamber'i ve hadislerini esas almış olması, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, *Kitabü'l-Evâli*, *el-Müselselât*, *Kitâbü'z-Ziyâdât*, *Târihu'n-Nesef* ve *Keş ve Tarih'ü Semerkand* isimli kitaplarında ise, hadis ilmînin temelini oluşturan sened ve ricâl ile alakalı değerli bilgileri kaydetmesi, onun hadis ilmînde önemli konuma sahip olduğuna bir işaret kabuledilebilir.³⁴⁹ Ayrıca isimlerini saydığımız eserleri dışında günümüze ulaşan *Fezâilü'l-Kur'ân*'ının sadece rivayetlerle meydana getirilmesi,³⁵⁰ elde edemediğimiz başka kitaplarında da hadis ilmiyle ilgili bilgileri ihtiva edilmîş olmasını göstermektedir. Diğer yandan tahsil çağlarının ilk yıllarında yaşadığı dönemin başta devlet yöneticileri olmak üzere âlimlerin ve halkın hemen hemen tümünün hadis ilmînden istifade etme gayreti içerisinde bulunması, Müstağfirî'nin bir hadis hâfızı olarak yetişmesinde son derece etkisi olan önemli amillerden olduğunu ilk bölümde belirtmiştik. Nitekim eğitimini hadis ilmîyle başladığı hususunda kanıtlayıcı bilgiler Müstağfirî'nin kendisi tarafından dile getirilmîştir.³⁵¹ Ayrıca onun hadis ilmiyle iştigal eden bir ailede büyümesi ve babasının ilk hocalarından sayılması, oğlu Ebû Zer'i de hadisçi olarak yetiştirmesi, Müstağfirî'nin bu ilimde önemli yere sahip olduğuna işaret etmektedir. Hayatı hakkında bahseden genel ricâl kitapları dışında özel olarak hadis hâfızlarının (huffâzların) biyografileri için hazırlanan tabakât kitaplarında da yer verilmesi,³⁵² onun hadis bilgisinin üst düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu durumu destekleyen bir başka delil de Müstağfirî'nin hadisçiler arasındaki yerine ve ilmî şahsiyetine işaret eden bilgilerin birçok âlim tarafından dile getirilmesidir. Müstağfirî hakkında âlimlerin görüşlerini ayrı başlıklar altında ele almak uygun olacaktır.

³⁴⁹ Zirikli, *A'lam*, II, 128

³⁵⁰ Zirikli, *A'lam*, II, 128

³⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 204

³⁵² Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103

I. GÜVENİRLİĞİ

A. Hakkında Kullanılan Vasıflar

Müstağfirî'nin hayatı ile ilgili bilgi veren tarihçilerin onun hakkında kullandığı bazı vasıflar şunlardır; Hatîbu'n-Nesef,³⁵³ el-Fakih,³⁵⁴ el-Fazıl,³⁵⁵ el-Muhaddis,³⁵⁶ el-Muksir,³⁵⁷ el-Hâfız,³⁵⁸ es-Saduk,³⁵⁹ Ceme'a'l-Cum'u,³⁶⁰ Sannefe't-Tesânif,³⁶¹ Şeyhu'l-Allâme,³⁶² el-Ma'ruf,³⁶³ el-Müverrih,³⁶⁴ el-Kâmil, el-Celîl.³⁶⁵

Bu değerlendirmelerden Müstağfirî'nin genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilminde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

B. Hadisçiler Arasındaki Yeri

Müstağfirî, meşhur hadis âlimlerinden rivayette bulunmuştur. Muhaddisler onun hakkında hep övgüyle bahsetmiş ve hadis ilmîndeki yerine işaret etmişlerdir. Âlimler

³⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 208; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *Tabakatu's-Seniyye*, I, 203;

³⁵⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *Fevaidü'l-behiyye*, s. 57; Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *a.g.e.*,

³⁵⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *a.g.e.*,

³⁵⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Zehebî, *I'br*, II, 266; Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *a.g.e.*,

³⁵⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Kutluboğa, *a.g.e.*, Hansarî, *Ravzatü'l-cennât*, II, 235; Leknevî, *a.g.e.*, Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *a.g.e.*,

³⁵⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218; İsnevi, *Tabakatu's Şafiiyye*, II, 215; Safedî, *Vafi bi'l-vefeyat*, XI, 115; Kutluboğa, *a.g.e.*, İbnül İmâd, *Şezerât*, V, 157

³⁵⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 208; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *a.g.e.*, Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 128; Leknevî, *a.g.e.*, Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *a.g.e.*,

³⁶⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, Leknevî, *Fevaidü'l-behiyye*, s. 57; Leknevî, *a.g.e.*,

³⁶¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Zehebî, *I'br*, II, 266; Kutluboğa, *a.g.e.*, İbnü'-Amâd, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî, *a.g.e.*,

³⁶² Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necf, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 13

³⁶³ İsnevi, *a.g.e.*, Hansarî, *a.g.e.*,

³⁶⁴ Zirikli, *A'lam*, II, 128

³⁶⁵ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, Necf, 1385/1977, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 13

arasında onun güvenilirliği konusunda fikir ayrılığı yoktur. Genelde hepsi aynı özelliklerinden bahsetmektedir.

Bâharzî (ö. 467/1075), “Müstağfirî Nesefî’in imamı, müftüsü ve hatibiydi. Nesefî’te neredeyse onun gibisi yoktu”³⁶⁶ demiştir.

Sem‘ânî (ö. 562/1167) ve İbnü’l Esîr (ö. 630/1233) ise, “Müstağfirî, Nesefin hâtibi, fakih, fazilet sahibi, muksirun muhaddis ve saduktur. Marifette ve itkanda (kesin bilgide) kendisine müracat edilirdi. Bilgi biriktirerek çok sayıda güzel eserler yazmıştır. Yaşadığı dönemde Mâverâünnehir’de eser telif etme ve hadisleri anlama konusunda onun gibisi yoktur”³⁶⁷ diyerek daha detaylı bilgi kaydetmektedirler. Daha sonraki âlimler genel olarak bu ikisinin verdiği bilgileri aktarmışlardır. Bunların arasında Zehebî (ö. 748/1348), ilaveten şunları söylemektedir:

“Müstağfirî, allâme,³⁶⁸ imam, hafız, yaptığı amelleri eksiksiz yerine getiren ve çok eser sahibidir.³⁶⁹ Aslında saduktur ama mevzu hadisleri kitaplarında açıklamadan rivayet etmiştir. Yaşadığı dönemin Maveraünnehir’deki muhaddislerindendir.”³⁷⁰

İbnül-İmâd (ö. 1089/1679) da, mevzu rivayetleri açıklamadığı için tenkit etmiş, bununla beraber ilmîni takdir ederek, “Hâfiz, musannif, sika ve akranlarından üstün biriydi”³⁷¹ demiştir.

Haneî müelliflerinden Abdülkadir Kureşî (ö. 775/1373), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), Leknevi (ö. 1304/1886) ve diğer âlimler, Sem‘ânî, İbnü’l Esîr ve Zehebî’nin kaydettiği bilgileri naklederek övgüde bulunmuşlar, bunlara ilave olarak farklı bir şey söylememişlerdir.³⁷² Fakat Hansarî (ö. 1313/1895) ve Şîî tarihçi ve biyografi yazarı Muhsin

³⁶⁶ Bâharzî, *Dümyetü’l-kasr*, I, 664

³⁶⁷ Sem‘ânî, *El-Ensâb*, V, 286; İbnü’l-Esîr, *Lübâb*, III, 208

³⁶⁸ Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103

³⁶⁹ Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *İ’br*, II, 266

³⁷⁰ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565

³⁷¹ İbnül İmâd, *Şezerât*, V, 157

³⁷² Bk, Abdülkadir Kureşî, *Cevâhirü’l-mudiyye*, II, 347; Kutluboğa, *Tâcüt-Terâcim*, s. 77-78; Leknevî, *Fevaidü’l-behiyye*, s. 57; Takiyyuddîn Abdülkadir et-Temîmî, *Tabakatu’s-Seniyye*, I, 203; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr*, II, 197-200

el-Emin (ö. 1371/1952), Müstağfirî'ni Hanefî ulemâsının en önde gelenlerinden olduğunu belirterek³⁷³ Ehl-i sünnet âlimlerinden olduğunu gösteren önemli bilgiler vermiştir.

II. HADİS NAKLİNDE KULLANDIĞI RİVÂYET LAFIZLARI

Müstağfirî, bazen rivayet ettiği hadisleri usûl-i hadis açısından değerlendirmeye tabi tuttuğu gibi bu ilmîn temel kriterilerinden olan tahammül ve eda sigalarının kullanımına da son derece dikkatli ve titiz davranmıştır. Nitekim eserlerindeki eda lafızlarından ve kendi ifadelerinden bunu anlamak mümkündür. Nitekim Se'mânî'nin aktardığı bir rivayette Müstağfirî şöyle demektedir: “İmam Ebû Bekir Muhammed b. Abdalbâkî el-Ensârî'nin Bağdat'ta zikrettiği şu ifadeyi işittim: O dedi ki, Ebü'l-Kasım Vasıl b. Hamza b. Ali el-Buhârî el-Hâfız şöyle derken işittim: Nahşeb'de hatib ve hâfız olan Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî'nin yanına girdim ve ondan icâzet istedim. Bana dedi ki, Halil b. Ahmed Seczî'nin şöyle dediğini işittim, o dedi ki, Ebû Tahir ed-Dabbâs'tan işittim; Bir imamın sana icâzet verdim demesi benim adıma yalan konuşma demesidir. Sonra Şeyhü'l-Hâfız el-Müstağfirî dedi ki, “Oğul! Bütün işittiklerimi bir kitap haline getirdim. Benden sana istifade etmen için kalır. Sen de, Ca'fer b. Muhammed falanca oğlu falancadan rivayet ederek kendi hattıyla bana icâzet verdi diyerek rivayet edersin”. Ayrıca Müstağfirî'nin, hadis râvilerinden olan, et-Tedyânî Kasım b. el-Hasan (ö. 421/1030) üzerinde yaptığı değerlendirmeler, onun tahammül ve eda'ya verdiği önemi ortaya koymasına bakımından dikkat çekicidir: “O, Halef b. Muhammed el-Hayyâm ve Buhârî'nin hocalarından hadis işittiğini iddia ederdi. Aslında onlardan semâ yoluyla hadis almamıştır. O, Velid b. Ahmed ez-Zûzenî'den semâyla hadis almadığı halde ondan işitmiş gibi rivayette bulunurdu. Semâ ve icâzet arasındaki farkı gözetmeksizin tahdis olarak rivayet ederdi.”³⁷⁴ Müstağfirî'nin söylediği bu cümleler, belirttiğimiz gibi hadis rivayet etmede onun gösterdiği titizliği ortaya koymaktadır. Çünkü hadis naklettiği esnada tahammül sigalarını hadis usulüne uygun olarak kullandığını tespit etmekle senedinde yer verdiği râvilerin de haberin hangi yolla aldıklarına kesin olarak işaret ettiğini görmekteyiz.

³⁷³ Hansarî, *Ravzatü'l-cennât*, II, 235; Emin, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173.

³⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 29-30

Hadis usûlü ile ilgili kaynaklarda “hadis öğrenme metodları” adı altında, semâ, kıraat, icâzet, münavele, kitâbet, i’lâm, vasiyyet ve vicâde olmak üzere sekiz tane zikredilir. Bu metodları tamamen burada açıklamadan sadece Müstağfirî’nin öğrenimde ve hadis naklinde istifade ettiği sigalardan tespit edebildiklerimizi değerlendirmeye çalışacağız.

A. Semâ

Sözlükte “işitmek”, “dinlemek” anlamlarına gelen semâ, hadis öğrenim metodlarının en sağlamı kabul edilenidir. Semâ, metodunda talebe ile hocanın karşı karşıya gelmesi gerekmektedir. Başka bir deyişle “semâ” kaydıyla yapılan nakillerde öğrencinin hocayı görmesi gerekir. Bundan dolayı Müstağfirî, aktardığı bir rivayetinde “onun filândan semâ’ından emin değilim”³⁷⁵ ifadesini kullanmakla hoca ile öğrencinin karşılaştığından emin olmadığını, yahut karşılaşmanın gerçekleşmediğini belirtmeye çalışır. Çünkü bizzat işitmediği hadisi dinlemiş gibi nakletmek hadisin sıhhatına zarar verir. Müstağfirî’nin de hadis öğrenim ve nakillerinde en çok “semâ” metodundan istifade ettiği, oğlu Ebû Zer ile birlikte Ebû Ali el-Küşânî’nin yanına gelerek *el-Câmiu’s-sahîh*’ten bazı seçme hadisleri semâ yoluyla almasından anlaşılmaktadır.³⁷⁶ Ayrıca öğrencisine “Bir imamın sana icâzet verdim demesi benim adıma yalan konuşma demesidir” ve “Oğul! Bütün işittiklerimi bir kitap haline getirdim. Benden sana istifade etmen için kalır. Sen de, Ca’fer b. Muhammed falanca oğlu falancadan rivayet ederek kendi hattıyla bana icâzet verdi diyerek rivayet edersin”³⁷⁷ demesi hadis tahamül ve edasına verdiği önemi ortaya koymaktadır. Nitekim o, söylediği bu sözlerinden hadisi hangi metodla aldıysa bunu kesinlikle doğru bir şekilde belirtilmesi gerektiğini tembihlemekle bir kişinin adına yalan söylemenin doğru olmayacağını belirtmektedir.

³⁷⁵ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 653

³⁷⁶ Sem’ânî, *El-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Tıbbü’n-Nebî*, s. 10; Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, s. 63-66

³⁷⁷ Sem’ânî (ö. 562/1167), *Edebü’l-İmlâ’ ve’l-İstimlâ*, s. 10.

Müstağfirî, hadis naklinde umûmiyetle “أَخْبَرَنَا”³⁷⁸ “ahberanâ” sigasını kullanmaktadır. Bunun dışında ağırlıklı olarak “حَدَّثَنَا”³⁷⁹ “haddesenâ” ve çok az yerde “قال”,³⁸⁰ “kâle”, “رَوَى”³⁸¹ “ravâ” lafızlarını kullandığı görülür.

Müstağfirî’nin eserlerinde kullandığı diğer rivayet lafızlarını şu şekilde sıralamak mümkündür.

a. Ben işittim anlamına gelen “سَمِعْتُ” sigası, *Fezâilü’l-Kur’ân* ve *Delâilü’n-nübüvve*’sinde 15 yerde geçmektedir. Onlardan biri şu şekildedir:

سمعت أبا بكر محمد بن الحسين بن أحلم البخاري يقول: سمعت أبا الحسن نصر بن أحمد الشرقي يقول سمعت أبا بكر محمد بن عبد الله بن يزداد الرازي يقول سمعت محمد بن جعفر الفقيه يقول: سمعت أبا بكر محمد بن يوسف المعروف بأبي حنيفة الصغير يقول: بلغنا أن أهل فارس كتبوا إلى سلمان أن يكتب إليهم بشيء من القرآن بلسانهم فكتب إليهم: بسم الله تام يزد بخشا وند بخشا يشركر اشتهل خيش خدای همه جهان بخشا وند بخشا شرکر خدای روزدادستان کبرا برستیم اوترا بیاری خداهم کتوا ما راره آن ندهی کنخشمی توا با ایشان او نبیرا هتد³⁸²

b. Bana rivayet etti mânâsına gelen “حَدَّثَنِي” sigası, adı geçen iki eserinde 5 yerde geçmektedir;

حدثني أحمد بن يعقوب حدثنا أبو محمد الحسن بن محمد بن إسحاق بإسفرائين حدثنا ابن كسا وهو محمد بن أحمد بن سعيد أبو عبد الله البزار الواسطي حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان حدثنا عبيد بن أبي قرّة حدثنا ليث بن سعد عن أبي قبيل عن أبي ميسرة مولى العباس ابن عبد المطلب أراه عن العباس قال بت عند النبي صلى الله عليه وسلم ليلة فقال يا عباس انظر هل ترى في السماء شيئاً قلت نعم قال ما ترى قلت أرى الثريا قال أما إنه يملك هذه الأمة بعددها من صلبك³⁸³

³⁷⁸ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 130-40; Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, I, 139, 140, 144

³⁷⁹ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 135, 137, Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, I, 158, 184

³⁸⁰ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 196-7, 224; Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, I, 202

³⁸¹ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 179

³⁸² Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 493, 494; Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 755, 756, 759, 782, 783, 788, 796, 818, 828, 829, 846

³⁸³ Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, I, 191, 409; II, 647, 806

c. Bana haber verdi anlamında kullanılan “أَخْبَرَنِي” sigası tespit ettiğimiz kadarıyla 64 yerde geçmektedir.

أَخْبَرَنِي أحمد بن عمار، أَخْبَرَنَا علي، أَخْبَرَنَا علي، أَخْبَرَنَا أبو عبيد حدثني نعيم بن حماد عن بقرية بن الوليد عن حصن بن مالك الفزاري قال: سمعت شيخا يكنى أبا محمد عن حذيفة بن اليمان قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اقرؤوا القرآن بلحون العرب وأصواتها وإياكم ولحون أهل الفسق وأهل الكتابين وسيجيئ قوم من بعدي يرجعون بالقرآن ترجيع الغناء والرهبانية والنوح لا يجاوز حناجرهم مفتونة قلوبهم وقلوب الذين يعجبهم شأنهم³⁸⁴

d. Müstağfirî, şeyhin okuduğu hadislerin talebe tarafından yazılması anlamın gelen “إملاء” imlâ yoluyla da hadis öğrenmiştir. İmlâya işaret eden rivayetleri iki eserinde 26 yerde geçmektedir:

حدثنا أبو عمرو محمد بن محمد بن صابر إملاء، حَدَّثَنَا أبو عبد الرحمن عبد الله بن عبيد الله بن سريج، حَدَّثَنَا حاتم بن منصور الحنظلي، حَدَّثَنَا وكيع، حَدَّثَنَا هشام الدستوائي عن يحيى بن أبي كثير، عَنْ أَبِي راشد هو الحبراني، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ شَيْلٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اقرؤوا القرآن، وَلَا تَأْكُلُوا بِهِ، وَلَا تَسْتَكْثِرُوا عَنْهُ، وَلَا تَجْفُوا عَنْهُ، وَلَا تَغْلُوا فِيهِ³⁸⁵

B. Kiraat

Kiraat, hocanın huzurunda talebenin ezberden veya elindeki kitaptan hadis okumasıdır. Hoca, ya ezeberinden ya da elindeki nüshadan takip ederek dinler. Hata yaptığında düzeltir ve böylece talebe hocasından hadisleri almış olur. Hadisçiler buna “arz” da demektedirler.

Müstağfirî, kendi nakillerinde kiraate işaret eden “قَرَأْتُ” sigasını kullanmamakla birlikte bazı öğrencileri bu metodla kendisinden hadis almışlardır.³⁸⁶

C. İcâzet

Hocanın, talebesine duyduklarını veya kitaplarını rivâyete izin vermesine “icâzet” denir. Daha önce belirttiğimiz gibi Müstağfirî, icâzet aldığı hocalarını ve onlardan işitiği

³⁸⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 146, 154, Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 214, 226, II, 502, 517

³⁸⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 135

³⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, XIX, 134

rivayetleri “كتب الي فلان إجازة” “falanca bana icâzet olarak yazdı” diye belirtmiştir. Aynı şekilde icâzet için gelen öğrencisine³⁸⁷ “بانا Ca‘fer b. مُحَمَّدٍ” “لتَقُولَ كَتَبَ إِلَيَّ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ” “Bana Ca‘fer b. Muhammed yazdı demen içindir” diye kendisini kastederek icâzet vermesi “كتب الي” sigasını aynı zamanda hadisleri rivayet etmeye icâzet verdiği anlamındadır. Ahmed Fâris es-Sellum, onun bu ifadesini aynı zamanda semâya işaret ettiğini, başka hadisçiler gibi tevâzüden dolayı Müstağfirî’nin de bunu açık söylemediğini belirtmektedir.³⁸⁸ Fakat bu hususa katılmak pek mümkün görünmemektedir. Nitekim Müstağfirî, bizzat gidip görüşmediği ve birinin aracılığıyla icâzet aldığı hocalarından naklettiği hadisler için “falanca bana icâzet yoluyla rivayet etti” diyerek açık bir şekilde belirtmektedir.

a. “كتب الي فلان إجازة” ifadesi Müstağfirî’nin eserlerinde çok az yerde kaydedilmîştir;

كتب الي أبو الحسين عبد الوهاب بن الحسن بن الوليد الدمشقي من دمشق إجازة على يد أحننا عبد الواحد أن أبا الجهم أحمد بن الحسين بن طلاب حدثهم حدثنا سعيد بن عمرو السكوني حدثنا بقية حدثنا عيسى الأحول عن موسى بن أبي حبيب عن الحكم بن عمير قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كفى بالمرء جفاء في دينه أن يكثر خطأه وينقص حلمه ويقبل حقيقته جيفة بالليل بطل بالنهار كسول جزوع هلوع ممنوع رثوع يعني بالرثوع الذي يأكل الناس³⁸⁹

b. “İcâzet” metoduna delalet etmek üzere en çok kullanılan lafız, “أجاز لي” bana icâzet verdi sigası, *Delâilü’n-nübüvve*’sinde 14 yerde geçmekte olup, *Fezâilü’l-Kur’ân*’ından tespit edemedik.

وفيما أجاز لي أحمد بن محمد بن عمر البحيري حدثنا جدي حدثنا محمد بن عمرو بن حبان الحمصي حدثنا يحيى هو ابن سعيد حدثنا عثمان بن عبد الرحمن عن نافع عن ابن عمر رضي الله عنهما أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا تقوم الساعة حتى يرفع العلم ويكثر أولاد البغايا ويظهر الصقارون اللعانون على المنابر³⁹⁰

³⁸⁷ Sem‘ânî (ö. 562/1167), *Edebü'l-ımlâ’ ve'l-istımlâ*, s. 10

³⁸⁸ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, naşirin girişi I, 78-79.

³⁸⁹ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 393

³⁹⁰ Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, I, 290

D. Mükâtebe

Huzurunda bulunan veya bulunmayan bir talebesi için hocanın kendi eliyle bir yahut birkaç rivayet yazıp veya yazdırıp vermesi, ya da göndermesine “kitâbet” denmiştir. Müstağfirî, icâzet yoluyla aldığı hadisler için “كتب إلي فلان إجازة” lafzını kullanırken, icâzetin söz konusu olmadığı rivayetlere “كتب إلي فلان” sigasını kullanmakla yetinmiştir. Dolayısıyla mükâtebe metoduyla alınan hadislere uygun olarak kullanılan bu lafızdan hareketle onun “kitâbet” yoluyla hadis öğrenip, öğrettiğini ileri sürmek mümkündür. Eserlerinden tespit edebildiğimiz kadar söz konusu iki lafız yaklaşık 20 yerde geçmekte olup, aynı zamanda bunların bir kısmı icâzete delalet etmektedir.

وفيما كتب إلي الحسين بن علي البردعي: أنا أبا شجاع الضبي الهروي حدثهم: نا محمد بن المنذر شكر، قال: حدثني محمد ابن عصمة بن بلال: نا عبد السلام بن صالح: نا خلف بن خليفة، عن ماهان، قال: كنت أقوم على رأس الحجاج أذب عنه، فضرب عنق سعيد بن جبير، ووقع رأسه على الأرض، فقال ثلاث مرات: لا إله إلا الله، مرتين أفصح بهما، والثالث خفية.³⁹¹

E. Vicâde

İbnü’s-Salah (ö. 643/1245) vicadeyi şöyle tarif etmiştir: “Semâ, kıraat ya da münavele olmaksızın ilmîn bir sahifeden alınmasıdır.” Bu tariftan anlaşılacağı üzere arada hoca olmaksızın herhangi bir şekilde elde edilen eserden hadis öğrenmektir. Rivayette mutlaka “وجدت بخط فلان” “falancanın elyazısı ile yazılmış olarak buldum” diyerek belirtilmesi gereken bu siga, Müstağfirî tarafından da açıklanmıştır. Eserlerinde bunun birçok örneğini görmek mümkündür:

وجدت في كتاب عبد الله بن أحمد بن محتاج بخطه أن محمد بن طالب بن علي حدثهم حدثنا أبو الحسن محمد بن البراء ببغداد حدثنا عبد المنعم بن إدريس عن أبيه عن جده وهب بن منبه أبي أمه عن ابن عباس رضي الله عنه عن النبي عليه السلام قال مرت بالنبي صلى الله عليه وسلم سحابة

³⁹¹ Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 697, 754, 812

فقال أين تريدین قالت أسقي بلاد صنعاء قال يخرج من هذه المدينة رجل يقال له وهب يهب الله له الحكمة {ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيرا كثيرا} 392

Müstağfirî bazen “وجدت في كتاب فلان فيما أجازته لي”³⁹³, “falancanın bana icâzet yoluyla rivayet ettiği kitabından buldum” ifadesini, mutlak vicade anlamında değil, elde ettiği kitaplardan bir hadisi arayıp bulma manasında kullanmaktadır.

III. İSNÂDDA RÂVİ İSMİNİ ELE ALMASI

Müstağfirî, bazı hadisleri naklederken senedinde ilk kez geçmekte olan râvinin ismini tam olarak kaydetmiştir. Daha sonra aynı râviden aldığı bir başka hadisi zikrettiğinde onun ismini kısaltarak meşhur adını vermiştir. Fakat ilk kez kaydettiği yer ile daha sonra kaydettiği yer arasında pek çok hadisi zikretmiş ise, bu durumda aynı râvinin yine tam ismini vererek onun başka râviler ile karıştırılmasını engellemiş ve kolay tanınmasını sağlamıştır. Müstağfirî’nin eserlerinde bazı râviler için kullandığı bu yöntemi, naklettiği hadislerin isnadını fazla uzatmamak amacıyla yapmış olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. Nitekim onun çok eser telif ettiğini ve yaşadığı dönemin şartlarını dikkate aldığımızda, ister yazı malzemelerini tasarruf etme gayesinde, ister fiili meşakketleri önlemek amacıyla bu metodu kullanmış olması mümkündür. Ayrıca büyük muhaddislerin aynı hadisi tekrar etmekten kaçındığı gibi Müstağfirî’nin de aynı bilgiyi ihtiyaç duyulmadıkça tekrar zikretmek istemediği ileri sürülebilir.

Râvi İsimlerini Kısaltması

1- أخبرنا أبو محمد عبد الله بن محمد بن زر، أَخْبَرَنَا محمد بن صالح، حَدَّثَنَا أبو كريب، حَدَّثَنَا المحاربي عن سفيان عن واقد عن زاذان

قال: من تعلم القرآن يأكل به جاء يوم القيامة ووجهه عظم ليس عليه لحم³⁹⁴

2- أخبرنا عبد الله بن محمد بن زر، أَخْبَرَنَا محمد بن صالح، حَدَّثَنَا أبو كريب، حَدَّثَنَا المحاربي عن جوير عن الضحاك قال: قال عمر

رضوان الله عليه: تعلموا كتاب الله تعالى وسلوا الله به قبل أن يأتي أقوام يتعلمونه يسألون به الناس يتخذونه مأكله وزاملة يحقبونه خلف الرجال³⁹⁵

³⁹² Müstağfirî, *Delâilü ’n-nübüvve*, I, 167

³⁹³ Müstağfirî, *Fezâilü ’l-Kur’ân*, I, 191

³⁹⁴ Müstağfirî, *Fezâilü ’l-Kur’ân*, I, 138

³⁹⁵ Müstağfirî, *Fezâilü ’l-Kur’ân*, I, 140, 462; Müstağfirî, *Delâilü ’n-nübüvve*, I, 186, 359, 417

3- أخبرنا الشيخ أبو محمد عبد الله بن محمد بن زر، حَدَّثَنَا أبو بكر بن مهران الأهوازي، حَدَّثَنَا جعفر، حَدَّثَنَا عبد الله، حَدَّثَنَا أبو

عبدة عن سعيد بن أبي عروبة عن مطر قال: كان كبشا هذه الأمة الحسن والشعي لا يريان ببيع المصاحف باس³⁹⁶

Verdiğimiz her üç örnekte biraz önce belirttiğimiz hususları net olarak görmekteyiz. Nitekim birinci hadiste Müstğfirî, kendisinden hadis işittiği hocasının ismini Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Zir olarak gösterirken ikinci kez geçtiğinde Abdullah b. Muhammed b. Zir diye kısaltmaktadır. Daha sonra ise ilk örnekteki gibi râvinin tam ismini vermiştir.

Bir başka örnek ise Müstağfirî'nin meşhur hocasıyla ilgilidir:

1- أخبرنا الشيخ أبو علي زاهر بن أحمد، أَخْبَرَنَا إبراهيم بن عبد الله الزيني، حَدَّثَنَا أبو موسى، حَدَّثَنَا عبد الوهاب قال: سمعت يحيى بن سعيد

يقول: أَخْبَرَنِي محمد بن إبراهيم، عَنْ أَبِي سلمة وعطاء بن يسار أَنهما أَتيا أبا سعيد الخدري رضي الله عنه فسألاه عن الحرية هل سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يذكرها؟ قال: لا أدري ما الحرية ولكن سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: يخرج في هذه الأمة - ولم يقل منها - قوم تحفزون صلاتكم مع صلاتهم وصيامكم مع صيامهم فيقرؤون القرآن لا يجاوز حلقهم أو حناجرهم يمرقون من الدين مروق السهم من الرمية فينظر الرامي إلى سهمه إلى نصله إلى رصافه فيتمارى في فوقه هل علق بها من الدم شيء.³⁹⁷

2- وأخبرنا الشيخ أبو علي أخبرنا أبو بكر بن أبي الثلج حدثنا يعقوب بن إبراهيم حدثنا جرير وعبد العزيز بن عبد الصمد القمي واللفظ لجرير

عن منصور، عَنْ أَبِي وائل، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قال: ذكر لرسول الله صلى الله عليه وسلم رجل نام ليلة حتى أصبح قال: ذاك رجل بال الشيطان في أذنه أو في أذنيه³⁹⁸

3- أخبرنا الشيخ أبو علي زاهر بن أحمد أخبرنا محمد بن المسيب حدثنا محمد بن بشار حدثنا محمد حدثنا شعبة قال أبو إسحاق حدثني سليمان

الأعمش، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بن مسعود رضي الله عنه قال: الأنعام من نواجب القرآن أو نجائب القرآن³⁹⁹

³⁹⁶ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, I, 415, 443, 453; Müstağfirî, Delâilü'n-nübüvve, I, 150, 359.

³⁹⁷ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, I, 157

³⁹⁸ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, I, 392

³⁹⁹ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, II, 547

Müstağfirî, kendisinden ders aldığı ve eserinde pek çok yerde zikrettiği Ebû Ali Zâhir b. Ahmed'in adını bazı yerlerde kısaltarak eş-Şeyh Ebû Ali olarak kaydetmektedir.⁴⁰⁰ Eserlerinde bu tür örneklerin pek çoğuna rastlamak mümkündür.

IV. HADİSLERİN FARKLI İSNADLARINI BELİRTMESİ

Müstağfirî'nin telif ettiği kitaplarının kaynağını iki kısma ayırmak mümkün olduğunu ve bunlardan ilkinin hocalarından öğrendiği hadisleri cem ederek, diğerini de yazılı kaynaklardan alarak meydana getirdiğini eserlerini tanıttığımız sırada belirtmiştik. Onun *Fezâilü'l-Kur'ân* ve *Delâilü'n-nübüvve*'sini tetkik ettiğimizde, her iki eserinde kaydettiği bablarda konuyla alakalı aynı hadisin hem sened bakımından, hem de lafız bakımından farklı tariklerini bir araya getirdiğini öğrenmekteyiz. Ayrıca bu hususu kitaplarının baştan sonuna kadar aynı şekilde devam ettirmesi, bunu prensip haline getirdiğini göstermektedir. Bu durum Müstağfirî'nin bir başka yönünü de ortaya koymaktadır. O da isnad bilgisi ve buna verdiği ehemiyettir. Nitekim hadislerin bir kısmını yazılı kaynaklardan almasına rağmen, mevzu hadisler dahil⁴⁰¹ bütün rivayetlerin isnadlarını belirtmeyi ihmal etmemiştir. İşte Müstağfirî, genellikle bir hadisin birden fazla tariklerini tespit etmekte ve bunları bir arada kaydederek bazılarının üzerinde durmaktadır.⁴⁰² Diğer yandan fıkıhta da bilgi sahibi olduğu için arasında rivayet farklılığı olan hadisleri bir nevi cem etmesi, hadislerdeki bazı ziyade ve noksanlıklar ile kelime farklılıkları daha net anlamaya çalıştığı anlamda yorumlanabilir. Çünkü çok az ölçüde olmak üzere bazı rivayetler hakkında kendi görüşlerini veya başka âlimlerin fikirlerini nakletmesi bunu göstermektedir.⁴⁰³ Tabii olarak rivayetteki farklılıkların tespiti için, isnad bilgisine sahip olması gerekmektedir. Ayrıca, her ne kadar eser yazdığı esnada yazılı kaynaklara murâcat etmişse de, hadisleri isnadlarıyla birlikte ezberleyerek hafızlık derecesine ulaşmış olması, hadislerin farklı tariklerini aynı yerde zikretmesinde onun için büyük kolaylık sağladığı tartışılmazdır.

⁴⁰⁰ Aynı ravinin isminin geçtiği yerler; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 135, 136, 140; II, 723; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 230, 273.

⁴⁰¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 134

⁴⁰² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 135-136, I, 291 (Bk; 287 numaralı hadis)

⁴⁰³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 152 (Bk; 40 numaralı hadis)

Müstağfirî, ele aldığı konuyla ilgili bazen bildiği bütün rivayetleri zikretmeye çalışmıştır. Bu hususla ilgili seçilen şu misaller mevzuyu açıklamak açısından yeterlidir:

Kur’ani vesile edinerek kazanç elde etmenin nehyi ile alakalı bir babta, konuyla ilgili aynı manayı ifade eden, fakat çeşitli sened ve lafızlarla nakledilen dört hadisi peşpeşe zikretmiştir.⁴⁰⁴ Söz konusu rivayetler şu şekildeidir:

1- حَدَّثَنَا أَبُو عمرو محمد بن محمد بن صابر إملاء، حَدَّثَنَا أَبُو عبد الرحمن عبد الله بن عبيد الله بن سريج، حَدَّثَنَا حاتم بن منصور الحنظلي، حَدَّثَنَا وكيع، حَدَّثَنَا هشام الدستوائي عن يحيى بن أبي كثير، عَنْ أَبِي راشد هو الحراني، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ شَيْبَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اقْرَأُوا الْقُرْآنَ، وَلَا تَأْكُلُوا بِهِ، وَلَا تَسْتَكْبِرُوا عَنْهُ، وَلَا تَخَفُوا عَنْهُ، وَلَا تَغْلُوا فِيهِ⁴⁰⁵

Müstağfirî → Ebû Amr Muhammed b. Muhammed b. Sâbır → Ebû Abdurrahman Abdullah b. Übeydullah b. Süreyc → Hâtım b. Mansûr el-Hanzeli → Vekî → Hişâm ed-Dımaşkî → Yahya b. Ebi Kesîr → Ebi Râşid isnadıyla rivayet edildiğine göre Abdurrahman b. Şibl şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.) dedi ki, “*Kur’an’ı okuyunuz. Onu menfaat vesilesi yapmayınız. Onunla mal çoğaltımaya kalkışmayınız. Ondan ayrılmayınız. Onda haddi aşınayınız!*”

2- حَدَّثَنَا أَبُو علي زاهر بن أحمد، أَخْبَرَنَا أَبُو عيسى محمد بن أحمد بن خالد بن يزيد الشلائاني البصري ببغداد، حَدَّثَنَا أحمد بن داود الأبلبي، حَدَّثَنَا إسماعيل بن عليّة، حَدَّثَنَا هشام صاحب الدستوائي عن يحيى بن أبي كثير، عَنْ أَبِي راشد قال: قال عبد الرحمن بن شبل: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اقْرَأُوا الْقُرْآنَ، وَلَا تَغْلُوا فِيهِ، وَلَا تَخَفُوا عَنْهُ، وَلَا تَأْكُلُوا بِهِ، وَلَا تَسْتَكْبِرُوا بِهِ⁴⁰⁶

Müstağfirî → Ebû Ali Zâhir b. Ahmed → Ebû İsa Muhammed b. Ahmed b. Hâlid b. Yezid eş-Şulâsanî el-Basrî → Ahmed b. Dâud el-Eblî → İsmâîl b. Uleyye → Hişam → Yahyâ b. Ebî Kesîr → Ebî Râşid → isnadıyla rivayet edildiğine göre Abdurrahman b. Şibl şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.) dedi ki, “*Kur’an’ı okuyunuz. Onda haddi aşınayınız. Ondan ayrılmayınız. Onunla mal çoğaltımaya kalkışmayınız. Onunla kibirlenmeyiniz*”

3- أَخْبَرَنَا أَبُو نصر منصور بن محمد الحرّبي، أَخْبَرَنَا أَبُو عيسى حمزة بن الحسين بن عمر السمسار، حَدَّثَنَا عبد الله بن محمد بن سنان، حَدَّثَنَا محمد بن عمر، حَدَّثَنَا معتمر عن أبيه عن منصور عن خيثمة عن الحسن بن أبي الحسن قال: كنت أنا وعمران بن حصين فرأينا رجلا يقرأ سورة يوسف

⁴⁰⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 135-136.

⁴⁰⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 135

⁴⁰⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 135-136.

فلما فرغ من قراءته سأل فاسترجع عمران بن حصين ثم قال: امض بنا إني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من قرأ القرآن فليسأل الله به فإنه يكون بعدكم قوم يقرؤون القرآن يسألون الناس به⁴⁰⁷

Müstağfirî → Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed el-Harebî → Ebû İsa Hamza b. el-Hüseyn b. Ömer es-Simsâr → Abdullah b. Muhammed b. Sinân → Muhammed b. Ömer → Mu'temir → Babası → Mansûr → Hayseme → isnadıyla rivayet edildiğine göre el-Hasan b. Ebi'l Hasan şöyle demiştir: Ben ve İmran b. Hüseyin Yusuf suresini okuyan ve sonra dilenen bir kişiye rastladık. Sonra İmran b. Hüseyin şöyle dedi: Resûlullah'tan (s.a.) işittim; *"Kur'ân okuyan onunla Allah'tan istesin. Zira bir takım insanlar gelecek, Kur'ân'ı okuyacaklar ve onunla insanlardan menfaat temin edeceklerdir."*

4- أخبرنا الشيخ أبو علي زاهر بن أحمد، حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمَ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ الْمُؤَدَّبَ الثَّقَةَ بِبَغْدَادَ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الدُّورَقِي، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، حَدَّثَنَا شَرِيكَ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ خَيْثَمَةَ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ: كُنْتُ أَمْشِي مَعَ عِمْرَانَ بْنِ الْحَصِينِ فَمَرَّ بِإِنْسَانٍ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فَاحْتَبَسَ عِمْرَانُ وَوَقَفَ يَسْمَعُ الْقُرْآنَ فَلَمَّا فَرَغَ سَأَلَ فَقَالَ عِمْرَانُ: امْضُ بِنَا إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: اقْرَءُوا الْقُرْآنَ، وَلَا تَسْأَلُوا بِهِ فَإِنَّهُ سَيَأْتِي قَوْمٌ يَسْأَلُونَ النَّاسَ بِهِ⁴⁰⁸

Müstağfirî → Ebû Ali Zâhir b. Ahmed → Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Mervân → Ya'kub b. İbrâhim → Yezid b. Hârûn → Şerîk → Mansûr → Hayseme → isnadıyla rivayet edildiğine göre Hasan şöyle demiştir: İmran b. Hüseyin ile beraber yürüyorduk. Kur'an okuyan bir kişinin yanından geçerken İmran durdu ve Kur'an'ı dinledi. Kişi sonra dilenince İmran şöyle dedi: Resûlullah'tan (s.a.) işittim; *"Kur'ân'ı okuyun. Onunla menfaat temin etmeyin. Zira bir takım insanlar gelecek, onunla insanlardan menfaat temin edeceklerdir."*

Müstağfirî'nin prensip haline getirdiği bu metod, eserlerinin baştan sona kadar görülmekle onun hadis ilmindeki derinliğini ortaya koymaktadır.

V. MÜTÂBA'AT VE ŞÂHİD RİVAYETLERİ AYNI YERDE ZİKRETMESİ

Müstağfirî, naklettiği hadislerin farklı tariklerini bir araya getirmenin yanında bazı mütâba'at ve şâhid haberleri de cem ettiği görülmektedir. Sözlükte "Peşinden gitmek,

⁴⁰⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 136

⁴⁰⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 136.

uymak, takip etmek” anlamındaki tebi‘e “تبع” kökünden türeyen mütâba‘at kelimesi terim olarak “ferd veya garîb olduğu sanılan bir hadisin râvisine, hadisi tahriç edilmeye elverişli başka bir râvi tarafından muvâfakat edilmesi ve hadisin aynı şeyhten yahut senedin daha üst kısmında yer alan başka bir râvisinden benzer ifadelerle nakledilmesi” demektir. Mütâba‘at ile şâhid terimi arasında fark bulunup bulunmadığı ve bunun ne tür bir fark olduğu konusunda ihtilâf edilmıştır. İ‘tibar sonucu⁴⁰⁹ bulunan hadis lafız bakımından mütâba ile aynı ise buna mütâba‘at, mâna bakımından ona benziyorsa şevâhid deneceği görüşünde olanlar bulunduğu gibi bunun tam aksi görüşü savunanlar, hatta ikisinin eş anlamlı kabul edenlerde de vardır.⁴¹⁰ Abdullah Aydınli, mütâba‘atı, “bir hadisin lafızlarına veya manasına uygun başka hadisin, öncekinin râvisinden ayrı biri tarafından, tamamen ya da kısmen aynı senedle rivayet edilmesi” diye tarif etmektedir. Buna mukabil şâhid rivayetler için, “Herhangi bir hadise, aynı sahabiden gelen benzer muhtevadaki ikinci hadis ve herhangi bir hadise, başka bir sahabiden gelen tamamen aynı veya benzer muhtevadaki ikinci hadis” demiştir.⁴¹¹

Müstağfirî’nin eserlerinde her ikisine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Dolayısıyla burada Abdullah Aydınli’nin kaydettiği tanımı esas alarak Müstağfirî’nin eserlerinde bir araya getirdiği mütâba‘at ve şâhid rivayetlerden bazılarını örnek olarak göstermeye çalışacağız.

A. Mütâba‘at Rivayetleri

1- أخبرنا أحمد بن يعقوب، حَدَّثَنَا الطَّرْخَانِي، حَدَّثَنَا أحمد بن زهير ثنا ابن الأصبهاني، حَدَّثَنَا شريك، عَنْ أَبِي اليقظان⁴¹² عن زاذان عن عليم

قال: كنت مع عبس الغفاري على سطح له فرأى قوما يتحملون من الطاعون فقال: ياطاعون خذني فقال له ابن عم له ذو صحبة لم تمنى الموت

⁴⁰⁹Hadisin başka tariklerden gelen bir rivayetinin bulunup bulunmadığı onun araştırma işine de “i‘tibar” denilmektedir. Araştırma sonucunda başka tarikten gelen bir veya birden çok rivayet bulunmuşsa bu durumda ferd yahut garîb hadis için mütâba‘at aleyh, teferrüd eden râviye mütâba‘at, başka tariklerden geldiği görülen hadis ve onun râvisi için de mütâbi‘at (tâbi‘at) terimleri kullanılır. Bir kusuru bulunan haberin bu kusurunu gideren bir başka habere âdid da denir. Mütâbi‘at ve tâbi‘at kelimeleri hem râvinin hem hadisin sıfatlarıdır. Geniş bilgi için bk: Polat, Salahattin, “Mütâba‘at”, *DİA*, XXXII, 180-181

⁴¹⁰ Polat, Salahattin, “Mütâba‘at”, *DİA*, XXXII, 180-181

⁴¹¹ Aydınli, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2009, s. 228-230; 291.

⁴¹² “أبو اليقظان”, Ebü’l Yekazân, Osman b. Ümeyr el-Becelî el-Kûfî’dir. Ebu Abdullah Zâzân’dan (Ebu Ömer el-Kindî olarak da bilinmektedir) hadis işitmiştir. Bk; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn

وقد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: لا يتمنين الموت أحدكم فإنه عند انقطاع عمله قال: إني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: بادروا بالعمل خصالا ستا إمرة السفهاء وكثرة الشرط وبيع الحكم وقطيعة الرحم وذكر مثل حديث عبد الوهاب بن نجرة⁴¹³

Müstağfirî → Ahmed b. Yakub → et-Tarhanî → Ahmed b. Züheyr → İbnü'l İsbahânî → Şerîk → **Ebi'l Yakazân (Osman b. Ümeyr el-Becelî)** → **Zâzân** isnadıyla rivayet edildiğine göre Uleyym şöyle demiştir: Abis el-Giffârî ile birlikte çatıdaydık. O vebadan kaçarak taşınan bir topluluğ gördü ve o dediki: (Birisi dedi) “Ey veba beni al!” Yine o dedi ki: Sahâbeden amcaoğlu, (o kişiye) niçin ölümü temenni ediyorsun? Ben Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim: “*Şu altı şey gelmeden önce hayırlı amelleri yapmada acele edin; sefihlerin yönetici olması, zabıtalara çoğalması, hükmün satılması, sila-i rahmin gözetilmemesi.*” Aynı hadisi Abdülvehhab b. Necde de zikretmiştir.

2- أخرنا أبو بكر أحمد بن محمد بن إسماعيل، حَدَّثَنَا أَبُو مطيع مكحول بن الفضل، حَدَّثَنَا محمد بن حاتم الطالقاني، أَخْبَرَنَا بشير بن الوليد، عَنْ أَبِي يوسف عن ليث بن أبي سليم عن **عثمان (أبو اليقظان)** عن **زاذان** عن عابس الغفاري أنه نظر إلى ناس يفرون من الطاعون فقال: ياطاعون خذني ياطاعون خذني فقال له ابن عم له - وكانت له صحبة - لم تتمنى الموت وقد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: لا يتمنى أحدكم الموت فإنه انقطاع عمله، ولا يرد فيستعجب فقال: إني أخاف ستا سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يتخوفهن على أمته: إمارة السفهاء وكثرة الشرط وبيع الحكم وقطيعة الرحم والاستخفاف بالدم ونشأ يتخذون القرآن مزامير يقدمون أحدهم ليس بأفضلهم في الدين ولكن يقدمونه ليغنيهم به غناء⁴¹⁴

Müstağfirî → Ebû Bekir b. Ahmed. b. Muhammed b. İsmail → Ebû Mu'î Mekhul b. Fazl → Muhammed b. Hâtım et-Tâlkânî → Beşîr b. Velîd → Şerîk → Ebi Yusuf → Leys b. Ebi Salîm → **Ebi'l Yakazân (Osman b. Ümeyr el-Becelî)** → **Zâzân** isnadıyla rivayet edildiğine göre Abis el-Giffârî, insanların vebadan kaçarak taşındığını gördü. (Birisi dedi) “Ey veba beni al!”, “Ey veba beni al!” Ona amcaoğlu dedi ki o sahabedendi: Niçin ölümü temenni ediyorsun? Ben Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim: “Sizden birisi ölümü temenni etmesin, çünkü o amelini keser. Duası kabul olunmasa dahi bu çirkin birşeydir.” Yine o dedi ki, ben Resûlullah'ın ümmetim için korkarım dediği şu altı şeyden korkuyorum: “*Sefihlerin*

Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Tehzibü't-Tehzib*, I-XII, Dar'ül Nizamyeye, Hind, III, 302; VII, 112; XII, 282

⁴¹³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 151-152.

⁴¹⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 152-153

yönetici olması, zabıtalının çoğaltılması, hükmün satılması, sila-i rahmin gözetilmemesi, kanın istihfâfı, Kur'ân'ı çalgı olarak ele alıp kendilerini müstağni yapmak amacıyla dinde en faziletli olanlarını öne geçirmemeleri.”

Bu hadisi Musa el-Cuhanî de, Ebû Abdullah Zâzân yoluyla rivayet etmiştir:

3- اخبرنا أحمد بن يعقوب بن يوسف، حَدَّثَنَا الطَّرْحَانِيُّ، حَدَّثَنَا أحمد بن زهير، حَدَّثَنَا عبد الوهاب بن نجدة، حَدَّثَنَا عيسى بن يونس عن رجل⁴¹⁵ عن زاذان قال: كنت مع رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يقال له: عابس أو ابن عابس فرأى الناس يتحملون وذلك في عهد عبيد الله بن زياد فقال: ما للناس؟ قال: قيل: يفرون من الطاعون قال: ياطاعون خذني مرتين أو ثلاثا قال ابن عم له: يا فلان لم تدعو بالموت وقد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم ينهى عنه قال: ست خصال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إمرة الصبيان وكثرة الشرط والرشوة في الحكم واستخفاف بالدم وقطيعة الرحم ونشأ يتخذون القرآن مزامير يقدمون الرجل ليس بأفقههم، ولا أفضلهم إلا ليغنيهم غناء⁴¹⁶

Müstağfirî → Ahmed b. Yakub b. Yusuf → et-Tarhanî → Ahmed b. Zühayr → Abdulvehhab b. Necde → İsbâ b. Yunus → **Recül (Musa el-Cuhani)** isnadıyla rivayet edildiğine göre **Zâzân** şöyle demiştir: Resûlullahın ashabından Âbis veya İbn Âbis denilen bir kişi ile beraberdik. O, Übeydullah b. Ziyad'ın döneminde insanları taşınıırken gördü ve dediki: “İnsanların neyi var?” O dedi ki; “Vebadan kaçıyorlar denildi.” Yine dedi ki: (Birisi) “Ey veba beni al! diye bir, iki veya üç kez tekrarladı”. Sonra amcaoğlu ona dedi ki: “Ey fulan! Niçin ölümü çağırıyorsun? Ben Resûlullah'ın (a.s.) altı hasletten nehyederek şöyle dediğini işittim: “*Küçüklerin emir yapılması, zabıtların çoğaltılması, rüşvetin çok olması, kanın istihfâfı, sila-i rahmin gözetilmemesi, Kur'ân'ı çalgı olarak ele alıp kendilerini müstağni yapmak amacıyla en fakih ve en faziletli olanlarını öne geçirmemeleri.”*

Musa el-Cühenî bu rivayetiyle Ebû'l Yekazân Osman b. Ümeyr el-Becelî'ye mütâba'at etmiş, hadisi Zâzân'dan rivayet etmekle onu desteklemiştir. Çünkü Ebû'l Yekazân

⁴¹⁵ Burada ismi müphem olarak geçen râvî Mûsa el-Cuhanî'dir (مُوسَى الْجُهَنِيُّ). Nitekim aynı hadis Taberânî'nin Mu'cemü'l-evsat'ında geçmektedir. Bk; Taberani, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), Mu'cemü'l-evsat, Dar'ül Harmeyn, Kahire, (Mektebetü's-Şamile), I, 212

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ قَالَ: نا عيسى بن يونس قال: حَدَّثَنِي مُوسَى الْجُهَنِيُّ، عَنْ زاذان، عَنْ عَابِسِ الْغِفَارِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: يَتَخَوَّفُ عَلَى أَقْبِيهِ سِتُّ خِصَالٍ: «إِمْرَةُ الصَّبْيَانِ، وَكَثْرَةُ الشَّرْطِ، وَالرِّشْوَةُ فِي الْحُكْمِ، وَقَطِيعَةُ الرَّحِمِ، وَاسْتِخْفَافُ الدِّمِّ، وَنَشَأُ يَتَّخِذُونَ الْقُرْآنَ مَزَامِيرَ، يُقَدِّمُونَ الرَّجُلَ لَيْسَ بِأَفْقَهُهُمْ، وَلَا أَغْلَنَهُمْ، وَلَا بِأَفْضَلَهُمْ، يُغْنِيهِمْ غَنَاءٌ». لَمْ يَرَوْ هَذَا الْحَدِيثَ

⁴¹⁶ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, I, 151

bu rivayetiyle ferd kalmıştır. Ayrıca Musa, sika bir râvidir.⁴¹⁷ Buna göre Ebü'l Yekazân ve rivayet ettiği hadis mütâba'a aleyh, Musa el-Cuhanî'nin naklettiği hadis mütâbi veya tabi olmaktadır.

B. Şâhid Rivayetleri

1- أخبرنا عبد الرحمن بن أحمد الزهري أخبرنا إسماعيل بن محمد حدثنا إبراهيم بن معاوية بن جبلة البصري حدثنا أبو الوليد الطيالسي حدثنا مبارك

بن فضالة عن ثابت عن أنس أن رجلا قال: يا رسول الله - عليه السلام - إني أحب هذه السورة {قل هو الله أحد} قال: حبك إياها أدخلك

الجنة.⁴¹⁸

Müstağfirî → Abdurrahman b. Ahmed ez-Zührî → İsmail b. Muhammed → İbrahim b. Muaviye el-Basrî → Ebü'l Velid et-Tayâlsî → **Mübarek b. Fudâla** → **Sâbit** isnadıyla rivayet edildiğine göre **Enes (Enes b. Mâlik)** şöyle demiştir: Bir adam dediki; Ya Resûlullah (a.s.)! Ben şu sureyi seviyorum (İhlas suresi) {قل هو الله أحد}. Hz. Peygamber dedi ki: “Onu sevmen, seni cennete götürür.”

2- أخبرنا نصر بن أحمد بن إسماعيل حدثنا أبو العلاء كامل بن مكرم حدثنا إبراهيم بن مرزوق حدثنا أبو الوليد الطيالسي حدثنا مبارك بن فضالة

عن ثابت عن أنس بن مالك قال: قال رجل: يا رسول الله: إني أحب سورة {قل هو الله أحد} قال: حبك إياها أدخلك الجنة.⁴¹⁹

Müstağfirî → Nasr b. Ahmed b. İsmail → Ebü'l Alâ Kâmil b. Mükram → İbrahim b. Merzuk → Ebü'l Velid et-Tayâlsî → **Mübarek b. Fudâla** → **Sâbit** isnadıyla rivayet edildiğine göre **Enes b. Mâlik** şöyle demiştir: Bir adam dediki; Ey Resûlullah (a.s.)! Ben şu sureyi seviyorum (İhlas suresi) {قل هو الله أحد}. Hz. Peygamber dedi ki: “Onu sevmen, seni cennete götürür.”

Zikrettiğimiz her iki hadis, Hz. Peygamber'den çok rivayette bulunan Enes b. Mâlik tarafından nakledilmıştır. Bu iki rivayeti Sâbit'ten (Sâbit el-Binanî) alan Mübarek b. Fudâla zayıftır.⁴²⁰ Fakat aynı hadis benzer muhtevayla Übeydullah b. Ömer tarafından da rivayet

⁴¹⁷ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, I, 152-153.

⁴¹⁸ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, II, 706

⁴¹⁹ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, II, 707

⁴²⁰ Bk: Nâşirin dipnottaki açıklaması; Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, II, 706.

edilmîştir. Dolayısıyla Übeydullah kanalıyla rivayet edilen aşağıdaki hadis, söz konusu iki hadisin şahidi niteliğindedir.

3- حدثنا الخليل بن أحمد أخبرنا ابن منيع حدثنا مصعب حدثنا عبد العزيز عن عبيد الله بن عمر عن ثابت البناني عن أنس أن رجلا كان يلزم قراءة {قل هو الله أحد} في الصلاة مع كل سورة هو ويأمر أصحابه فقال له رسول الله عليه السلام: ما يلزمك هذه السورة؟ فقال: إني أحبها قال: حبك إياها أدخلك الجنة. ⁴²¹

Müstağfirî → el-Halil b. Ahmed → İbn Müni' → Mus'ab → Abdüllaziz → **Übedullah b. Ömer** → **Sâbit el-Bennânî** isnadıyla rivayet edildiğine göre **Enes (Enes b. Mâlik)** şöyle demiştir: Bir adam; Namazda bütün sureyle birlikte (İhlas suresini) {قل هو الله أحد} okunması gerektiğini arkadaşlarına emretti. Resûlullah (a.s.) ona dedi ki: “Bu surenin gerekçesi nedir?” Adam, “ben onu seviyorum” dedi. Hz. Peygamber de: “Onu sevmen, seni cennete götürür” buyurdu.

Belirttiğimiz gibi bu rivayet, diğer ikisinin şahidi olmakla onları desteklemektedir. Fakat bu haberi Ahmed b. Fâris es-Sellum, garib olarak vasıflandırmış ve senedde geçen:

(عبد العزيز عن عبيد الله بن عمر عن ثابت) Abdüllaziz'in hıfzını zayıf olduğunu söylemektedir. ⁴²²

Fakat Müstağfirî, şahid olmakla beraber senedinde zayıf râvisi olan bu rivayeti de destekleyen başka bir mütabî hadisi kaydetmiştir:

4- أخبرنا عبد الله بن محمد بن زر أخبرنا أحمد بن محمد بن يحيى الشحام حدثنا أحمد بن الحسين هو ابن عباد، أخبرنا إسماعيل بن أبي أويس حدثني أخي عن سليمان بن بلال عن عبيد الله بن عمر بن حفص عن ثابت عن أنس قال: قال رسول الله عليه السلام: لم تلزم {قل هو الله أحد} فقال الرجل: أحبها قال عليه السلام: حبها أدخلك الجنة. ⁴²³

Müstağfirî → Abdullah b. Muhammed b. Zir → Ahmed b. Muhammed b. Yahya eş-Şihâm → Ahmed b. el-Hüseyin o İbn Ubade'dir → İsmail Ebi Uveys → Abisi → Süleyman b. Bilal → Übeydullah b. Ömer b. Hafz → Sabit isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes (Enes b. Mâlik) şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.) dedi ki: {قل هو الله أحد} (İhlas suresini) okuman lazım

⁴²¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 707

⁴²² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 707.

⁴²³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 708

değil. Adam, “ben onu seviyorum” dedi. Hz. Peygamber de: “Onu sevmen, seni cennete götürür” buyurdu.

Müstağfirî, Abdüllaziz kanalıyla rivayet edilen ve mütâba‘a aleyh olarak değerlendirdiğimiz bu hadisi destekleyen diğer mütâbi rivayeti Süleyman b. Bilal yoluyla tahriç etmiştir. Şöyle ki, ilk önce kaydettiği iki rivayeti destekleyen bir şahid hadis getirmiş, ardından senedinde yer alan râvinin hıfzının zayıf olmasından ötürü sıhhat derecesi düşen ama şahid olan hadisi de bir mütâbi rivayetle desteklemiştir.

Aşağıda zikredeceğimiz iki rivayet de Enes b. Mâlik tarafından benzer muhtevayla nakledilmiş ve yukarıdaki hadislerin şahidi olmaktadır:

5- أخبرنا الشيخ أبو علي زاهر بن أحمد أخبرنا محمد بن المسيب حدثنا محمد بن السكن الأبلبي حدثنا جعفر بن جسر بن فرقد العامري حدثني أبي هشام بن حسان عن محمد بن سيرين عن أنس بن مالك قال: كنت جالسا إلى النبي عليه السلام فأتاه رجل فقال: يا رسول الله إن أخي لي يحب أن يقرأ هذه السورة {قل هو الله أحد} قال: بشر أخاك بالجنة.⁴²⁴

Müstağfirî → Ebû Ali Zahir b. Ahmed → Muhammed b. Müseyyeb → Muahmmmed es-Sakn el-Eblî → Ca‘fer b. Cîsr b. Ferkad el-Âmirî → Ebi Hişam b. Hassân → Muhammed b. Sîrin isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.) ile beraber oturuyorduk. Bir kişi geldi ve dedi ki: Ya Resûlullah (a.s.)! Benim kardeşim (İhlas suresini) {قل هو الله أحد} okumayı seviyor. Hz. Peygamber de: “Kardeşini cennetle müjdele” buyurdu.

6- وأخبرنا زاهر بن أحمد أخبرنا أبو عبد الله محمد بن حفص الجويني حدثنا أبو الأشعث أحمد بن المقدم العجلي حدثنا حازم عن أبان عن أنس بن مالك قال: كنت عند النبي عليه السلام جالسا فجاء رجل فقال: بأبي أنت يا رسول الله فلان قد قرأ هذه السورة {قل هو الله أحد} مائة مرة قال: اذهب فبشره بالجنة وألفاظهما متفقة.⁴²⁵

⁴²⁴ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, II, 708

⁴²⁵ Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'ân, II, 708

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Ebû Abdullah Muhammed b. Hafs el-Cûyenî (Cuveynî) → Ebû'l Eş'as Ahmed b. Mikdâm el-İclî → Hâzim → **Ebân** isnadıyla rivayet edildiğine göre **Enes b. Mâlik** şöyle demiştir: Resûlullah'ın (a.s.) yanında oturuyorduk. Bir kişi geldi ve dedi ki: Sana babam kurban olsun Ya Resûlullah (a.s.)! Falanca şu sureyi yüz kere okudu (İhlas suresini) {قل هو الله أحد}. Hz. Peygamber: “*Git ve onu cennetle müjdele!*” buyurdu. (Hadisin) lafızları ittifakîdir.

Görüldüğü gibi, İhlas suresinin okumanın fazileti ile ilgili zikrettiğimiz her altı hadisin râvisi Enes b. Mâlik'tir. Rivayetleri incelediğimizde, aynı sahabîden farklı isandlarla nakledildiğini, bazılarının lafzen, bazılarını da mânen olarak benzer muhtevayı arzettiğini öğrenmekteyiz. Dolayısıyla Müstağfirî, söz konusu her altı rivayeti bir arada zikrederek öncelikle hadisin farklı isnadlarını belirtmektedir. Bunun yanı sıra, söz konusu rivayelerin hem mütâba'atını hem de şahidlerini kaydetmekle hadislerin sıhhat derecelerini daha da arttırılmasına ve lafızların doğru bir şekilde anlaşılmasına vesile olmaktadır. Bunun dışında hadislerin farklı tariklerini bir araya getirmekle araştırmacılara pek çok kolaylık sağlamaktadır.

VI. RÂVİLERLE İLGİLİ AÇIKLAMALARI

Künyeleri Açıklaması

Müstağfirî bazen, sadece künyesi zikredilen râvilerin isimlerini açıklayarak onları daha iyi tanıtmaktadır. Genellikle bu açıklamalarını hadisin sonunda belirtirken, bazen senedde açıklamıştır. Bunu yaparken hem kendi görüşlerini hem de diğer âlimlerden aldığı bilgileri nakletmiş ve bu yönüyle hadislerin sıhhat derecelerinin düşmesine engel olmuştur.

A. Hadisin Sonunda Kendisinin Açıkladığı Bazı Künyeler:

1- أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ نَصْرٍ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ أَبِي هَارُونَ الْغَنَوِيُّ عَنْ

رَجُلٍ يُقَالُ لَهُ: مُسْلِمٌ بْنُ شَدَادٍ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عَمِيرٍ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ قَالَ: تَعْلَمُوا اللَّحْنَ فِي الْقُرْآنِ كَمَا تَعْلَمُونَ الْقُرْآنَ

Müstağfirî, bu hadisin isnadında geçen ve Ebû Hârûn el-Ganevî olarak bilinen râvinin ismini, İbrahim b. Alâ olarak açıklamıştır.⁴²⁶

⁴²⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 188

Yine bir başka yerde:

2- أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زُرٍّ، أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ خَالِدٍ بْنُ الْحَرَوِيِّ، حَدَّثَنَا مُوسَى هُوَ ابْنُ نَصْرٍ، أَخْبَرَنَا أَبُو زَهَيْرٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ فِي عِشَاءِ الْآخِرَةِ بِالَّذِينَ كَفَرُوا وَالْفَتْحِ.

Senedde yer alan Zühayr'i, Abdurrahman b. Muğra b. İyâd olarak açıklamıştır.⁴²⁷

3- أَخْبَرَنَا الْقَاضِي أَبُو سَعِيدٍ الْخَلِيلُ بْنُ أَحْمَدَ، أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ هَمْدُونِ بْنِ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَصْبَغٍ بْنُ الْفَرَجِ الْمَصْرِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمَانَ الْعَبْدِيُّ، حَدَّثَنَا الْفَزَارِيُّ، حَدَّثَنَا مَسْعَرٌ، عَنْ أَبِي فَرُوهَ، عَنْ أَبِي الْأَحْوَصِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ فِي صَلَاةِ الْفَجْرِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ {أَلَمْ تَنْزِيلُ} وَ {هَلْ أَتَى الْإِنْسَانُ}.

Müstağfirî, bu hadisin senedinde geçen iki râvinin ismini belirtmiştir. İlk önce, Ebû Ferve'nin tam ismini açıklarken el-Cühenî nisbesinin yanında Müslim b. Sâlim el-Hindî olarak bilindiğini söylemektedir. Ardından el-Fezârî'yi, şu şekilde tanıtmıştır: “el-Fezârî'nin ismi, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Hâris'tir. O, Mervan b. Muaviye el-Fezârî'nin amcasının oğludur ve Şam'da yaşamıştır.”⁴²⁸

Müstağfirî'nin bunların dışında açıkladığı râvi künyelerinin sayısı çok azdır.⁴²⁹

B. Başkalarının Açıkladığı Künyeleri Nakletmesi

1- حَدَّثَنَا الْقَاضِي أَبُو سَعِيدٍ الْخَلِيلُ بْنُ أَحْمَدَ إِمْلَاءَ حَدَّثَنَا صَالِحُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي مِقَاتٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ بْنُ ثَعْلَبَةَ الْحِمَايَنِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الْحِمَايَنِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو حَنِيفَةَ، عَنْ أَبِي سَفْيَانَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَعْقِلٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ صَلَّى خَلْفَ إِمَامٍ فَجَهِرَ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَنَادَاهُ: يَا عَبْدَ اللَّهِ أَيْنَ عَلِمْتَ هَذِهِ إِنِّي صَلَّيْتُ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ فَلَمْ أَسْمَعْ أَحَدًا يَجْهَرُ بِهَا.

Senedde Süfyan olarak zikredilen şahsı şöyle açıklamaktadır: “Ebû Süfyan, o, es-Sa'dî'dir. İsmi, Tarîf b. Şihâb olup, Tarîf b. Süfyân ve Tarîf b. Saîd de denilir. Onu İbn Ebû Hâtim zikretmiştir.”⁴³⁰

⁴²⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 616

⁴²⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 656

⁴²⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 468, II, 831, 843

⁴³⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 471.

2- حدثنا القاضي أبو سعيد لفظاً، أَخْبَرَنَا الماسرجسي، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الحنظلي، أَخْبَرَنَا النضر بن شميل، أَخْبَرَنَا أبو قرة الأسدي - رجل من أهل البادية - قال: سمعت سعيد بن المسيب يحدث عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنه أوحى إلى أنه من قال {فمن كان يرجو لقاء ربه فليعمل عملاً صالحاً، ولا يشرك بعبادة ربه أحداً} كان له نور من عدن أبين إلى مكة حشو الملائكة.

Ebû Kurra hakkında şöyle demiştir: “Ebû Kurra’ya, es-Seydâvî denilir ve bedavidir. İsmi bilinmemektedir ve onu Buhârî, el-Kunâ’ında zikretmiştir.”⁴³¹

3- أَخْبَرَنَا زاهر بن أحمد، أَخْبَرَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الزيني، حَدَّثَنَا بشر بن معاذ، حَدَّثَنَا حماد بن زيد، حَدَّثَنَا أبو لبابة عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان النبي صلى الله عليه وسلم لا ينام حتى يقرأ {الم}. تنزيل {

Müstağfirî, senedde işaret ettiğimiz râvî ile ilgili: “Ebû Lübâbe, Aişenin azatlı kölesidir⁴³² ve ismi Mervan’dır. Yahyâ b. Main ve Ahmed b. Hanbel, Ebû Lübâbe el-Ukayli demiştir”⁴³³ diye diğer âlimlerin görüşlerini de nakletmektedir.⁴³⁴

C. Râvî Künyesini Senedde Açıklaması

حدثنا الخليل بن أحمد إملاءً الباغندي - واسمه محمد بن محمد بن سليمان - : نا مسعود - هو ابن جويرية الموصلي - : نا يحيى بن عبد الغفار اللؤلؤي الموصلي، عن أبيه، وكان أبوه مؤاخياً لفتح الموصلي، أنه وفتح مضيا يريدان المسجد، ومع عبد الغفار سراج، فقال له فتح: أطفئ السراج، ومضيا في الظلمة، قال أبو سعيد: كأنه عندي أراد ما جاء في الحديث في المشي إلى المساجد في الظلم

Görüldüğü gibi Müstağfirî, kendisinden hadisi imla yoluyla öğrendiği hocasını: “el-Bâğindî, ismi Muhammed b. Muhammed b. Süleymân” diye belirtmekle bir sonraki râvini de “Mes’ud, o İbn Cüveyriyye el-Mûsilî” olarak açıklamaktadır.

Müstağfirî’nin her iki eserini incelediğimizde buna benzer yine bazı örneklerle karşılaşmaktayız.⁴³⁵

D. Senedde Râvî Hakkında Değişik Bilgiler Vermesi

⁴³¹ Müstağfirî, *Fezâilü ’l-Kur’ân*, II, 566

⁴³² Ondan çok şey öğrendiği manasında yorumlanabilir.

⁴³³ Hz. Aişenin veya Abdurrahman b.Ziyad’ın azatlı kölesi olduğu konusunda bir ihtilaf sözkonusudur.

⁴³⁴ Müstağfirî, *Fezâilü ’l-Kur’ân*, II, 586.

⁴³⁵ Müstağfirî, *Fezâilü ’l-Kur’ân*, I, 138, 141; II, 529, 557; Müstağfirî, *Delâilü ’n-nübüvve*, I, 140, 164; II, 458, 502, 636

Müstağfirî, bazen sened içerisinde râviler hakkında tanıtıcı bilgiler vermektedir. Râvinin memleketine,⁴³⁶ ilmî durumuna,⁴³⁷ mezhebine,⁴³⁸ güvenilirliğine⁴³⁹ görevine,⁴⁴⁰ hadisi ne zaman⁴⁴¹ ve nerede aldığına⁴⁴² işaret etmektedir.

VII. SENEDİN SONU İTİBARI İLE RİVAYET ETTİĞİ HADİSLERİN ÖZELLİĞİ

A. Kudsî Hadis

Müstağfirî'nin eserlerinde kaydettiği rivayetler arasında Kudsî hadise örnek olan sadece tek rivayeti tespit edebildik.⁴⁴³

B. Merfu

Müstağfirî'nin rivayet ettiği hadislerin umumiyeti merfu hadislerden oluşmaktadır. Tespit edilebilir kadarıyla eserlerindeki merfu hadislerin büyük kısmı saraheten merfu rivayete işaret etmekte olup, onların arasında hükmen merfu hadise delil teşkil eden hadisler de mevcuttur. Nitekim dışarıdan baktığımızda mevkuf görünmekle muhtevası açısından kıyamet gününün ahvali gibi şahsi görüşe dayanması mümkün olmayan konuları içermesi bakımından söz konusu hadislerin hükmen merfu olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁴ Müstağfirî, eserlerinde zikrettiği bazı merfu hadislerin aynı zamanda mevkuf olarak gelen tariklerini de kaydetmektedir. *Fezâilü'l-Kur'ân* ve *Delâilü'n-nübüvve*'sinin nâşiri Ahmed Fâris, Müstağfirî'nin bu iki eserinde yer alan rivayetlerdeki Hz. Peygamberin ifadelerini özellikle belirterek diğerlerinden farkedilmesini sağlamıştır.

⁴³⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 131, 135, 472; II, 720, Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 496

⁴³⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 143, 183, 159, 433; II, 563, 599, 640; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 496, 501, 828,

⁴³⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 305, 470, 492; II, 558, 640, 657, 713; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 816

⁴³⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 136, II, 599, 714, 719

⁴⁴⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 136, 198, 394; II, 512; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 234, 449

⁴⁴¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 176, 344

⁴⁴² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 393, 395, 457; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 300; II, 245, 839,

⁴⁴³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 482

⁴⁴⁴ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 318,

C. Mevkuf

Belirttiğimiz üzere Müstağfirî'nin naklettiği rivayetler arasında mevkuf hadisler de yer almakta olup,⁴⁴⁵ bu hususla ilgili bazı açıklamaları kendisi de kaydetmiştir.⁴⁴⁶ Nitekim yaptığı bir açıklamasında, rivayet ettiği hadisin Ebû Hüreyre kanalıyla mevkuf olarak geldiğini bildirmektedir.⁴⁴⁷ Müstağfirî'nin söz konusu hadis ile alakalı yaptığı bu değerlendirmesi aynı hadisin merfu olarak da rivayet edilen farklı tariklerinin olduğunu bir bakıma ortaya koymaktadır. Çünkü naklettiği mevkuf hadislerin akabinde, aynı hadisin başka farklı senedlerle merfu olarak gelen tariklerini de bir arada zikretmektedir.⁴⁴⁸ Dolayısıyla onun bu yöntemi, mevkuf olan hadisin başka bir tarikle merfu olarak da rivayet edildiğini ortaya koyma bakımından önemlidir.

D. Maktu

Müstağfirî'nin eserlerinde maktu rivayetlere de rastlamak mümkündür.⁴⁴⁹ Özellikle *Delâilü'n-nübüvve*'sinde velilerin kerameti ve bazı âlimler ile ilgili haberler maktu rivayetlerden oluşmaktadır.

VIII. HADİSLERİ DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ

A. Sened Tenkidi Yapması

Müstağfirî'nin bazen seneddeki kusurları ortaya koymakla sened tenkidi yaptığı görülmektedir. Bu hususa şöyle bir örnek gösterebiliriz:

حدثنا القاضي أبو سعيد الخليل بن أحمد، حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ زِيَادٍ الطَّيَالِسِيُّ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدَرِ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ عَلَيْهِمْ سُورَةَ الرَّحْمَنِ قَالَ: فَسَكَتَ الْقَوْمُ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لِلَّجْنِ كَانُوا أَحْسَنَ رَدَا مِنْكُمْ مَا قَرَأْتُ عَلَيْهِمْ هَذِهِ الْآيَةُ {فَبَأْيُءٍ أَلَاءَ رَبِّكُمَا تَكْذِبَانِ} إِلَّا قَالُوا:، وَلَا بَشْيَءٍ مِنْ آلَائِكَ رَبَّنَا نَكْذِبُ

Müstağfirî → el-Kâdî Ebû Saîd el-Halîl b. Ahmed → Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd et-Tayâlisî → Hişâm b. Ammâr → Züheyr b. Muhammed → Muahmmmed

⁴⁴⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 142, 161, 173, 177, 188, 189, 300-302; II, 594; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 241, 244; II, 597, 598, 811

⁴⁴⁶ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 316; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 244

⁴⁴⁷ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 316

⁴⁴⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 177-179

⁴⁴⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 133, 348, 382, 430; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 164

b. Mükadir isnadıyla rivayet edildiğine göre Câbir b. Abdullah şöyle demiştir: Nebî (a.s.) Rahman suresini okudu ve oradakiler sustu. Bunun üzerine Nebi (a.s.) dedi ki: “*Cinler, okuduğum şu ayete, “O halde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?” her defasında sizlerden daha güzel karşılık veriyorlar. Nitekim onlar, “Allah’ın bize verdiği nimetlerinden hiç birini inkar edemiyoruz” derler.*

Müstağfirî: “el-Kâdî’nin kitabında bu hadisi, Hişâm b. Ammâr, Züheyr b. Muhammed’den tahdisen rivayet etmektedir. İkisinin arasında el-Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî vardır. Fakat el-Kâdî’nin kitabında bunun düştüğünü gördüm. Diğer muhaddisler de bu hadisi nakletmişlerdir.”⁴⁵⁰

Müstağfirî, söz konusu hadisi tenkid ederken, kaydettiği hadisin diğer yazılı kaynaklardan farklı bir isnadla nakledildiğini açıklamaktadır. Başka bir deyişle eserinde yer verdiği bu hadisin isnadında bir râvinin düştüğüne işaret etmektedir. Nitekim diğer kaynaklarda geçen aynı hadis, Müstağfirî’nin yaptığı tenkidleri doğrulamaktadır.⁴⁵¹

B. Metin Tenkidi Yapması

Müstağfirî’nin diğer muhaddisler gibi metin ile ilgili açıklama ve değerlendirmelere çok az yerde yer vermektedir.⁴⁵² Nitekim o, daha çok sened ve ricâl ile alakalı değerlendirmelerde bulunmuştur. Şimdi Müstağfirî’nin yaptığı metin tenkidinden tespit edebildiğimiz bir örneği zikredeceğiz.

Müstağfirî, Alak suresindeki secde ayeti ile alakalı bir haberi naklettikten sonra, hadis hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

قال أبو عبد الله الحافظ:، حَدَّثَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الشَّاهِ بْنِ جَنَاحِ التَّمِيمِيِّ، حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْخَوَاصِ بِأَمَدٍ، حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الصَّبَاحِ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ الشَّافِعِيُّ حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ عَنْ رِبْعَةَ بْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: لَمَّا أُنْزِلَ اللَّهُ تَعَالَى: {اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ} قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمَعَاذِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: اكْتُبْهَا يَامَعَاذُ فَأَخَذَ مَعَاذَ اللُّوحِ وَالْقَلَمِ وَالنُّونِ - وَهِيَ الدَّوَاةُ - فَكْتُبْهَا مَعَاذَ فَلَمَّا بَلَغَ {كَلَّا لَا تَطْعَمُهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ} سَجَدَ اللُّوحُ وَسَجَدَ الْقَلَمُ وَسَجَدَ النُّونُ قَالَ مَعَاذُ: وَسَمِعْتُ اللُّوحَ وَالنُّونَ وَالْقَلَمَ وَهُمْ يَقُولُونَ: اللَّهُمَّ ارْفَعْ بِهِ ذِكْرَكَ اللَّهُمَّ احْطُطْ بِهَا وَزِرْ اللَّهُمَّ اغْفِرْ بِهِ ذَنْبًا قَالَ مَعَاذُ: وَسَجَدْتُ وَأَخْبِرْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَجَدَ

⁴⁵⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 625

⁴⁵¹ Hakim en-Nisaburi, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, II, 515.

⁴⁵² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 244, 276, 340

Müstağfirî → Ebû Abdullah el-Hâfız → Ebü'l Hüseyin Muhammed b. Ali b. Şâh b. Cennâh et-Temîmî → Ebû İshâk İbrâhimb. Muhammed el-Havâs → Hasan b. Muhammed b. es-Sabbâh → Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi → Mâlik b. Enes → Rabiâ b. Ebi Abdurrahman → Nâfi isnadıyla rivayet edildiğine göre İbn Ömer: Allah, { اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ } (Alak suresini) indirdiğinde Resulullah (a.s.) Muaza şöyle buyurdu: “*Ya Muaz onu yaz!*” Muaz, levhayı, kalemi ve nûnu (o mürekkeb’dir) aldı. Sonra Muaz yazdı ve ne zaman { كَلَّا لَا تَطْعَهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ } ayetine geldiğinde, levha, kalem ve nûn (mürekkeb) secde etti. Muaz dedi ki: Levha, kalem ve nûnun (mürekkeb) şöyle dediklerini iittim; Allahım! Onunla zikri (Kur’anı) yükselt. Allahım! Onunla yükleri kaldır! Allahım! Onunla günahları bağışla! Sonra Muaz: Resûlullah (a.s.) bana secde et dedi ve bende secde yaptım.

Müstağfirî: “Şâfi ve Mâlik yoluyla gelen bu hadis münkerdir ve bundan başka bir tariki bana ulaşmadı. Hadisin metni, onun münkerliğine delalet etmektedir. Çünkü { اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ }, ilk ayet Mekke’de nazil olmuştur. Muaz b. Cebel ise ensardandır ve İslâm’ı hicretten sonra Medine’de kabul etmiştir. Bu durum biri biriyle nasıl uyuşabilir ki?”⁴⁵³

C. Hadisleri Değerlendirmede Kullandığı Tabirler

Müstağfirî, naklettiği rivayetleri zaman zaman, usûl-i hadis açısından değerlendirmeye tabi tutar ve hadisin sahih, hasen, garib ve münker olduğuna işaret eder. Umumiyetle hadisleri değerlendirmeden rivayet etmektedir. Bazı yerlerde kendi görüşlerini ve âlimlerden aldığı bilgileri kaydettiği görülür.

Müstağfirî, değerlendirmeye tabi tuttuğu rivayetleri çoğu kez *garib* olarak nitelemekte⁴⁵⁴ ve naklettiği rivayetinin yine başka farklı bir tarikinın tespit edemediğini söylemektedir.⁴⁵⁵ Bu husus yukarıda belirttiğimiz gibi bir hadisin farklı tariklerini cem etmeye çalıştığını yine bir bakıma ortaya koymaktadır. Ayrıca naklettiği hadislerin kaynağına da işaret ederek hangi sahabîler tarafından rivayet edildiğini⁴⁵⁶ ve hadisi kimler

⁴⁵³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 843

⁴⁵⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 606, 669

⁴⁵⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 669

⁴⁵⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 467, 467, 470

tahric ettiğini de belirtmektedir.⁴⁵⁷ Bütün bunları dikkate alarak Müstağfirî'nin genellikle muhaddisler tarafından bilinmeyen hadisleri değerlendirmeye çalıştığı, çoğunluk tarafından bilinen rivayetleri ise sadece nakletmekle yetindiğini ileri sürmek mümkündür. Nitekim âlimlerin onun hakkında söylediği bazı ifadeler arasında yaşadığı bölgenin muhaddisi ve akranlarından üstün olduğu, ayrıca çoğunluk tarafından bilinmeyen hadisleri çok iyi anladığı ifade edilmıştır.⁴⁵⁸ Diğer yandan her ne kadar hadisleri çok az yerde değerlendirmiş ise de, kaydettiği her babta konuyla alakalı bir hadisin en az iki farklı tarikini belirtmesi, buna binaen bir garib rivayetin hem mütâbini hem de şâhidini zikretmekle hadislerin değerini artmasında katkı sağlaması takdire layıktır.

Zehebî ve ondan nakleden âlimlerin belirttiği gibi Müstağfirî, eserinde yer verdiği mevzu rivayetleri genellikle belirtmemektedir. Bazı hadisleri değerlendirdiği halde mevzu rivayetlerin üzerinde durmayıp, sadece nakletmekle yetinmesi yine söz konusu haberlerin ilim ehline bilindiği anlamında yorumlanabilir. Bu konuda âlimlerin görüşleri, tenkidler ve değerlendirmeler daha sonra ele alınacaktır.

Şimdi Müstağfirî'nin hadis değerlendirmede kullandığı bazı tabirleri kaydedeceğiz:

1. Sahihun: Müstağfirî'nin bu tabiri sahih hadisler için kullandığı şu örneklerden anlaşılmaktadır:

أخبرنا أبو الحسن محمد بن أحمد بن علي الرازي حدثنا محمد بن إسحاق بن خزيمة حدثنا بندار حدثنا محمد بن جعفر حدثنا شعبة قال: سمعت قتادة يحدث عن أنس قال: صليت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم ومع أبي بكر وعمر فلم أسمع أحدا منهم يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم

Müstağfirî → Ebü'l Hasan Muhammed Ahmed b. Ali er-Râzî → Muhammed b. İshak b. Huzeyme → Bündâr → Muhammed b. Ca'fer → Şûbe → Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.) ile, Ebû Bekir ve Ömer ile de namaz kıldım, onların hiçbirini besmeleyi okuduğunu işitmedim.⁴⁵⁹

وأخبرنا محمد بن أحمد بن علي حدثنا محمد بن إسحاق بن خزيمة حدثنا سلمة بن جنادة القرشي حدثنا وكيع عن شعبة عن قتادة عن أنس بن مالك قال: صليت خلف النبي صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر وعثمان فلم يجهروا بسم الله الرحمن الرحيم

⁴⁵⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 529, 745; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 140, 311

⁴⁵⁸ Sem'ânî, *El-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 208

⁴⁵⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 464.

Müstağfirî → Muhammed b. Ahmed b. Ali → Muhammed b. İshak b. Huzeyme → Seleme b. Cenâde el-Kureşî → Vekî → Şû‘be → Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Resûlullah’ın, Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ın arkasında namaz kıldım, onlar besmeleyi cehri okumadılar.⁴⁶⁰

وأخبرنا أبو علي زاهر بن أحمد أخبرنا محمد بن المسيب حدثني محمد بن سنجر وإبراهيم بن هانئ حدثنا يحيى حدثنا الأوزاعي قال: كتب إلي قتادة: حدثني أنس بن مالك أنه صلى خلف رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر وعثمان فكانوا يستفتحون بالحمد لله رب العالمين لا يذكرون بسم الله الرحمن الرحيم في أول قراءة، ولا في آخرها

Müstağfirî → Ebû Ali Zahir b. Ahmed → Muhammed b. Museyyeb → Muhammed b. Sencer ve İbrahim b. Hâniye → Yahyâ → Evâî → Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik tahdisen şöyle demiştir: Resûlullah, Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ın arkasında namaz kıldım, hamd ile (fatıha suresi) başladılar ve kıraatın ne başında ne de sonunda besmeleyi okudular.⁴⁶¹

أخبرنا الخليل بن أحمد حدثنا أبو بكر محمد بن حموية بن غياث السراج حدثنا أحمد بن حفص بن عبد الله حدثنا أبي حدثني إبراهيم بن طهمان عن الحجاج بن الحجاج عن قتادة عن أنس بن مالك أنه قال: صليت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر وعثمان فلم أسمع أحدا منهم يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم

Müstağfirî → Halil b. Ahmed → Ebû Bekir Muhammed b. Hamevîyye b. Gıyâs es-Sirâc → Ahmed b. Hafs b. Abdullah → Babsı → İbrahim b. Tahmân → el-Haccâc b. el-Haccâc → Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.) ile beraber, Ebû Bekir, Ömer ve Osmanla da birlikte namaz kıldım, onların hiçbirinden besmeleyi cehri okuduğunu işitmedim.⁴⁶²

أخبرنا بكر بن محمد بن جعفر أخبرنا محمود بن عنبير حدثنا محمد بن أبان حدثنا محمد بن القاسم، عن أبي طاهر مولى قريش قال: سمعت أنس بن مالك يقول: صليت خلف رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر وعثمان فلم يجهروا بسم الله الرحمن الرحيم

⁴⁶⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 464

⁴⁶¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 465

⁴⁶² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 465

Müstağfirî → Bekir b. Muhammed b. Ca'fer → Muhammed b. Anber → Muhammed b. Ebân → Muhammed b. el-Kâsım → Ebi Tâhir (Kureyşin mevalisi) isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.), Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kıldım, onlar besmeleyi cehri okumadılar.⁴⁶³

Müstağfirî yukarıdaki hadisleri şöyle değerlendirmektedir: “Bu hadislerin hepsi sahihtir, Hamid b. Katâde'nin Enes b. Mâlik yolula rivayet ettiği senedde kusur yoktur. Çünkü Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osmanın arkasında namaz kılmıştır. Hadisin lafızları farklı olmakla hepsi sahih olarak Hz. Peygamber'den gelmiştir. Bu hadisin benzerini, Enes b. Mâlik'ten Abdüllaziz b. Suheyb, Süleyman et-Teymî, Sâbit el-Bennânî, Hasan el-Basri v.b. rivayet ederek bunu doğrulamaktadırlar.”⁴⁶⁴

Burada Müstağfirî, eserlerinde takip ettiği yöntem üzere ilk önce aynı hadisin farklı sened ve lafızlarla nakledilen tariklerini bir araya getirmiş, ardından topluca değerlendirme yapmıştır. Bunu yaparken de, Enes b. Mâlik'ten gelen bütün rivayetlerin aslında gerçekleşmiş bir olay olduğunu vurgulayarak hüküm vermesi dikkat çekicidir. Ayrıca kaydettiği hadisin senedinin sağlam olduğunu belirtmesi ve diğer âlimler tarafından da nakledilerek doğrulandığını gözönünde bulundurması hadis usûlü kuralarına uyduğunu bir bakıma koymaktadır. Bir başka örnek:

حدثنا القاضي أبو سعيد إمامنا أبو العباس الثقفي حدثنا قتيبة حدثنا الليث عن عقيل عن الزهري عن عروة عن عائشة: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا أخذ مضجعه نفث في يديه فقرأ فيهما بالمعوذات ومسح بهما جسده.

Müstağfirî → Kâdî Ebû Saîd → Ebû'l Abbas Sekafî → Kuteybe → Leys → Ukayl → Zührî → Urve isnadıyla rivayet edildiğine göre Hz. Aîşe şöyle demiştir: “Resulullah (a.s.) yatağa girdiği zaman Muavizeteyni (Felâk ve Nâs Sûrelerini) okur, ellerine üfler, sonra ellerini bedeninin her tarafına sürerdi.”⁴⁶⁵

⁴⁶³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 465

⁴⁶⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 465

⁴⁶⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 745

Müstağfirî bu hadisle ilgili şöyle değerlendirme yapar: “Bu hadis sahihtir, çünkü bunu Buhârî, Kuteybe → Mufaddal → Fedâle → Ukayl isnadıyla Câmi’inde tahrir etmiştir.”

Ahmed Fâris, bu hadisi müttefekün aleyh olarak değerlendirmektedir.⁴⁶⁶ Dolayısıyla Müstağfirî’nin kaydettiği üzere hadis sahih olmakla birlikte Buhârî’nin Câmi’inde yer almaktadır. Ayrıca söz konusu hadisin sahih olduğunun delili olarak Buhârî’nin eserinde yer almış olmasını ileri sürmesi, yaşadığı dönemde Buhârî’nin eserine atfedilen önemi farklı bir açıdan ortaya koymaktadır. Müstağfirî’nin eserlerini tetkik ettiğimizde sahih tabirini çok az yerde kullandığını görmekteyiz.⁴⁶⁷

2. Hasen Garîb: Müstağfirî’nin, bu tabiri rivayetinde tek kalan râvilerin hadisi için kullandığı söylenebilir. Çünkü bu hususla alakalı bazı açıklamalar kendisi tarafından dile getirilmıştır:

وأخبرنا محمد بن أحمد بن علي الرازي حدثنا محمد بن إسحاق بن خزيمة حدثنا أبو بكر بن إسحاق هو الصغاني حدثنا أبو الجواب حدثنا عمار بن رزيق عن الأعمش عن شعبة عن ثابت عن أنس بن مالك قال: صليت مع النبي صلى الله عليه وسلم ومع أبي بكر وعمر فلم يجهروا بيسم الله الرحمن الرحيم

Müstağfirî → Muhammed b. Ahmed b. Ali er-Râzî → Muhammed b. İshâk b. Huzeyme → Ebû Bekir b. İshâk o Saganî’dir → Ebü’l Cevvâb → Ammâr b. Ruzeyk → Âmeş → Şûbe → Sâbit isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik şöyle demiştir: “Resulullah (a.s.) Ebû Bekir, Ömer ve Osman’ın arkasında namaz kıldım, onlar besmeleyi cehri okumadılar.”

Müstağfirî: “Bu hadis, Âmeş → Şûbe kanalıyla gelmekte olup, hasen garîb’tir ve büyüklerin küçüklerden rivayetine dahil olmaktadır. Ebü’l Cevvâb, Ammâr b. Ruzeyk’ten aldığı rivayetine tek kalmıştır.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 745; Buhârî, *Câmî*, 5960

⁴⁶⁷ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 195

⁴⁶⁸ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 466

3. **Garîbun:** Müstağfirî'nin diğerlerine nispeten daha sık kullandığı bir tabirdir.⁴⁶⁹ Nitekim garîb olduğunu belirtmek için şu ifadeyi kullanmaktadır: “Haze hadisün garîbun lâ a'rifu (ma ketebnâhu) illâ min haze'l-vecih (teferrede bihi fülân)”⁴⁷⁰

Böylece o, hadisin hangi tabakadan itibaren, kimin ferd kaldığından dolayı garîb olduğunu belirtmeye çalışır. Ayrıca yanında bu tarikten başka bir tarikin bulunmadığını da söylemektedir.

Müstağfirî, garîb olduğunu belirttiği pek çok rivayetin aynı zamanda farklı tariklerinden sahih yahut hasen olanını da kaydetmiştir. Bunu yukarıda mütaba‘at ve şâhid rivayetlerinden görmüştük.

أَخْبَرَنَا زَاهِرُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ عَقْدَةَ الْحَافِظُ الْكُوفِيُّ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ يُونُسَ بْنِ زِيَادِ الضَّبِّيُّ أَبُو إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَمَادٍ الْهَمْدَانِيُّ عَنْ قُطَنِ عَنْ مُسْلِمَ بْنِ صَبِيحٍ قَالَ: سَمِعْتُ النُّعْمَانَ بْنَ بَشِيرٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَمْنِي جَبْرِيلَ فَجَهَرَ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Ebü'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. Ukde el-Hâfız el-Kûfî → Yâkub b. Yûsuf b. Ziyâd ed-Dayyi Ebû İshâk → Ahmed b. Hammâd el-Hemezânî → Katn → Müslim b. Sübeyh isnadıyla rivayet edildiğine göre Numan b. Beşîr Resulullah (a.s.)'ın, şöyle dediğini nakletmiştir: “*Cibrîl (a.s.) namaz kıldı ve besmeleyi cehri okudu*”

Müstağfirî: “Bu hadis çok garîb'tir ve İbn Ukda'dan başka bir tarikini bilmîyorum”⁴⁷¹

أَخْبَرَنَا زَاهِرُ بْنُ أَحْمَدَ، أَخْبَرَنَا أَبُو الْقَاسِمِ الْبَغَوِيُّ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي إِسْرَائِيلَ، حَدَّثَنَا الْحَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو الْمُقَدَّامِ هِشَامُ بْنُ زِيَادٍ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَرَأَ {يَس} فِي لَيْلَةٍ أَصْبَحَ مَغْفُورًا لَهُ، وَمَنْ قَرَأَ حَمَّ الدَّخَانِ فِي لَيْلَةٍ أَصْبَحَ مَغْفُورًا لَهُ

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Ebü'l Kâsım el-Begâvî → İshâk b. Ebî İsrâîl → Haccâc b. Muhammed → Ebü'l Mikdâm Hişâm b. Ziyâd → Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Resulullah (a.s.) dedi ki; “*Kim Yâsin'i gece*

⁴⁶⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 453; II, 679

⁴⁷⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 444

⁴⁷¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 444

*okursa günahları mağfiret olur. Yine kim ki Duhan suresini gece okursa, günahları affedilir.”*⁴⁷²

أَخْبَرَنَا زَاهِرُ بْنُ أَحْمَدَ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُسَيْبِ، حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْخَفَّافُ وَيُوسُفُ بْنُ سَعِيدٍ قَالَا:، حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ مَنْصُورٍ، حَدَّثَنَا أَبُو الْمُقَدَّامِ
عَنِ الْحَسَنِ عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَرَأَ {يَس} فِي لَيْلَةٍ أَصْبَحَ مَغْفُورًا لَهُ، وَمَنْ قَرَأَ الدُّخَانَ فِي لَيْلَةِ الْجُمُعَةِ أَصْبَحَ مَغْفُورًا لَهُ

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Muhammed b. Müseyyeb → Ca‘fer b. Muhammed el-Haffâf ve Yûsuf b. Saîd → Davud b. Mansûr → Ebû'l Mikdâm → Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes şöyle demiştir: “Resulullah (a.s.) dedi ki; “*Kim Yâsin’i gece okursa günahları mağfiret olur. Yine kim ki Duhan suresini gece okursa, günahları affedilir.*”

Müstağfirî: “Hasan→Enes kanalıyla rivayet edilen hadis garîb’tir. İlk hadis, yani Hasan → Ebu Hüreyre kanalıyla nakledileni ise meşhurdur.”⁴⁷³

Müstağfirî, aynı yerde iki hadisi zikrederek biri biriyle karşılaştırmaktadır. İlk kaydettiğimiz Ebû Hüreyre yoluyla gelen rivayeti meşhur olarak tanımlamakla insanlar arasında daha çok bilindiğine işaret etmiş, ikinci hadisi de buna nispeten garîb olduğunu belirtmektedir.

أَخْبَرَنَا زَاهِرُ بْنُ أَحْمَدَ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُسَيْبِ، حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ الْخَلِيلِ أَبُو غَسَّانَ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ سَفْيَانَ الْقُطَيْعِيُّ، حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ أَبِي جَعْفَرٍ،
حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ زَيْدٍ عَنْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْمَلَائِكَةِ دَخَلَ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ شَاءَ،
وَمَنْ قَرَأَ {وَيْلَ لِلْمُطَفِّفِينَ} سَقَاهُ اللَّهُ مِنَ الرَّحِيقِ الْمَخْتُومِ قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الرَّحِيقُ الْمَخْتُومُ؟ قَالَ: غَدْرَانُ الْجَنَّةِ، وَمَنْ قَرَأَ {أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ} فَكَأَنَّمَا أَتَانِي وَأَنَا مَغْمُومٌ فَكَشَفَ عَنِّي.

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Muhammed b. Müseyyeb → Mâlik b. Halîl Ebû Gassân → Amr b. Süfyân el-Kutaî → Hasan b. Ebi Ca‘fer → Ali b. Zeyd isnadıyla rivayet edildiğine göre Ebey b. Ka’b şöyle demiştir: “Resulullah (a.s.) dedi ki; “*Kim Melâike (Fâtır) suresini okursa, cennetin istediği kapısına girer. Yine kim Mutaaffifîn suresini okursa, Allah onu rahikü’l- muhtem’den içirir. Denildi ki; Ya Resülallah! Rahikü’l-muhtem nedir?*

⁴⁷² Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 605

⁴⁷³ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 606

Cennetteki su'dur buyurdu. Yine kim İnşirak suresini okursa, bana geldiğinde onun derdini ortadan kaldırırm”

Müstağfirî: “Bu hadis garîb’tir ve bu tarikinden başkasını yazmadım”⁴⁷⁴

4. Münker: Müstağfirî bu kavramı, hem kendi görüşlerinde hemde başkasından naklettiği bilgilerde kullanmaktadır. İsmi zikrederek kendisinden bilgi aktardığı bir âlimin görüşünde, rivayetinde tek kalan ve zayıf râvinin güvenilir râvilere aykırı olarak rivayet ettiği hadisler için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵ Bunun yanısıra Müstağfirî’nin bizzat kendisi, münker tabirini mevzu rivayetleri açıklamak için kullanmış olması da mümkün görünmektedir. Nitekim metnini değerlendirdiği bir hadisteki yaptığı açıklamalar buna bir delil teşkil etmektedir.⁴⁷⁶ Öte yandan eserlerindeki bütün rivayetleri başka kaynaklardan da göstermekle onların durumunu belirtmeye çalışan nâşir Ahmed Fâris, Müstağfirî’nin münker dediği bazı hadisleri mevzu olarak göstermektedir.⁴⁷⁷

أخبرنا عبد الملك بن سعيد بن إبراهيم، حَدَّثَنَا الطرخاني، حَدَّثَنَا محمد بن خشنام، حَدَّثَنَا داود بن إسماعيل الزاغولي بقصر الأحنف، حَدَّثَنَا عمرو بن زياد من ولد ثوبان كان مريباً هاهنا، حَدَّثَنَا ابن المبارك عن سفیان، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ الهمداني عن عمرو بن ميمون عن معاذ بن جبل قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: لا تمحوا كتاب الله بالأقدام

Müstağfirî → Abdülmelik b. Saîd b. İbrahim → Tarhânî → Muhammed b. Hüşnam → Dâud b. İsmâil ez-Zâgûlî → Amr b. Ziyâd → İbnü’l Mubârek → Süfyân → Ebû İshak el-Hamedânî → Amr b. Meymun isnadıyla rivayet edildiğine göre Muaz b. Cebel: “Resulullah (a.s.) şöyle dediğini işittim; “Allah’ın kitabını ayaklarınızla imha etmeyin” Müstağfirî: “Tarhânî dedi ki; Bu hadis, bu isnadla münkerdir”⁴⁷⁸

D. Hadislerin Kaynağına İşaret Etmesi

Müstağfirî, naklettiği hadisleri usûl-i hadis bakımından değerlendirmeye tabi tuttuğu gibi, bazı rivayetlerin geçtiği kaynağına da işaret etmiştir. Eserlerini taradığımızda Buhârî’nin rivayet ettiği bazı hadisleri belirterek kaynağını göstermeye çalıştığını tespit

⁴⁷⁴ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 669

⁴⁷⁵ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 646; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü’l-mizan*, III, 167, IV, 307.

⁴⁷⁶ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 843

⁴⁷⁷ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, II, 679, 843

⁴⁷⁸ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 201

ettik.⁴⁷⁹ Bunun dışında başka hadis âlimlerinin ismini veya eserlerini referans olarak gösterdiğini göremedik.

IX. HADİS RİVAYET USÛLÜ

A. Sadece İsnadı Vermesi

Müstağfirî'nin kitaplarını incelediğimizde umumiyetle hadisleri hem senedini hem de metnini tam olarak kaydettiğin görmekteyiz. Fakat nadiren de olsa bazı yerlerde sadece senedi zikretmekle yetindiğine de rastlamaktayız.⁴⁸⁰ Nitekim hadislerin farklı isnadlarını bir araya getirme gayreti içinde bulunması, onun böyle bir faaliyete gitmesine sebep olabilir. Şöyle ki, açtığı bir bapta konuyla ilgili birkaç hadisi aynı yerde kaydetmektedir. Dolayısıyla sadece senedini zikrettiği hadislerin metni, bir başkasıyla aynı olmasından dolayı sadece aralarındaki farkın senedden kaynaklandığına işaret ederek böyle bir metod kullandığı ileri sürülebilir.⁴⁸¹

Örneğin:

قال: فحدثني ابن المنكدر عن جابر رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم مثله

Müstağfirî → İbnü'l-Mündekir → Câbir → Hz. Peygamber⁴⁸²

أخبرنا إبراهيم بن رباح أخبرنا محمد بن عقیل حدثنا أبو قلابة

Müstağfirî → İbrâhim b. Rabbâh → Muhammed b. Ukayl → Ebü'l Kulâbe⁴⁸³

B. İsnadı Kısaltması

Müstağfirî, bazı yerlerde hadisin senedini kısaltarak vermiştir. Nitekim kısalttığı sedenlerin tam şeklini bir başka hadiste kaydetmiştir.

Örneğin:

⁴⁷⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 529, 745; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 140, 311

⁴⁸⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 469, 482

⁴⁸¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 382

⁴⁸² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 160, 271

⁴⁸³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 387

قال القاسم: فرأيت الناس منذ أدركنا يوترون بثلاث فإن كان هذا واسعا فأرجو أن لا يكون بشيء منه بأس⁴⁸⁴

قال حماد: وكان سعيد بن جبير يستعيذ قبلها⁴⁸⁵

وهذا الإسناد عن الشعبي قال قال أبو بكر بن أبي قحافة لأن أخطئ في القرآن أحب إلي من اللحن لأني إذا أخطأت تعلمت وإذا

لحنت افترت⁴⁸⁶

C. Hadisleri Birbiriyle Karşılaştırarak Aralarındaki Farka İşaret Etmesi

أخبرنا أبو علي إسماعيل بن محمد الحاجي حدثنا أبو نعيم حدثنا أبو علي الحسن بن محمد الصباح الزعفراني حدثنا سفيان عن الزهري عن سالم عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا حسد إلا في اثنتين رجل آتاه الله القرآن فهو يقوم به آناء الليل وآناء النهار ورجل آتاه الله مالا فهو ينفقه آناء الليل وآناء النهار

أخبرنا عبيد الله بن علي الكوفي حدثنا أبو يزيد هارون بن عيسى بن السكن البلدي بما حدثنا محمد بن يزيد حدثنا ابن عيينة بإسناده مثله سواء غير أنه زاد في آخره: فهو ينفق منه آناء الليل وآناء النهار في الحق⁴⁸⁷

Müstağfirî, “Allah’a İltica Etmek” isimli başlıkta kaydettiğimiz iki hadisi peşpeşe zikretmekle aralarındaki farkın ikinci hadisin metninde yer alan ifadeden kaynaklandığını belirtmektedir.

D. Hadisi Rivayet Eden Farklı Sahâbî’leri Belirtmesi

Müstağfirî, rivayet ettiği hadislerin pek çoğunun diğer tariklerine işaret ettiği gibi, nadir olarak o hadisin sahabî râvilerini de belirtmeye çalışmıştır.

Bunun örneğini şu iki rivayetdeki açıklamasından görmek mümkündür:

أخبرنا أبو علي زاهر بن أحمد أخبرنا إبراهيم بن عبد الصمد حدثنا أبو مصعب حدثنا مالك عن حميد الطويل عن أنس بن مالك أنه قال: قمت وراء أبي بكر وعمر بن الخطاب وعثمان بن عفان فكلهم كان لا يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم إذا افتتح الصلاة

⁴⁸⁴ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 409

⁴⁸⁵ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 430

⁴⁸⁶ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 189

⁴⁸⁷ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, I, 381

Müstağfirî → Ebû Ali Zâhir b. Ahmed → İbrahim b. Abdüssamed → Ebû Mus'ab → Mâlik → Hümejd et-Tavîl isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Ebû Bekir, Ömer b. Hattâb ve Osman b. Affân'ın arkasında namaza durdum. Onların hiç biri namazın başlangıcında besmeleyi okumadı.

Müstağfirî: Enes'in Hz. Peygamberden naklettiği bu hadisi, Hz. Aişe ve Ebû Hüreyre de Resûlullah'tan (a.s.) rivayet etmiştir⁴⁸⁸

أخبرنا زاهر بن أحمد أخبرنا أبو علي محمد بن سليمان المالكي القاضي بالبصرة حدثنا نصر هو ابن علي حدثنا صفوان بن عيسى عن بشر بن رافع، عن أبي عبد الله ابن عم أبي هريرة، عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن النبي صلى الله عليه وسلم وأبا بكر وعمر كانوا يفتتحون القراءة بالحمد لله رب العالمين

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Ebû Ali Muhammed b. Süleymân el-Mâlikî el-Kâdî → Nasr o, İbn Ali'dir → Safvan b. İsâ → Beşer b. Râfî → Ebû Hüreyre'nin amcoğlu Ebi Abdullah isnadıyla rivayet edildiğine göre Ebû Hüreyre şöyle demiştir: Nebi (a.s.), Ebû Bekir ve Ömer, kıraatı (Fatıha suresiyle) başladılar.

Müstağfirî: “Enes'ten gelen rivayetin benzeri, Abdullah b. Muğaffal el-Müzenî tarafından da Hz. Peygamberden rivayet edilmıştır.”⁴⁸⁹

Kaydettiğimiz örneklerden anlaşılabacağı gibi Müstağfirî, Enes b. Mâlik yoluyla Hz. Peygamberden, namazda besmeleyi cehri okunmayışı ile alakalı aktarılan rivayetin benzerini diğer sahabiler tarafından da nakledildiğini ispatlamaya çalışmaktadır. Nitekim ilk önce açtığı babla alakalı birkaç rivayeti kaydetmiş, ardından topluca değerlendirmeye tabi tutarak hadisin farklı tariklerine işaret etmiştir.

E. Hadisi Rivayet Eden Diğer Râvileri Belirtmesi

Müstağfirî bazen, kaydettiği rivayetin akabinde, o hadisin senedindeki râvilerin birinden rivayette bulunan başka râvilerin isimlerini saymaktadır. Bununla birlikte o hadisin diğer tarikinde geçen metnindeki ziyadeye de işaret etmiştir.

Örneğin:

⁴⁸⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 469

⁴⁸⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 470

أخبرنا عبيد الله بن علي الكوفي أخبرنا ابن أبي مرة بدمشق حدثنا أبو أمية حدثنا عبيد الله حدثنا سالم الخياط عن الحسن عن أنس قال: صليت مع النبي صلى الله عليه وسلم عشر سنين ومع أبي بكر سنتين ومع عمر فلم أسمعهم يجهرن بيسم الله الرحمن الرحيم

Müstağfirî → Übeydullah b. Ali el-Kûfî → İbn Ebi Marra → Ebû Ümeyye → Übeydullah → Sâlim el-Hayyât → Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre Enes şöyle demiştir: Hz. Peygamber (a.s.) ile on sene, Ebû Bekir ile iki sene namaz kıldım. Aynı şekilde Ömer ile de. Onların hiç biri besmeleyi cehri okumadı.

Müstağfirî: “Bu hadisi, Âiz b. Şüreyh ve Mâlik b. Dînâr, Enes b. Mâlik’ten rivayet etmiştir ve naklettiği hadisin metninde ziyâde olarak şu ifade yer almaktadır: “Ali’nin halifeliği zamanında”. Ben bu tariki tespit edemedim.”⁴⁹⁰

X. MÜSTAĞFİRÎ’NİN KAYNAKLARI

Yukarıda Müstağfirî’nin eserlerini iki kaynaktan meydana getirmiş olabileceğini belirtmiştik. Bunlardan ilki, hocalarından öğrenerek bir araya getirdiği rivayetlerden oluşmaktadır. Diğer de başta *Kütüb’i-Sitte*’nin meşhur eseri *el-Câmiü’s-sahih* olmak üzere bazı müstakil hadis kitaplarından naklettiği hadislerdir.⁴⁹¹

Şimdi, nâşir Ahmed Fâris’in de belirttiği üzere Müstağfirî’nin hadis rivayet ettiği en önde gelen eserlerden bazılarını isnadıyla birlikte kısaca tanıtmaya çalışacağız. Bunu yaparken Müstağfirî’nin eserlerinde kaydettiği rivayetlerin diğer asıl kaynaklarından da tespit edebildiklerimizi de belirteceğiz.

1. Mâlik b. Enes el-Yemenî (ö. 179/795), *el-Muvatta*

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → İbrâhim b. Abdussamed → Ebû Mus‘ab → Mâlik⁴⁹²

⁴⁹⁰ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur‘ân*, I, 467

⁴⁹¹ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur‘ân*, Ahmed b. Fâris es-Sellâmın girişi, s. 112

⁴⁹² Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur‘ân*, I, 430; Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (ö. 179/795), *el-Muvatta*, I-VIII, (nşr: Muahmmmed Mustafa el-A‘zamî), 2004, II, 279

2. Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797), *ez-Zühd*

Müstağfirî → Halil b. Ahmed → Muahmmmed b. Muaz → Hüseyin b. Hasan →
Abdullah b. Mübârek⁴⁹³

3. Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812), *el-Musannef*

Müstağfirî → İsmail b. Muhammed el-Hâcibî → İbrahim b. Nasır → Yusuf b. İsâ →
Vekî⁴⁹⁴

Müstağfirî → Bekir b. Muhammed b. Ca'fer → Mahmud b. Anber → Muhammed b.
Ebân → **Vekî**⁴⁹⁵

4. Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), *el-Musannef*

Müstağfirî → Muhammed b. Muhammed el-Cûbârî → Ebu Ya'lâ → ed-Deberî →
Abdürrezzâk⁴⁹⁶

Müstağfirî → Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali → Ebu Ya'lâ → ed-Deberî →
Abdürrezzâk⁴⁹⁷

Müstağfirî → Bekir b. Muhammed b. Ca'fer → Mahmud b. Anber → Muhammed b.
Ebân → **Abdürrezzâk**⁴⁹⁸

5. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (224/838), *Fezâilü'l-Kur'ân*

⁴⁹³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 382; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 164; II, 659, 691; Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*, (nşr: Habiburrahman A 'zamî), Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 18

⁴⁹⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 142, 162, 178; II, 514, 526, 529; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 114; Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam el-Herevî el-Ezdî (ö. 224/838), *Fezâilü'l-Kur'ân*, I-II, (nşr: Mervân el-Atiyye), Beyrut, Daru İbn Kesîr, 1995, I, 144

⁴⁹⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 461, 463; II, 551, 609, 663; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 114

⁴⁹⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 797; Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm (ö. 211/827), *el-Musannef*, I-XI, (nşr: Habiburrahman A 'zamî), Beyrut, el-Meclisü'l-İlmi, 1983, III, 335

⁴⁹⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 151; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, II, 488

⁴⁹⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 471; II, 548, 618; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, II, 88

Müstağfirî → Ahmed b. Ammâr → Ali b. Muhtâc → Ali b. Abdüllaziz → **Ebû Ubeyd**⁴⁹⁹

Müstağfirî'nin *Fezâilü'l Kur'an*'ının en önde gelen kaynaklarından biri sayılmaktadır. Nitekim söz konusu her iki eserin aynı alanda kaleme alınmış olmasının yanında Ebû Ubeyd'in *Fezâilü'l Kur'an*'ı babındaki ilk eserlerden kabuledilmesi dikkat çekici önemli hususlardandır. Çünkü Müstağfirî, onun eserinden bazı hadisleri nakletmenin yanı sıra bizzat Ebû Ubeyd'in ismini zikrederek yaptığı değerlendirmeleri de kaydetmektedir.⁵⁰⁰ Müstağfirî'nin söz konusu eserinde tespit ettiğimiz bu durum, Ebû Ubeyd ve onun *Fezâilü'l Kur'an*'ına verdiği önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

6. Alî b. el-Ca'd (ö. 230/844-45), *el-Müsned*

Müstağfirî → Halil b. Ahmed → Abdullah b. Muhammed el-Begavî → **Ali b. el-Ca'd**⁵⁰¹

7. İbn Ebî Şeybe el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef*

Müstağfirî → Ebu Ali Zâhir b. Ahmed → Ebû'l-Kâsım el-Begavî → **Ebu Bekir b. Ebî Şeybe**⁵⁰²

8. İshak b. Râhûye (ö. 238/853), *el-Müsned*

Müstağfirî → Ebu Saîd → el-Mâsircesî → **İshâk b. İbrahim el-Hanzeli**⁵⁰³

9. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*

⁴⁹⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 200, 241, 303; II, 524, 530, 597; Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 121, 398

⁵⁰⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 197, 367, II, 507

⁵⁰¹ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 452, 453; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, I, 146; Ali b. Ca'd, Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî (ö. 230/845), *Müsnedu İbn Ca'd*, (nşr: Âmir b. Ahmed Haydar), Beyrut, Müessesetü Nâdir, 1990, s. 412

⁵⁰² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, II, 686; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*, I-VII, (nşr: Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyâd, Mektebetü Rüşd, 1989 V, 323, VI, 38-39

⁵⁰³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, II, 566; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 205; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'an*, naşirin girişi, I, 114; Müstağfirî, söz konusu senedle İshak b. Râhûye'den sadece bir hadis nakletmiştir. Araştırma sürecinde Râhûye'nin *el-Müsned*'inden bu rivayeti tespit edemedik.

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → İbn Munî' → **Ahmed b. Hanbel** ⁵⁰⁴

10. Kuteybe b. Saîd es-Sekafî (ö. 240/855), Bazı Hadisleri

Müstağfirî → Nasır b. Ahmed → Cibrîl b. Mucâ' → **Kuteybe** ⁵⁰⁵

11. Hennâd b. Serî (ö. 243/857), ez-Zühd

Müstağfirî → Muhammed b. Hüseyin → Hamâd b. Ahmed → **Hennâd b. Serî** ⁵⁰⁶

12. Abd b. Humeyd el-Kissî (el-Keşşî) (ö. 249/863-64), el-Müsned

Müstağfirî → Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim → Ebu Saîd Bekir b. Merzibân → **Abd b. Hümejd.** ⁵⁰⁷

13. Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî (ö. 255/869), es-Sünen

Müstağfirî → İsmail b. Muhammed el-Hâcibî → Nasr b. el-Fath es-Semerkindî → **Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî.** ⁵⁰⁸

14. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), el-Câmiü's-Sahih

Müstağfirî → Ebü'l Heysem Muhammed b. el-Mekkî ve Ebû Ali el-Hâcibî → Muhammed b. Yûsuf → **Muhammed b. İsmail.** ⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 162, 190, II, 840; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 168; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî (ö. 241/855), *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*, I-XXXV, (nşr: Şuayb el-Arnaut), Beyrut, Müessesetü Risale, 2001, XXXV, 256

⁵⁰⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 147; II, 693; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *Sahihü'l-Buhârî*, I-IX, (nşr: Muhammed Züheyr Nasır en-Nasır), Dimaşk, Daru Tuk Neca, 2002, IV, 200; VIII, 38; IX, 17

⁵⁰⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 559, 131; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 147; Hennâd b. es-Serî, Ebü's-Serî Zeynelabidin Hennâd (ö. 243/857), *Kitâbü'z-zühd*, I-II, (nşr: Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Kuveyt, Dârü'l-Hulefa li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1985, II, 442

⁵⁰⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 174, 176; II, 536, 537; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 556, 557, 563; Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (ö. 249/863), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, (nşr: Ebu Abdullah Mustafa b. el-Advî), Riyâd, 2002, s. 85

⁵⁰⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 404, 569; Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl (ö. 255/868), *Sünen-i Dârimî*, I-IV, (nşr: Hüseyin Selim ed-Daranî), Suud Arabistan, Darü'l-Muğnî, 2000, IV, 2147

⁵⁰⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 343; Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, VI, 193

Senedde yer alan Ebü'l Heysem b. el-Mekkî el-Küşmihenî (ö. 389/998) ve Ebû Ali el-Küşânî el-Hâcibî (ö. 391/1000) Müstağfirî'nin meşhur hocalarındandır ve ikisi de Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (ö. 256/870 *el-Câmiu's-Sahîh*'ini Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'den rivayet etmişlerdir. Müstağfirî'nin de bu iki hocası vasıtasıyla söz konusu eseri semâ yoluyla adlığına dair bilgileri yukarıda zikretmiştik. Nitekim *Fezâilü'l-Kur'ân* ve *Delâilü'n-nübüvve*'sinde kaydettiğimiz isnadla *el-Câmiu's-Sahîh*'ten bazı hadisleri tahrir ettiği görülmektedir.⁵¹⁰

Ahmed Fâris, *el-Câmiu's-Sahîh*'teki söz konusu senedi, hicri beşinci asrda en âli isnad olduğunu söylemektedir.⁵¹¹

15. Hasan b. Arafa (ö. 258/873), *el-Avâlî*

Müstağfirî → İbnü'l Harrâz el-Herevî → İbn Ebu Hâtım → **Hasan b. Arafa**⁵¹²

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Yahya b. Âiş → **Hasan b. Arafa**⁵¹³

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → Ebu Hâmid el-Hazramî → **Hasan b. Arafa**⁵¹⁴

Müstağfirî → Ebu Zir Ammâr b. Muhammed b. Mahled el-Bağdâdî → Ebu İshâk İbrahim b. Abdussamed el-Hâşimî → **Hasan b. Arafa**⁵¹⁵

Müstağfirî → Ebu Zir Ammâr b. Muhammed b. Mahled el-Bağdâdî → Hasan b. Ahmed b. er-Rabî' → **Hasan b. Arafa**⁵¹⁶

Müstağfirî → Muahmmmed b. Abdullah el-Âbid → Ebu Hassân → **Hasan b. Arafa**⁵¹⁷

⁵¹⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 360; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 222; Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, VIII, 106; IX, 59

⁵¹¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 112

⁵¹² Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 214, 323, 396, Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 244, 323, II, 684; Hasan b. Arafa el-Abdî (ö. 258/873), *Cüz'ü el-Avâlî*, (nşr: Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî), 1985, s. 76

⁵¹³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 684

⁵¹⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 719; İbn Adi, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcanî, 365/976, *el-Kamil fî duafai'r-ricâl*, I-VII, (nşr: Adil Ahmed Abdülmucit), Beyrut, Kütübü'l-İlmiyye, 1997, III, 262

⁵¹⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 245

⁵¹⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 245

⁵¹⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 721

16. Ebû Davud es-Sicistânî (ö. 275/889), *el-Merâsil*

Müstağfirî → Halîl b. Ahmed → Ebû Ali el-Lü'lû Ahmed b. Muhammed b. Amr →
Ebû Davud Süleyman b. Eş'as b. İshâk⁵¹⁸

Müstağfirî'nin *Kütüb 'i-Sitte*'nin diğer kitaplarından herhangi bir isnadını tespit edemedik.

17. Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919), *el-Müsned*

Müstağfirî → İbnü'l-Mekkî → Ebu Ya'la → **Ebu Ya'la el-Mevsilî**⁵¹⁹

18. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Bazı Hadisleri

Müstağfirî → İbnü'l-Mekkî → Ebu Ya'la → **Ali Ebu Ca'fer et-Taberî**.⁵²⁰

19. Ebü'l-Abbas es-Sekafî (ö. 310/923), *el-Müsned*

Müstağfirî → Halil b. Ahmed → **Ebü'l Abbas es-Sekafî**⁵²¹

20. İbn Huzeyme (ö. 311/924), *es-Sahîh*

Müstağfirî → Ebu Hâmid es-Sâîğ → Ebu Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme⁵²²

Müstağfirî → Muhammed b. Ahmed → Ali er-Râzî → Ebu Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme⁵²³

⁵¹⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 472; Ebû Davud es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. el-Ezdî (ö. 275/889), *el-Merâsil*, (nşr: Şuayb el-Arnaut), Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1988, s. 89

⁵¹⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 147, II, 693; Ebû Ya'la el-Mevsilî, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna (ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsilî*, I-XIII, (nşr: Hüseyin Selim Esed), Dımaşk, Dârü'l-Me'mun li't-Türras, 1984, I, 35; VIII, 464

⁵²⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 604; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi, I, 112; Müstağfirî, söz konusu senedle İbn Cerîr et-Taberî'den sadece bir hadis nakletmiştir.

⁵²¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 272, 294; II, 564, 620; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 136, 148; II, 546; Müstağfirî, Ebü'l-Abbas es-Sekafî'den pek çok hadis almıştır. Fakat rivayet ettiği hadislerini es-Sekafî'nin *Müsned*'inden tespit edemedik.

⁵²² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 564, 681; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 331, 391, 517

⁵²³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 770; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî (ö. 311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-IV, (nşr: Muhammed Mustafa A'zami), Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1975, I, 252

21. İbn Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936), *Kitâbü's-Seb'a*

Müstağfirî → Zâhir b. Ahmed → **Ebu Bekir b. Mücâhid**⁵²⁴

22. Ebû Tâhir Abdülvâhid b. Ömer el-Makrî (ö. ?), *el-Beyân*

Müstağfirî → Ebu Tahir'in aracılığıyla Bağdat'ta bulunan Ebu Ahmed Muhammed b. Abdullah el-Makrî'den icazet almıştır.⁵²⁵

XI. MÜSTAĞFİRÎ'NİN ETKİSİ

İslâmî ilimlerin birçok alanında eserler kaleme alan ve hadis ilmîne dair çok kıymetli bilgiler kaydeden Müstağfirî, yaşadığı bölgede yetişen âlimler ile alakalı orijinal bilgileri cem ederek ilim aleminde derin izler bırakmıştır. Özellikle Maverâünnehir'de yaşayan hadisçiler hakkında zikrettiği bilgiler ve onların üzerinde yaptığı cerh ve ta'dil değerlendirmeleri, Abdülkerim es-Sem'ânî ve Zehebî gibi âlimlerin eserlerine bir kaynak olmuştur. Ayrıca İslâm kaynaklarına baktığımızda, Müstağfirî'nin ismini sık sık geçmekte olduğuna müşahade etmekteyiz. Bütün bunlar Müstağfirî'nin kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Şimdi bazı şöhretli âlimlerin kendi eserlerinde Müstağfirî'den naklettiği bilgilere yer vermek uygun olacaktır;

1. Necmüddîn en-Nesefî (ö. 537/1142), *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*

Necmüddîn en-Nesefî'nin, Mâverâünnehir bölgesinde yetişen ulemâ biyografilerine dair yazdığı kıymetli bir kaynak eserdir. Müellif bu kitabı, diğer eserlerin yanında en çok Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî ile Müstağfirî'nin *Tarih'ül-Semerkant*'ından istifade

⁵²⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 183, 347; 457; İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî (ö. 324/936), *es-Seb'a fî'l-kıraa*, (nşr: Şevki Dayf), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1980, s. 82

⁵²⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 457; Müstağfirî, Ebû Tâhir el-Makrî'nin ismini *Fezâilü'l-Kur'ân*'ında sadece bir yerde zikretmektedir. Ahmed Fâris ise söz konusu rivayetin *el-Beyân* adlı eserinden aldığını ve bu eseri kaybolduğunu söylemektedir. Bk; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 458 dipnot.

ederek meydana getirmiştir.⁵²⁶ Nitekim eserini tetkik ettiğimizde 14 yerde Müstağfirî'nin adını zikretmekle onun vasıtasıyla nakledilen bilgileri aktardığını görmekteyiz.⁵²⁷

2. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*

Müellif, kabilelerin nesebi, şehir, belde, ülke, mezhep ve meslek gibi mensubiyetleri esas alarak 550/1155 yılında Semerkant'ta yazmaya başladığı en meşhur eseri olan *el-Ensâb*'ında,⁵²⁸ Müstağfirî'nin ve eserinin adını zikrederek pek çok yerde nakilde bulunmuştur. Eserinin telif gayesine muafık olarak, Müstağfirî'nin *Tarihü'n-Nesef ve Keş*'inde kaydettiği,⁵²⁹ şahısların ismi, nesebi ve künyesi,⁵³⁰ doğum yeri ve tarihi,⁵³¹ hoca ve talebeleri,⁵³² okuduğu dersleri,⁵³³ cerh ve ta'dil açısından yaptığı değerlendirmeleri,⁵³⁴ müellif ve eserinin adları,⁵³⁵ ilmî seyahetleri⁵³⁶ ve imlâ meclisleri,⁵³⁷ mezhebi,⁵³⁸ ilmî kişiliği,⁵³⁹ görevi,⁵⁴⁰ vefat tarihi ve yeri⁵⁴¹ doğrultusundaki bilgileri aktarmıştır. Bunların dışında, Nesef şehrinde yer alan bazı köy ve kasabaların isimleri ve buralara nispet edilen râviler⁵⁴² hakkında yazdığı bilgileri de naklettiğini tespit etmekteyiz.

3. İbn Asâkir Ebü'l-Kasım ed-Dımaşkî (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*

⁵²⁶ Aslantürk, Ayşe Hümeysra, "Nesefî, Necmeddin" *DİA*, XXXII, 572; Nesefî, *el-Kand*, naşirin girişi, s. 17

⁵²⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 6, 7, 8, 9, 25, 26, 27, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 38

⁵²⁸ Efendioğlu, Mehmet, "Se'mânî", *DİA*, XXXVI, 461- 462

⁵²⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 118, 195, 202; V, 92, 147; VII, 199; VIII, 160, 173; X, 177; XI, 38, XII, 241; XIII, 516

⁵³⁰ Sem'ânî, VIII, 173; X, 177; XI, 38; XIII, 315; XIII, 516

⁵³¹ Sem'ânî, III, 102; VIII, 173; XI, 38;

⁵³² Sem'ânî, V, 96; V, 147; VIII, 173; X, 177; X, 199; XI, 38;

⁵³³ Sem'ânî, V, 96; XI, 38; III, 29

⁵³⁴ Sem'ânî, XIII, 315; X, 502; III, 29; XII, 159

⁵³⁵ Sem'ânî, V, 95-96; XIII, 229; XIII, 347

⁵³⁶ Sem'ânî, V, 96; VII, 199; XI, 38

⁵³⁷ Sem'ânî, I, 202; XI, 122;

⁵³⁸ Sem'ânî, I, 195; XI, 122;

⁵³⁹ Sem'ânî, I, 202; X, 199; XI, 38; XIII, 315

⁵⁴⁰ Sem'ânî, I, 195; V, 96; X, 199; XI, 38; III, 102

⁵⁴¹ Sem'ânî, III, 102; VII, 199; X, 199; XI, 38; III, 229;

⁵⁴² Sem'ânî, V, 147; VIII, 173; X, 177; X, 199; XI, 38; XII, 158; XIII, 315; XIII, 516

İbn Asâkir, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ını örnek alarak yazdığı ve Dimaşk'a dair geniş bilgileri kaydettiği bu eserinde,⁵⁴³ Müstağfirî'nin adını zikrederek onun kanalıyla rivayet edilen başta müselsel olmak üzere⁵⁴⁴ diğer hadislerindenden birçoğunu nakletmiştir.⁵⁴⁵

4. Yakut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Bağdâdî Rûmî (626/1229), *Mucemü'l Büldan*

Yer adlarıyla ilgili kaleme aldığı bu eserinde, Nesef şehrinde bulunan köyler hakkındaki bilgileri Müstağfirî'den aldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴⁶ Nitekim eserinin bir yerinde Müstağfirî'nin ismini zikrederek bilgi naklettiğini tespit etmekteyiz.⁵⁴⁷ Öte yandan adı geçen eseri kaleme aldığı sırada konuyla alakalı müstakil eserlerden yararlanmış olması bu husus bir bakımdan teyid etmektedir.⁵⁴⁸

5. İbn Nukta, Ebû Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdilgani b. Ebi Bekr b. Şücâ el-Bağdâdî (ö. 629/1232), *et-Takyid li-ma'rifeti ruvâtî's-süneni ve'l-mesaniid*

Kütüb-i Sitte başta olmak üzere önemli hadis kitaplarından 689 râviyi hoca ve talebeleri, güvenilirlik durumları gibi özellikleriyle tanıttığı bu eserinde,⁵⁴⁹ Müstağfirî'nin “قال جعفر بن”⁵⁵⁰ “Kâle Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Mustağfirî fî Târih Nesef” diyerek ondan nakilde bulunmuştur.⁵⁵¹

⁵⁴³Sabri Küçükaşcı, Mustafa, ve Tomar, Cengiz, “İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım”, *DİA*, XIX, 323

⁵⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XIII, 116-117

⁵⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XVII, 31; XXIII, 80; XXXVI, 209, 342; XXXXXII, 55; XXXXXX, 355; XXXXXXII, 317

⁵⁴⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* V, 57; V, 276, 329

⁵⁴⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 456

⁵⁴⁸ Avcı, Casim, “Yakut el-Hamevî”, *DİA*, XXXXIII, 288-289

⁵⁴⁹ Aydın, Abdullah, “İbn Nukta”, *DİA*, XX, 232.

⁵⁵⁰ İbn Nukta, *et-Takyid*, s. 220

⁵⁵¹ İbn Nukta, *et-Takyid*, s. 258, 452, 465,

6. İbnü'l Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn (ö. 630/1233), *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*

Alanında yazılan kitaplar arasında en seçkin yere sahip olan bu eser, sahâbîlerin hayatı hakkında olup,⁵⁵² İbnü'l Esîr bu kitabında Müstağfirî'nin adını 82 yerde kaydederek onların birinde “أوردہ جعفر المستغفری فی الصحابة” “Evradehû Ca'fer el-Müstağfirî fî's-Sahâbe”⁵⁵³ ifadesini kullanmakla *Ma'rifetü's-Sahâbe*'sinden bilgi nakletmiştir. Yine aynı şekilde, “قال المستغفری”, “*Kâle el-Müstağfirî*”⁵⁵⁴ ve “ذكره المستغفری”, “*Zekerâhû el-Müstağfirî*”⁵⁵⁵ sigalarını kullanarak ondan bilgi aktardığına şahid olmaktadır.

7. Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (ö. 742/1341), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*

Mizzî, adı geçen eserinde Müstağfirî'nin ismine zikrederek iki yerde atıfta bulunmuştur.⁵⁵⁶ Onların birinde Müstağfirî'nin, Ebû İsa et-Tirmizî (ö. 279) hakkında söylediği bilgileri nakletmektedir.⁵⁵⁷

8. Ebû Abdullah Şemsüddîn ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Tarihü'l İslâm, Tezkiretü'l Huffâz ve Mizânü'l İ'tidâl*

Başta hadis ve tarih olmak üzere diğer alanlarda da pek çok eseri ilim alemine kazandıran ve meşhur âlimlerin en önde gelenlerinden biri kabuledilen Zehebî, *Tarihü'l İslâm, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Tezkiretü'l Huffâz ve Mizânü'l İ'tidâl* adlı en önemli eserlerini telif ettiği sırada Müstağfirî'nin kitaplarından yararlandığını tespit etmekteyiz.⁵⁵⁸ Nitekim Zehebî, Müstağfirî'nin ricâl ve onların üzerinde yaptığı cerh ta'dil

⁵⁵² Özeydîn, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr”, *DÎA*, XXI, 27

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-VIII, (nşr: Ali Muhammed Maûz), Dar'ül Kütübil İlmiyye, IV, 23; III, 538, IV, 23, 279; VII, 224

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, III, 567, 571; VII, 4, 243

⁵⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, III, 553, IV, 333

⁵⁵⁶ Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (ö. 742/1341), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, I-XXXV, (nşr: Beşşar Avvad Ma'ruf) Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1983, XXIV, 436; XXVI, 252

⁵⁵⁷ Mizzî, *a.g.e.*, XXVI, 252.

⁵⁵⁸ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, V, 441, VI, 140, 585; *Tezkire*, II, 186; III, 57, 159, 179; *Siyer*, IX, 17; X, 150; XI, 348, 491; *Mizan*, III, 317, 479

değerlendirmelerini naklederken genellikle, “قال جعفر المستغفري”, “*Kâle Ca’fer el-Müstağfirî*”⁵⁵⁹ ifadesinin yanında, “ذَكَرَهُ جَعْفَرُ الْمُسْتَغْفِرِيُّ فِي تَارِيخِ نَسَبِ” “*Zekerahû Ca’fer el-Müstağfirî fî Tarih’i Neseif*”,⁵⁶⁰ tabirlerini kullandığını görmekteyiz. Yine aynı şekilde Zehebî, söz konusu eserlerinde Müstağfirî’den “أَرْخَاهُ جَعْفَرُ الْمُسْتَغْفِرِيُّ” “*Erhahû Ca’fer el-Müstağfirî*”⁵⁶¹ “ذَكَرَهُ جَعْفَرُ” “*Kâle el-Hâfiz Ca’fer el-Müstağfirî*”⁵⁶² ve “قال الحافظ جعفر المستغفري” “*Kâle el-Hâfiz Ca’fer el-Müstağfirî*”⁵⁶³ tabirleriyle onun ilmî derecesine işaret ederek nakillerde bulunduğu belirtmek mümkündür.

Zehebî’nin Müstağfirî’den naklettiği ricâl hakkındaki bilgileri ve cerh ve ta’dil değerlendirmelerini başka örneklerle birlikte müstakil bir başlıkta ele alacağız.

9. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsabe fî Temyizi’s-Sahâbe ve Lisânü’l-Mizân*

İbn Hacer’in Buharî Şerhinden sonra kaleme aldığı en önemli eserinden biri olarak kabul edilen ve sahebe biyografileri hakkında geniş malumat veren *el-İsabe*’sinde, Müstağfirî’nin telif ettiği *Ma’rifetü’s-Sahâbe* adlı eserinden pek çok yerde atıfta bulunmuştur. Eserinde Müstağfirî’nin ismini iki yüzden fazla olarak zikretmenin yanı sıra, bunların pek çoğunda ondan nakillerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim ondan bilgi aktardığı sırada, “ذَكَرَهُ الْمُسْتَغْفِرِيُّ فِي الصَّحَابَةِ” “*Zekerâhû el-Müstağfirî fî’s-Sahâbe*” ifadesini 16 yerde kullandığını tespit etmekteyiz.⁵⁶⁴ Bunun dışında sadece bir yerde, “رَوَى الْمُسْتَغْفِرِيُّ”, “*Ravâ el-Müstağfirî*”⁵⁶⁵, 11 yerde “أُورِدَهُ الْمُسْتَغْفِرِيُّ”, “*Evradehû el-Müstağfirî*”⁵⁶⁶ ve 13 yerde, “قال المستغفري”,

⁵⁵⁹ Zehebî, *Tezkire*, III, 159; Zehebî *Siyer*, XII, 71; XIII, 41,172, XV, 481; XVII, 242, 484

⁵⁶⁰ Zehebî *Siyer*, XI, 364, 477, XII, 277; XIII, 218; XV, 5

⁵⁶¹ Zehebî, *Tezkire*, III, 95

⁵⁶² Zehebî, *Tezkire*, III, 179

⁵⁶³ Zehebî, *Tezkire*, III, 53; Zehebî *Siyer*, XI, 348, 491

⁵⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsabe*, III, 492, IV, 328, 447, 549; V, 212, 374, 419; VI, 91, 542, 564; VII, 30, 84, 180, 297, 334, 335

⁵⁶⁵ İbn Hacer, III, 473

⁵⁶⁶ İbn Hacer, III, 474; IV, 452; V, 235, 237; VI,185, 295, 328; VII, 154, 377; VIII, 390, 475

“Kâle el-Müstağfirî”⁵⁶⁷ tabirlerini kullanarak orijinal niteliğindeki önemli bilgileri Müstağfirî’den nakletmektedir.

Lisanü’l-Mîzân, Zehebî’nin zayıf râvilere dair yazdığı *Mîzânü’l-i’tidâl*’inin muhtasarı ve zeyli mahiyetindeki bir eser olup,⁵⁶⁸ İbn Hacer bu kitabında da Müstağfirî’nin ismini zikrederek pek çok nakilde bulunmuştur.⁵⁶⁹ Özellikle söz konusu kitabında Müstağfirî’nin *Tıbbü’n-nebî*’sinden bilgi naklettiğini tespit etmekteyiz.⁵⁷⁰

10. Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), *Şevâhidü’n-nübüvve*

Abdurrahman Câmî’nin bu kitabında, Müstağfirî’nin *Delâilü’n-nübüvve*’sinden iktibaslarda bulunduğunu tezimizin ikinci bölümünde belirtmiştik.⁵⁷¹ Müellif söz konusu eserinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman hakkında Müstağfirî’nin kaydettiği haberleri naklederek bid’at ehline karşı çıktığı görülmektedir.⁵⁷²

11. Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü’l-Mensûr fit-Tefsîr bil-Me’sûr*

Suyûtî, Kur’anın tefsiri ile alakalı yazdığı bu eserinde, “أخرج المستغفري في الطبِّ”, “Ahrace el-Müstağfirî fi’t-Tıbbi” diyerek Müstağfirî’nin *Tıbbü’n-nebî*’sinden⁵⁷³ ve “أخرج المستغفري في الدعوات”, “Ahrace el-Müstağfirî fi’d-Da’avat” ifadesiyle de *Kitâbü’d-Da’avât*’ından hadis tahrir etmiştir.

XII. RİCAL HAKKINDA BİLGİ VERMESİ

Zirikli’nin belirttiği üzere Müstağfirî, hadis hâfızı olmanın yanında Mâverâünnehir, özellikle Nesef şehri ve buralarda yetişen âlimlerin ismi, nesebi, doğum ve vefat tarihi, memleketi, ilmî şahsiyeti, hoca ve talebeleri, cerh ve ta’dil durumu vb. konularda farklı bilgileri kaydetmesi yönünden meşhur tarihçi olarak da bilinmektedir.⁵⁷⁴ Nitekim, eserleri

⁵⁶⁷ İbn Hacer, III, 479; IV, 406; VI, 318, 357, 499, 529, 558, 561, 562, VII, 334, 348; VIII, 31, 179

⁵⁶⁸ Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 524

⁵⁶⁹ İbn Hacer, *Lisanü’l-mizan*, I, 436; II, 171; III, 167, 170, 254, 255; IV, 278, 304, 401, 459; V, 71, 390; VI, 100, 200, 316

⁵⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü’l-mizan*, III, 167, IV, 307

⁵⁷¹ Hatiboğlu, *a.g.e.*, 108-109

⁵⁷² Câmî, *Şevahidü’n-nübüvve tercümesi*, s. 226-231

⁵⁷³ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensur*, IV, 150; V, 12.

⁵⁷⁴ Zirikli, *A’lam*, II, 128

arasından özellikle Nesef ve Keş ile alakalı kaleme aldığı *Tarihü'n-Nesef ve Keş*'inden, başta Sem'ânî olmak üzere ilim aleminde derin iz bırakan meşhur muhaddis ve tarihçilerin en önemli simalarının kendi eserlerinde onun adını zikrederek pek çok atıfta bulunmalarının yanı sıra orijinal diyebileceğimiz önemli bilgileri nakletmiş olmaları bunu net olarak bize göstermektedir.

Şimdi, Müstağfirî'nin iki eserinin nâşiri olan, Ahmed Fâris es-Sellum'un *Fezâilü'l-Kur'ân*'ın giriş kısmında, müstakil başlıkta ele aldığı konunun bazı hatalarını düzeltmenin yanısıra kaydettiği bilgileri kısaltarak ayrı başlıkta zikretmeyi uygun görmekteyiz. Bunu yaparken de, nâşirin kaydetmiş olduğu bütün bilgileri asıl kaynağından tespit ettiğimizden dolayı, tetkik ettiğimiz bilgilerin geçtiği kaynağını ve sayfa numarasını belirteceğiz.

Kaynaklarda geçen Müstağfirî'nin ricâl hakkında verdiği bazı bilgiler:

1. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870)

İbnül Asâkir, *Târîhu Medînetü Dimaşk*'ında, hadis ilmünde otorite olan Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ile ilgili bir haberi, Müstağfirî kanalıyla nakletmektedir. Rivâyet de şu şekildedir: Ebû Sa'd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Halîl → Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed es-Semerkandî el-Hafız → Ca'fer el-Müstağfirî → Muhammed b. Ahmed b. Süleymân el-Hâfız → Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin → Ebû Yâla et-Temîmi → Cibrîl b. Mîkâil isnadıyla rivayet edildiğine göre Muhammed b. İsmâil şöyle demiştir: Horasan'a ulaştığımda gözümde bir hastalık oluştu. Beni gören bazı kimseler şöyle dediler: Sana bir şey öğreteceğiz. Allah gözünü iyileştirecek. Ancak bunu hiç kimseye söylemeyeceksin. Saçını tıraş et ve üzerine hatmi çiçeğini koy. Öyle zannediyorum bunu üç defa tekrarladi. Râvi dedi ki: Bunu yaptım. Gözüm iyileşti. Ben de kendi kendime bana soracak herkese bunu anlatmaya söz verdim. Veya bu anlamda bir şeyler söyledim.⁵⁷⁵

2. Ebû İsa et-Tirmizî (ö. 279/892)

Müstağfirî'nin meşhur muhaddislerden biri kabuledilen Tirmizî hakkında söylediği bilgileri, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*'inde şöyle nakletmektedir:

⁵⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XXXXX, 55

Hâfız Ebû'l Abbas Ca'fer b. Mu'tez el-Müstağfirî dedi ki: *“Ebû İsa et-Tirmizî, pazartesi günü, Receb ayının 13’de 279 senesinde Tirmiz şehrinde vefat etti.”*⁵⁷⁶

3. Ebû İshak İbrahim b. Ma’kil en-Nesefî el-Hâfız (ö. 295/907)

Zehebî, söz konusu âlim hakkında Müstağfirî’nin şöyle dediğini nakletmektedir: *“O fakih, hafız ve âlimlerin düştüğü ihtilaflar karşısında ise basiret sahibi olmanın yanında dürüst ve takvaydı. Ondan oğlu Seyid, Muhammed b. Zekerya ve Abdülmümin b. Halef rivayette bulunmuştur ve bunların hepsi Nesefîdir. Zilhicce ayında 295 senesinde vefat etmiştir Allah onu rahmet eylesin.”*⁵⁷⁷

4. Ebû Mutî en-Nesefî, Mekhul b. Fazl (ö. 308/920)

Bu şahstan, Müstağfirî’nin hocası, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İsmail hadis rivayet etmiştir. Müstağfirî, bu hocası hakkında Tarihü’n-Nesefin’de; *“Onun asıl ismi Muhammed b. Fazl olup, Mekhul onun lakabıdır. Sefer ayı hicri 308 yılında vefat etmiştir”*⁵⁷⁸ diye tanıtmaktadır.

5. Ebû Talha Mansur b. Muhammed el-Bezdevî (ö. 329/940)

Büyük müsnidlerden biri olup, kendisinden âlimler çok istifade etmiştir. Müstağfirî bu âlim hakkında şöyle der: *“O rivayetleri işittiğinde yaşının küçük olması münasebetiyle hadisçiler onun rivayetini zayıf buluyorlardı.”*

6. Mansur b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 329/940)

Müstağfirî’nin bu âlim ile alakalı verdiği bilgileri Mizzî, Tehzibü'l Kemâl’inde, Tarihü’n-Nesefin’de zikreder: *“Mansur b. Muhammed b. Ali b. Mezine b. Seviyye Ebû Talha el-Bezdevî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî’nin Câmiü’s-Sahîh’ini en son rivayet edenlerdendir. Übeydullah b. Ömer’den hadis rivayet etmiştir. Mansur b. Muhammed el-Bezdevî, hadisleri daha küçükken işitmeye başladığından dolayı zayıf sayılmıştır. Fakat onun hadisleri müminlerin emiri Ca’fer b. Muhammed Mevlâ’linin yazmasında*

⁵⁷⁶ Mizzi, Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl, XXVI, 252

⁵⁷⁷ Zehebî, Tezkire, II, 186

⁵⁷⁸ Zehebî, Siyer, XV, 33

kaydedilmiştir. Vefatı 329 yılındadır. Ondan beldesinde yaşayanlar rivayette bulunmuştur. Ayrıca ondan hadis almaya gelenlerin sayısı da çoktu.”⁵⁷⁹

7. Yemen b. et-Tayyib b. Hanis b. Ömer Ebül Hasan (ö. 332/943)

Müstağfirî: “O Nesefin köylerinden biri olan Kermecin’denir. Abdullah ve Daud İbn Nasır b. Sehl el-Yezideyn’den hadis rivayet etmiştir. Zilhicce’de 332 senesinde⁵⁸⁰ vefat etmiştir.”⁵⁸¹

8. Sukûkî, Muhammed b. Zekeryâ b. el-Hüseyn en-Nesefî (ö. 344/955)

Zehebî bu şahıs ile ilgili Siyer ve Tezkire’inde “Büyük hadis hâfızı ve kesin bilgide kendisine müracat edilen” biri diye vasıflamakla birlikte Müstağfirî’nin Târihü’n-Nesefe ve Keş’inden şöyle nakilde bulunmuştur: “O, hâfız ve babları tasnif etmede mahirdirdi. Yaşadığı bölgede hadisi en iyi bileniydi. Cemaziyelevvel ayında 344/955 yılında vefat etmiştir. Allah onu rahmet eylesin.”⁵⁸²

9. Abdülmümin b. Halef et-Temîmî, Ebû Ya’lâ el-Mevsilî (ö. 346/957)

Müstağfirî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali en-Nesefî’den naklen anlatıyor: “Ebû Ya’lâ’nın Musul’da cenaze namazına iştirâk etmiştim. Bizi askerin trampetine benzer bir ses kapladı, öyle ki orada bulunan topluluk bir ordunun geldiğini zannetti. Biz, “Keşke bu ses bizi kaplamadan önce cenaze namazını kılsaydık” dedik. Topluluk namaza kalkınca, sanki yokmuş gibi büyük bir sessizlik hâkim oldu. Daha sonra rüyamda, Ebû Ya’lâ’nın kapısının

⁵⁷⁹ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, naşirin girişi s. 88

⁵⁸⁰ Sem’ânî bu âlimin vefat tarihini 382 olarak göstermektedir. Bk: Sem’ânî, *El-Ensâb*, XI, 87; Ahmed Faris ise 233 olduğunu kaydetmekteyse de bunun bir zühul eseri olduğu aşikardır. Bk: Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, naşirin girişi s. 88

⁵⁸¹ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, IV, 456

⁵⁸² Zehebî, *Tezkire*, III, 95; Siyer, XII, 277

başında duran birisi şöyle diyordu: “Ey insanlar! Doğru yolu arzu eden Ebû Ya’lâ’nın yolunu tutsun veya benzer bir söz söylüyordu.”⁵⁸³

10. Ebû Nasır el-Kelâbâzî el-Hâfız, Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 378/988)

Zehebî’nin kendisinden bahsettiği hadis âlimlerinden biri olup, aynı zamanda Müstağfirî’nin hadis öğrendiği hocalarındandır. Nitekim onun hakkında Müstağfirî: “O yaşadığı zamanın Maverâunnehir’deki en iyi hâfızıydı. Cemaziyelahirde, 378 senesinde 75 yaşında öldü” demektedir.⁵⁸⁴

11. İsmail b. Muhammed b. Amr el-Cûbarî el-Belhî (ö. 378/988)

İbn Hacer, bu şahısla ilgili bilgileri, Mütağfirî’nin Tarihü’n-Nesefin’den almıştır: “Belh’te Fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra Bağda’da geldi ve Mutezilî olmuştur. Sonra Nese’f’e geldiğinde emir Ebû Bekir el-Kalansî onu Belh’e sürgün ettirdi ve orada vefat tarihi 378 senesine kadar ikamet etti.”⁵⁸⁵

12. Bekir b. Muhammed b. Ca’fer en-Nesefî el-Müezzin (ö. 380/990)

Hammâd b. Şakir vasıtasıyla Sahihü’l-Buhârî’yi rivayet etmiştir. Ondan Müstağfirî rivayette bulunmuş ve hakkında şöyle der: “O, çok tilavet eden ve bidat ehline şiddetle karşı çıkan biriydi. Sahihü’l-Buhârî’yi İbn Şâkirden rivayet etmiştir ve 380 yılında vefat etmiştir.”⁵⁸⁶

13. Ebül Abdullah b. Mende el-Hafız (ö. 395/1004)

Müstağfirî: “Ebül Abdullah b. Mandah’tan daha hafız birini görmedim. Bir gün ona imamlık derecesine ulaşmak için ne kadar hadis bilmek gerektiğini sordum. O da beş bin hadis olduğunu söyledi.”⁵⁸⁷

⁵⁸³ Zehebî, Tezkire, III, 95; Siyer, III, 57; Saklan, Bilal, Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler, İstanbul, 2012, s. 99

⁵⁸⁴ Zehebî, Tezkire, III, 154; Siyer, XII, 533

⁵⁸⁵ İbn Hacer el-Askalânî, Lisanü’l-mizan, I, 436

⁵⁸⁶ İbn Nukta, Ebu Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdilgani b. Ebi Bekr b. Şücâ el-Bağdâdî (ö. 629/1232), et-Takyid li-ma’rifeti ruvâtî’s-süneni ve’l-mesânid, (nşr: Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988, s. 220; Zehebî, Siyer, XVI, 396

⁵⁸⁷ Zehebî, Tezkire, III, 159; Siyer, XVII, 35

14. Şîrâzî el-Hafız, Ebû Bekir Ahmed b. Abdurrahman el-Fârisî (ö. ?)

Mütağfirî onun hakkında şöyle zikreder. “O anlar ve ezberlerdi. Onun hakkında Nesef ile ilgili kitabımda bahsettim. Onun şöyle dediğini iştiştim: “Ben ve Hafız İbnül Bey ikimizin ortasında bir tartışma yaşandı. Ben, Amr b. Zûrara ile Ömer b. Zûrara’nın iki farklı şahıslar olduğunu söyledim. O ise ikisinin aynı kişi olduğunu savundu. Aramızda Ebi Ahmed el-Hâkim’i hakem tayin ettik ve söz konusu kişinin aynı şahıs mı? diye sorduk. O da, ikisini ayırmadan bir kişi olduğunu savunan ahmak kimdir? diye cevap verdi.”⁵⁸⁸

15. Calvan b. Semre b. Mâhân b. Hâkan b. Ömer b. Abdüllaziz el-Ümevî (ö. ?)

Buaharali muhaddis olup, Ebû Bekir el-Hatîb isminin Cilvân olarak okunması gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat Müstağfirî ve birçok âlimler Calvân olarak okunması için, cim harfî üzerine fetha harakesini vermiştir.⁵⁸⁹

16. Hammâd b. Şâkir (ö. ?)

Buhârî’nin râvilerindendir. Müstağfirî onun hakkında şöyle der: “O, sika ve güvenilir râvi olup Şam’a yolculuk yapmıştır. Ondan bana Sahihü’l-Buhârî’den Bekir b. Muhammed b. Ca’fer hadis rivayet etmiştir. Ayrıca Buhârâ kadısı Ebû Ahmed de ondan işittiği rivayeti bana nakletmiştir.”⁵⁹⁰

Ahmed Fâris, Müstağfirî’nin kitaplarında kendisinin belirttiği isnadla herhangi bir hadis nakletmediğini söylemektedir.⁵⁹¹

17. Mansur b. Abdullah b. Halid el-Hafız, Ebû Ali ez-Zühelî el-Halidî (ö. 402/1011)

Müstağfirî: “O, Buhârî’nin arkadaşı, Mansur b. Muhmmmed el Bezdevî’den rivayette bulunmuştur. Hicrî 402 yılında vefat etmiştir. 401 olduğu da söylenir.”⁵⁹²

⁵⁸⁸ Zehebî, *Tezkire*, III, 179; *Siyer*, XVII, 243

⁵⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, XII, 519

⁵⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, XV, 5

⁵⁹¹ Müstağfirî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, naşirin girişi s. 85

⁵⁹² Zehebî, *Siyer*, XV, 115

Ebül Kasım Muhammed b. Sekaktekin et-Türki. Hindistanda bulunan bir şehrin fatihidir. Hakkında çok bilgi vermiştir.

18. Nasır b. Muhammed b. Sebre Ebû Muhammed eş Şîrkesî (ö.?)

İbn Nukta, Mütağfirî'nin *Tarihü'n-Nesefin*'den naklederek şöyle der: “*Ebû İsa et-Tirmizî'den Câmiü's-Sahîh'i rivayet etmiştir. Sika bir âlimdir. Kendisinden Câmiü's-Sahîh'i, Ebû Yâla Abdülmümin b. Halef ve onunla aynı beldede yaşayanlar işitmişlerdir.*”⁵⁹³

19. Abdullah b. Ahmed b. Şanbe ed-Dineverî (ö.?)

Mütağfirî bu şahıs üzerinde şöyle değerlendirme yapmıştır: “*Onun hakkında Ebû Muhammed es-Sanî'den sordum, o Hadiste güvenilir değildir, babam ondan hadis almamızı nehyederdi dedi.*”⁵⁹⁴

20. Mansur b. Muhammed el-Valîdi (ö.?)

Buharada yaşamış âlimlerden biri olup, İbnül Asâkir, Mütağfirî'nin naklettiği bir hadisi eserinde zikretmiştir: Mütağfirî, Mansur b. Muhammed b. Ali el-Valîd'in Habbaz künyesiyle Dimaşka meşhur olan Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer et-Taberî → Ebül Kasım Nacbe b. Alî b. Nacbe → Ali b. Mehdî → Câhız isnadıyla naklettiği şu haberi işittim demektedir: Şu üç şey, üç türlü insanda bulunmaktadır; Selamet hadis ehlinde, cedel rey ehlinde, bir şeyin kötü icra etmesi de alevilikte”⁵⁹⁵

⁵⁹³ İbn Nukta, *et-Takyid*, s. 464

⁵⁹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü'l-mizan*, III, 254

⁵⁹⁵ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, XXXXXX, 355

Kaydettiğimiz bilgilerin dışında Müstağfirî'nin yine başka ricâl hakkında söylediği pek çok bilgileri farklı kaynaklardan tespit etmiş bulunmaktayız. Özellikle Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'da bunun örneklerini bulmak mümkündür.⁵⁹⁶

XIII. MEKAN HAKKINDA BİLGİ VERMESİ

Müstağfirî, yaşadığı bölgedeki bazı köy ve kasabalar ve buralara nispet edilen râviler hakkında *Tarihü'n-Nesef ve Keş* adlı eserinde bilgiler kaydetmiştir. Eserin günümüze kadar intikal etmemesine rağmen, konuyla alakalı Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ında naklen zikrettiği bazı bilgiler bunu açık bir şekilde bize göstermektedir. Örneğin:

1. el-Vergancenî nisbesiyle bilinen şahısları tanıtırken, söz konusu nisbeni Nesef şehrinde bulunan *Vergancen* köyünden geldiğini belirtmiştir.⁵⁹⁷
2. Yine aynı şekilde el-Haşyendîzi nisbesiyle tanınan râvileri Nesef şehrindeki *Haşyendîz* köyünde yetiştiklerini söylemektedir.⁵⁹⁸
3. Müstağfirî, bunların dışında *el-Kubindevî* nisbesini alan şahısların Nesefli olduğunu,⁵⁹⁹ *el-Huşmincekâsî* nisbesiyle bilinenleri ise Keş şehrine ait bir köyde doğduklarını belirtmiştir.⁶⁰⁰ Yakut el-Hamevî de *Kermecin* isimli mekanı, Müstağfirî'den naklederek Nesef'in bir köyü olduğunu söylemiştir.⁶⁰¹

XIV. CERH VE TA'DÎL LAFIZLARI

İslâmî ilimler arasından özellikle hadis ve tarih ilmînde çok büyük yeri olan ve araştırma sırasında eserlerine sık sık müracat edilen âlimlerin en önde gelenlerinden Sem'ânî, Zehebî, Mizzî ve İbn Hacer, kendi kitaplarında Müstağfirî'nin râviler ile ilgili kullandığı cerh ve ta'dil ifadelerine itibar ederek ondan nakillerde bulunmuşlardır. Özellikle Zehebî'nin *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil* adlı kitabında Müstağfirî'ni,

⁵⁹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 195; IV, 115; V, 92; 142; III, 425; VII, 27; X, 502; XI, 30; XIII, 209

⁵⁹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 315

⁵⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 147

⁵⁹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 38

⁶⁰⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 145

⁶⁰¹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 456

cerh ve ta'dil de sözüne itibâr edilen ve kendisine başvuru alan âlimler arasında zikretmiş olması⁶⁰² dikkat çekicidir.

Müstağfirî'nin, kaynaklarda adı sık sık geçen *Tarihü'n-Nesef* ve *Keş*, *Tarihü's-Semerkand* ve *Ma'rifetü's-Sahâbe*'sinin dışında, *el-Müselâât*, *el-Evâlî*, ve *Şi'r* ve *Ş-Şuerâ* adlı eserlerinde de ricâl ve onların güvenilirlik durumu ile alakalı bilgilerin kaydedilmiş olması mümkün görünmektedir. Nitekim bunun delillerini günümüze ulaşan *Fezâilü'l-Kur'ân* ve *Delâilü'n-nübüvve*'sinde geçen cerh ve ta'dil değerlendirmelerinden anlamaktayız. Bunun bazı örneklerini iki ayrı başlıkta ele almaya çalışacağız.

A. Cerh Lafızları

Müstağfirî'nin, Tedyânî Kasım b. el-Hasan (ö. 421/1030) hakkında yaptığı değerlendirmeler onun cerh uslûbunu ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Nitekim Müstağfirî, söz konusu şahs ile ilgili tam olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Onun hadisinden kaçınmak icabet eder. Çünkü denediğim kadarıyla o saduk değildir. O, Halef b. Muhammed el-Hayyam ve Buhârî'nin hocalarından hadis işittiğini iddia ederdi. Aslında onlardan Semâ yoluyla hadis almamıştır. O, Velid b. Ahmed ez-Zûzenî'den Semâyla hadis almadığı halde ondan işitmiş gibi rivayette bulunurdu. Semâ ve icâzet arasındaki farkı gözetmeksizin tahdis olarak rivayet ederdi. Vefatı hicri 421 olup, 334 yılında doğmuştur.”⁶⁰³

Görüldüğü gibi Müstağfirî, et-Tedyânî Kasım b. el-Hasan'ın hadislerinden kaçınmak gerektiğinin sebebi olarak onun yalan konuştuğunu göstermektedir. Dolayısıyla onun “غير صدوف”, yani “*saduk değildir*” tabirini yalancı râvilere karşı kullandığını söylemek mümkündür.

Müstağfirî, râvileri genel olarak hadisin sonunda cerh etmektedir. Hadisi rivayet ettikten sonra senedde yer alan râvinin üzerinde değerlendirme yaparak hakkında hüküm vermektedir. Eserlerini tetkik ettiğimiz sırada onun bu tür değerlendirmelerinin pek fazla

⁶⁰² Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil*, (nşr; Abdülfettah Ebu Gudde), Dârü'l Beşâir, Beyrut, I, 213

⁶⁰³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 29

olmadığını tespit etmekteyiz. Bunun dışında bazen sened arasında da râviyi cerh ve ta'dil ettiği görülür.

Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, Ebü'l Kâsım el-Ka'bî el-Belhî (ö. 319) için, “لَا يَضْعَفُونَ رَوَايَتَهُ مِنْ جِهَةِ صِغَرِهِ حِينَ سَمِعَ” “*Lâ estacîza er-rivâyete an emsâlihi*” tabirini kullanmıştır. Nitekim Zehebî, söz konusu râvini mutezilenin önderlerinden saymaktadır. Buradan Müstağfirî'nin de mutezile ehlinde hadis almanın caiz görmediğini anlamaktayız.⁶⁰⁴

Mansur b. Muhammed el-Bezdevî (ö. 329) için, “يَضْعَفُونَ رَوَايَتَهُ مِنْ جِهَةِ صِغَرِهِ حِينَ سَمِعَ”, “*Yed'afûne rivayetihi min ciheti siğarihi hîne semi'a*” ifadesindeki zayıf tabirinin gerekçesine, küçük yaşından itibaren hadis nakletmesini göstermiştir.

İsmâîl b. Muhammed b. Ahmed b. Sâlih, Ebû İshâk el-Hakemî el-İstirâbâzî (ö. 330)'den rivayette bulunduğu halde “مَتَّهَمٌ بِالْكَذِبِ، لَا يُخْتَجَّ بِحَدِيثِهِ”, “*Müttehemmün bil kizb, lâ yuhteccü bihadisihi*” ifadesini kullanmıştır. Zehebî, Müstağfirî'nin yalancılıkla itham ettiği bu râvinin neden böyle bir hüküm verdiğini açıklamamıştır. Fakat Müstağfirî'nin bu şahstan hadis aldığını dikkate alarak, onu yeterince tanıdığını söylemek mümkündür. Öte yandan hadisnin hüccet kabul edilmediğini belirtmesine rağmen, kendisinden rivayette bulunması dikkat çekicidir.⁶⁰⁵

Fezâilü'l-Kur'ân'ında yer verdiği bir hadisin isnadında geçen, Nâciye b. Abdullah b. Uteybe b. Mes'ud ile ilgili, “لَيْسَ لَهُ حَدِيثٌ غَيْرُ هَذَا”, “*Leyse lehu hadisin gayru haze*” ifadesini kullanmıştır.⁶⁰⁶ Müstağfirî'nin yaptığı bu değerlendirmesinden, söz konusu râvinin tek hadisten başka bir rivayetinin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Müstağfirî'nin belirttiği bu hususu dikkate alarak, adı geçen râvi için kullandığı tabiri cerh lafızı olarak kabul edebiliriz.

⁶⁰⁴ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, VII, 355

⁶⁰⁵ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, VII, 602.

⁶⁰⁶ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 290.

Yine aynı şekilde eserinde rivayetine yer verdiği Ebû İshak el-Hümeysî künyesiyle bilinen Hâzim b. Hüseyin'i, "ليس بالقوي في الحديث", "Leyse bi'l kavi fi'l hadis" tabiriyle cerh etmiştir.⁶⁰⁷

B. Ta'dîl Lafızları

Zehebî'nin, *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil* eserinde, Müstağfirînin cerh ve ta'dil konusunda kendisine müracat edilen âlimlerden saydığını biraz önce belirtmiştik. Nitekim Zehebî'nin bizzat kendisi, Müstağfirî'nin cerh ve de ta'dil açısından değerlendirdiği bazı şahısları eserlerinde zikretmektedir. Ayrıca Müstağfirî'nin günümüze ulaşan bazı eserlerinde ta'dil le ilgili görüşlerine rastlamaktayız. Eserlerinde tespit ettiğimiz kadarıyla Müstağfirî, ta'dili bazen senedin arasında,⁶⁰⁸ bazen hadisin sonunda yapmıştır.⁶⁰⁹ Bazen başkasının yaptığı değerlendirmeyi nakletmekle yetinmiştir.⁶¹⁰ Ayrıca, râvilerin ilmî derecesini belirtmekle ta'dile işaret eden ifadeleri de birçok yerde kullandığı görülmektedir.⁶¹¹

Nâşir Ahmed Fâris, Müstağfirî'nin râvileri üzerinde yaptığı açıklamalarından hareketle, mütesahil ve müteşeddid tenkitçilerin arasında orta yolu takip eden münekkit olarak değerlendirmektedir.⁶¹²

Müstağfirî'nin Ta'dille alakalı kullandığı bazı lafızlar şu şekildedir:

Ebû Şeybe Abdüllaziz b. Ca'fer b. Bekir el-Havârizmî için, "شيخ ثقة", "şeyhun sika" tabirini,⁶¹³

Ebû Sahr, Hamîd b. Ziyad için, "ثقة", "sika" tabirini,⁶¹⁴

⁶⁰⁷ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 468.

⁶⁰⁸ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 506; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 439, 441; II, 700

⁶⁰⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 831

⁶¹⁰ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 793

⁶¹¹ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, VIII, 784; Zehebî, *Siyer*, XII, 533; Zehebî, *Tezkire*, II, 186

⁶¹² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, naşirin girişi I, 82

⁶¹³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 700

⁶¹⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, II, 831

Ebû Nasr, Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî (ö. 398) için, “هُوَ أَحْفَظُ مَنْ يَمَّا وَرَاءَ النَّهْرِ الْيَوْمَ”, “Huve ahfezu men bi mâverâünnehri el-yevme fîmâ a’lem” ifadesini,⁶¹⁵

İbrâhim b. Ma’kal b. el-Haccâc Ebû İshâk en-Neseî için, “كَانَ فَقِيهَا حَافِظًا بَصِيرًا بِاخْتِلَافِ” “Kâne fakîhan, hâfîzan, basîran bi ihtilâfî’l ulemâ” ifadesini,⁶¹⁶

Hammâd b. Şâkir b. Seviyye, Ebû Muhammed en-Neseî (ö. 311) için “هُوَ ثَقَّةٌ مَأْمُونٌ” “Huve sikatün me’mûnun” lafzını,⁶¹⁷

Abdurrahman b. Ahmed, Ebû Sehl el-Belhî (ö. 391) için “هُوَ الْيَوْمَ مُحَدِّثٌ بَلَخَ” “Huve’l yavme muhaddisun Belh” tabirini,⁶¹⁸

Ebû Bekir Ahmed b. Abdurrahman eş-Şîrazî (ö.?) için, “كَانَ يَفْهَمُهُمْ وَيَحْفَظُهُمْ”, “Kâne yefhemü ve yahfezü” tabirini,⁶¹⁹

Muhammed b. Tâlib b. Alî Ebû’l Hüseyin en-Neseî (ö. 339) için ise “مَا كَتَبَ إِلَّا عَنْ” “Mâ ketebe illâ anis-sikât” ifadesini kullanarak güvenilir olduklarına işaret ettiği görülmektedir.⁶²⁰

Ebû Alî Hüseyin İbn es-Sıddık b. el-Fath el-Haccâc el-Vergancenî (ö. 366) için, “شَيْخٌ صَدُوقٌ ثَقَّةٌ” “Şeyhun sadûkun sika” tabirini,⁶²¹

Delâilü’n-nübüvve’sinde Buhârî’nin, Muhammed b. Heysem hakkında, “فَإِنَّهُ رَجُلٌ صَدُوقٌ” “Fe innehu reculun sadûkun mestûrun” dediğini nakletmiştir.⁶²² Müstağfirî’nin eserlerinden bu tarz örneklerin pek çoğunu zikretmek mümkündür.

⁶¹⁵ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, VIII, 784; Zehebî, *Siyer*, XII, 533

⁶¹⁶ Zehebî, *Tezkire*, II, 186

⁶¹⁷ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, VIII, 784; Safedî, *Vaî bi’l-vefeyat*, XIII, 94

⁶¹⁸ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, VIII, 704

⁶¹⁹ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, IX, 115

⁶²⁰ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, VII, 729

⁶²¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, XIII, 315

⁶²² Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 793

DEĞERLENDİRME

Müstağfirî'nin hadis ilmindeki yerini tespit etmede, *Fezâilü'l-Kuran* ve *Delâilü'n-nübüvve*'sinde yaptığı açıklamalarının önemi oldukça büyüktür. Bu açıklama ve değerlendirmelerin bir kısmını kendisi yapmıştır. Bazıları ise istifade ettiği kaynakların müelliflerine ait olup, Müstağfirî onları olduğu gibi nakletmiş ve kendi görüşlerini eklememiştir.

Fezâilü'l-Kuran'ında kendisine ait herhangi bir değerlendirme yahut bir açıklama yapmadan önce “قال الشيخ”, “Kâle eş-Şeyh”⁶²³ ifadesini kullanmaktadır. Başkalarının sözleri için, “قال الشيخ - يعني فلان”, “Kâle eş-Şeyh yani fülân”⁶²⁴ ya da sadece “قال فلان”, “Kâle fülân”⁶²⁵ demiştir. Bu açıklamaların bir kısmı râvi künyeleriyle ilgili olup, bazıları ise hadislerin durumu hakkındadır. Müstağfirî, yaptığı bazı değerlendirmelerinde kaydettiği hadislerin kaynağına işaret ederek kimler tarafından rivayet edildiğini de söylemektedir.

Delâilü'n-nübüvve'sinde kaydettiği değerlendirmelerin bazılarını, “قلت”, “Kultu”, bazılarını ise “الصواب”, “es-Sevvâbu” diyerek yapmıştır. Bu değerlendirmelerin çoğunluğu, eserinde zikrettiği rivayetlerde geçen bazı yanlışları doğrulamaya yöneliktir. Nitekim bunların bir kısmında kendi görüşlerini de ifade etmekle kesin olarak bilemediği hususları

⁶²³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kuran*, I, 188, 290; II, 529, 586.

⁶²⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kuran*, I, 201.

⁶²⁵ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kuran*, I, 196; II, 507.

“أظن الصواب”⁶²⁶, “Ezunnu’s-Sevâba” tabiriyle belirtmektedir. Müstağfirî’nin adı geçen eserinde yaptığı bazı açıklamalar, *Fezâilü’l-Kuran*ında olduğu gibi râvi künyeleri ve isnad değerlendirmesiyle ilgilidir.⁶²⁷

Müstağfirî’nin yazdığı eserlere baktığımızda, yaşadığı dönemin hadis âlimlerinin geleneği üzere cerh-ta’dil ve ricâl ile ilgili bilgileri yoğun bir şekilde zikrettiğini müşahade etmekteyiz. Buna mukabil Hadis Usûlü ile ilgili teknik bilgilere çok az yerde değinmektedir. Nitekim, Sem’ânî, Zehebî ve başka âlimlerin ondan naklettiği bilgilerin neredeyse tümü ricâl ve onların güvenilirlik durumuyla ilişkilidir. Bununla birlikte Müstağfirî’nin Hadis Usûlü ile alakalı belirttiği herhangi bir bilginin kaynaklarda geçmemesi yukarıdaki kanaatımızı desteklemektedir.

Müstağfirî, râvinin tanınması ve hadisin sıhhat durumuyla ilgili yaptığı değerlendirmelerinin çoğunda, Buhârî’nin (ö. 256/870) *el-Camiü’s-Sahih*” ve “*Kitabü’l-Kunâ*’sını esas almış olması dikkat çekicidir. Çünkü bu durum, hicrî dördüncü asrın sonundan itibaren başta Müstağfirî olmak üzere onun gibi muhaddislerin İsmâl b. Muhammed el-Buhârî’nin (ö. 256/870) otoritesini kabul etmeye başladıklarını bir nevi ortaya koymaktadır.

Âlimlerin Müstağfirî hakkında söylediği sözlere baktığımızda, genellikle ondan övgüyle bahsetmiştir. Ayrıca Se’mânî ve İbn’ül Esîr’in “cema’l cüm’u”, yani bilgileri toplayan biri olarak vasfetmesi dikkate değerdir. Çünkü onun iki eserinin nâşiri, Ahmed Fâris’in belirttiği üzere *Fezâilü’l-Kuran* ve *Delâilü’n-nübüvvesinde* sahîh, hasen, zayıf ve mevzu rivayetleri de kaydettiğini görmekteyiz. Bu durum, âlimlerin dediği gibi Müstağfirî’nin her türlü rivayetleri cem etme gayreti içinde bulunduğu bir işarettir. Ayrıca söz konusu iki eserinde nâşirin belirttiği bilgilerden hareketle şaz, maklub, muzdarib, garib vb. riveyet türlerinin de bulunduğu şahid olmaktadır.

Öte yandan Zehebî ve bazı âlimler, Müstağfirî’nin mevzu rivayetleri açıklamadan rivayet ettiğini söylemkele bir nevi tenkide tabi tutmaktadırlar. Bu husus, hadis ilmînde ve muhaddislerin nezdinde her ne kadar hoş karşılanmıyor ise de, onun dışındaki bazı meşhur

⁶²⁶ Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 723.

⁶²⁷ Müstağfirî, *Delâilü’n-nübüvve*, II, 638.

hadisçilerin eserlerinde de aynı durumun söz konusu olması, Müstağfirî'nin yaşadığı dönemin genel şartlarına göre hareket ettiğini göstermektedir. Nitekim Zehebî gibi onu tenkit eden Kettânî (ö. 1089/1679) de, “Müstağfirî, pek çok muhaddisin yaptığı gibi uydurma hadislerin durumunu açıklamaksızın rivayet etmiştir”⁶²⁸ demekle bunun diğerde hadisçilerde de görüldüğüne işaret etmektedir. Ayrıca Müstağfirî, mevzu hadisler dahil olmak üzere kaydettiği bütün rivayetleri senedli olarak nakletmiş ve bu hususta son derece titiz davranmıştır.

Müstağfirî'nin mevzu rivayetleri hiçbir yerde açıklamadığı kanaatine gitmek aslında yanlıştır. Çünkü onun kitaplarını tetkik ettiğimiz sırada, mevzu olarak bilinen hadislerin senedinde yer alan râvileri cerh ederek yalancı olduğuna işaret ettiğini görmekteyiz. Bununla birlikte, bazı mevzu rivayetleri tarihî gerçeklerle karşılaştırarak, onlara uymadığını, dolayısıyla münker olduğunu belirtmektedir. Müstağfirî, bu hadisin dışında kalan yine bazı mevzu hadislere “*münker*” tabirini kullanmıştır. Dolayısıyla, daha önce de belirttiğimiz gibi söz konusu kavramı, aynı zamanda mevzu rivayetler için de kullanmış olması bir ihtimaldir. Yoksa metnini tenkit ettiği bir hadis için, münker yerine mevzu ifadesini kullanması daha uygundu.

Müstağfirî'nin kitaplarına yer verdiği bazı mevzu hadislere yönelik yaptığı açıklamalarının sayısı oldukça azdır. Öte yandan İbn Hibban'ın, *el-Mecrûhîn* adlı eserinde, “Muhaddislerin nezdinde şöhret bulan şahıslar hakkında bilgi vermeyi kerih görürüm”⁶²⁹ anlamındaki ifadesi konumuz açısından mânidardır. Çünkü Müstağfirî'nin mevzu hadisler karşısında genellikle sessiz kalmasının bir sebebi de, İbn Hibba'nın belirttiği gibi söz konusu haberleri nakleden râvilerin çoğunluk tarafından bilinmesi olabilir.

⁶²⁸ Kettânî, *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 71-72

⁶²⁹ İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965), *el-Mecruhin mine'l-muhaddisin ve'd-duaqa ve'l-metrukin*, I-III, (nşr: Mahmûd İbrâhim Zayed), Haleb, Dârü'l-Va'y, 1975-1976

SONUÇ

Müstağfirî (ö. 432/1041), Mâverâünnehir bölgesindeki Nesef şehrinde yetişmiş olan meşhur hadis hâfızı ve çok yönlü âlimlerden biridir.

Müstağfirî, Mâverâünnehir'in ilk kez müstakil idarî bölge olarak tanınmasına vesile olan fars kökenli Sâmânîler Devleti ile İlk Müslüman Türk Devleti kabuledilen Karahanlılar Devlet'inin hükümdarlığı altında hayatını sürdürmüştür.

Müstağfirî, pek çok muhaddisten rivayette bulunmuş ve onun hakkında âlimler genellikle olumlu fikirler söylemiştir. Onların arasında Zehebî, mevzu rivayetleri açıklamadan naklettiği için tenkit etmekteyse de, Kettânî, bunun her muhaddiste görülen bir husus olduğuna işaret ederek bir nevi ta'dil etmiştir. Üstelik eserindeki bazı mevzu rivayetleri sened ve metin açısından tenkid etmenin yanında bunlara “münker” demesi mevzu olduğuna dair yaptığı bir açıklama olarak kabuledilebilir.

Müstağfirî, rivayet ettiği bazı hadisleri sened ve metin açısından tenkit etmektedir. Sened tenkidi yaparken, kaydettiği rivayeti bir başka kaynakta geçen tarihiyle karşılaştırarak aralarındaki farka işaret etmektedir.

Metin tenkidi'nde ise, naklettiği haberi, tarihi olaylara karşılaştırarak doğru olmadığını, dolayısıyla münker olduğunu söylemiştir.

Diğer taraftan Müstağfirî, naklettiği rivayetleri usûl-i hadis açısından değerlendirmeye tabi tutmuş ve onları sahih, hasen, garib ve münker olarak değerlendirmiştir.

Öte yandan Müstağfirî'nin telif ettiği, *Tarihü'n-Nesef ve Keş*, *Tarihü's-Semerkan* ve *Ma'rifetü's-Sahabe*'si, günümüze kadar ulaşmasa da ilim âleminde büyük önem taşıyan ve kaynak olarak çokça istifade edilen eserlerden olmuştur. Nitekim bugün elimizde mevcut olan eserler, bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle Müstağfirî'nin yazdığı eserler ve bunlarda takip ettiği kendisine has metodu, hadis ilmî açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca Mâverâünnehir'deki bazı şehirler ve bu bölgedeki ricâl hakkında yoğun bir şekilde zikretmiş olduğu bilgiler, bölge hakkında yeni malumatlara ışık tutacak nitelikte görülmektedir.

KAYNAKÇA

- A‘zamî, Mustafa, “Buharî,” *DİA*, VI, 368-372.
- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (ö. 249/863), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd* (nşr. Ebu Abdullah Mustafa b. el-Advî), Riyâd, 2002.
- Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), *Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâik* (nşr. Habiburrahman el-A‘zamî), Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye.
- Abdülazîz ed-Dûrî, “Dîvan”, *DİA*, XIX, 377-381.
- Abdürrezzâk es-San‘anî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827), *el-Musannef*, (nşr. Habiburrahman A‘zamî), I-XI, Beyrut: el-Meclisü’l-İlmi, 1983
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî (ö. 241/855), *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*, I-XXXV, (nşr. Şuayb el-Arnaut), Beyrut, Müessesetü Risale, 2001
- Ainiding, Nuerdun, “Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslâm Dini Eğitimi ve Din Adamları”, *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı –I*, İstanbul 2014
- Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan’da Türkler*, Erzurum, 1984
- Akpınar, Ömer Faruk, “Fezâilü’l-Kur’an Edebiyatı”, *İSTEM, İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2011, cilt: IX, sayı: 17
- Akün, Ömer Faruk, “Kâşgarlı Mahmud” *DİA*, XXV, 9- 15
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1987
- Ali b. Ca’d, Ebü’l-Hasan Ali b. Ca’d b. Ubeyd el-Cevherî (ö. 230/845), *Müsnedu İbn Ca’d*, (nşr. Âmir b. Ahmed Haydar), Beyrut, Müessesetü Nâdir, 1990
- Alper, Ömer Mahir, “İbn Sînâ-hayatı”, *DİA*, XX, 320
- Almaz, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, 2001
- Altun, Ara, “Karahanlı Mimari”, *DİA*, XXIV, 412-414
- Avcı, Casim, “Yakut el-Hamevî”, *DİA*, XXXXIII, 288-289
- Avfî, *Cevâmîü’l-Hikâyât*, (nşr. Ca’fer Şi’ar), Tahran 1983
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2009
- _____, “İmla”, *DİA*, XXII, 225-226
- _____, “İbn Nukta”, *DİA*, XX, 232
- Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul, İSAM Yayınları
- _____, “Semerkant”, *DİA*, XXXVI, 481- 484
- _____, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir’de Siyasî ve Kültürel Durum”, *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, Ankara, 2013, s. 50

- Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920), *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, (nşr. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1955
- Baharzi, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib (ö. 467/1075), *Dümyetü'l-kasr ve usratü ehli'l-asr fî tabakati's-şuara*, (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-III, Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1971
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç (ö.1349/1930), *İlk Müslüman Türkler*, (trc. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927
- _____, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları, 2010
- _____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990
- _____, "Maveraunnehir", *İA*, İstanbul 1971
- Baş, Eyüp - Fayda, Mustafa, *İslâm Tarihi El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012
- Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu, (Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İncelem)*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014
- Bedirhan, Yaşar, *Orta Çağ*, Konya, 2004
- Belenitsky, Alexander, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, (trc. James Hogarth), Jerusalem 1936
- Bıçer, Bekir, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Ankara, Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 2007
- Brockelmann, Carl, (ö. 1375/1956), *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Ankara, 1964
- Bruce L. Lawrance, "Khanagah", *Eİ*, VIII, 278-279
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-IX, (nşr. Muhammed Züheyr Nasır en-Nasır), Dimaşk, Daru Tuk Neca, 2002
- Câmî, Nûriddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 898/1492), *Şevahidü'n-nübüvve tercümes*, (tert. Elhac Muzaffer Ozak), İstanbul, Ergin Kitabevi, 1958
- Çakan, İsmail Lütî, *Hadis Edebiyatı*, 2003, İstanbul, MÜİF Yayınları
- Çakan, Varis Abdurrahman, *Orta Asya Tarihine Giriş*, Ankara, A Kitap Yayınları, 2015
- Çam, Nusret, *Türk ve İslâm Sanatları Tarihi*, Erzurum, 1985
- Çetin, Osman, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Bursa, Düşünce Kitabevi, 2009
- Dalkılıç, Mehmet, *Sâmânîler Devleti*, (Yüksek Lisans Tezi)
- _____, "Buhâra'nın İslâmlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi=The Journal of International Social Research*, 2012, sayı: 5
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl (ö. 255/868), *Sünen-i Dârimî*, I-IV, (nşr. Hüseyin Selim ed-Daranî), Suud Arabistan, Darü'l-Muğnî, 2000

- Davudi, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, (ö. 946/154), *Tabakatü'l-müfessirin*, (nşr. Ali Muhammed Ömer) I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- Doğan, Hüseyin, *Kerramî Söylem ve Yansımaları*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015
- Durusoy, Ali, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 331
- Ebû Davud es-Sicistanî, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. el-Ezdî (ö. 275/889), *el-Merâsil*, (nşr. Şuayb el-Arnaut), Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1988
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam el-Herevî el-Ezdî (ö. 224/838), *Fezailü'l-Kur'ân*, I-II, (nşr. Mervân el-Atiyye), Beyrut, Daru İbn Kesîr, 1995
- Ebû Ya'la el-Mevsilî, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna (ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsilî*, I-XIII, (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dimaşk, Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1984
- Erünsal, İsmail, "Kütüphane" *DİA*, XXVII, 15
- Frye, Richard Nelson, "*Sâmânids*" *The Cambridge History of İran*, IV, Londra, 1975
- _____, *Bukhara: The Medieval Achievement*, (trc. Hasan Kurt, Ankara, Bilig Yayınları, 2003
- _____, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, (trc. Hasan Kurt), Ankara, Bilig Yayınları, 2003
- Gafurov, B.G., *Taciki, Drevnişaya, Drevnaya i Srednevekovaya İstoriya*, Moskova, 1972
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, 177-180
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı: (XI. yüzyıl) (Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981
- Göktaş, Vahit, *Hicri IV. asır Buhara'da Tasavvuf - Kelabazi Örneği*, İstanbul, Meydan Yayıncılık, 2008
- Gufrânî, Alî, "Maveraünnehir'de Şiiliğin Tarihi: Sâmânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)," (trc. Şahin Ahmetoğlu), *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sayı: 5, s. 221-237
- Hakim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-IV, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990
- Hansarî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Ca'fer el-Musevi (1313/1895), *Ravzatü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, (nşr. Esedullah İsmailiyyan), I-VII, Tahran, Kum, Mektebetu İsmailiyyan, 1390
- Hasan b. Arafa el-Abdî (ö. 258/873), *Cüz'ü el-Avâlî*, (nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî), 1985
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit (ö. 463/1071), *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, (nşr. Nureddin İtr), Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975
- _____, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, I-XVI, 2002, Beyrut, Dârü'l-Garb İslâmiyye
- Hatiboğlu, İbrahim, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 108-109.
- _____, "Rihle", *DİA*, XXXV, 107.
- Hattab, Mahmûd Şit, *Biladu Maveraünnehir*, Beyrut, Dâru Kuteybe, 1990

- Hennâd b. es-Serî, Ebû's-Seri Zeynelabidin Hennâd (ö. 243/857), *Kitâbü'z-zühd*, I-II, (nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Kuveyt, Dârü'l-Hulefa li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1985
- Hısnî, Muhammed Edib Ali Takıyyüddin, *Müntehabatü't-tevarih li-Dımaşk*, Beyrut, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1979
- Hunkan, Ömer Soner, *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)*, İstanbul, Kriter Yayınları, 2009
- Işık, Kemal, *Maturidi'nin Kelam Sistemi*, Ankara, Fütüvvet Yayınları, 1980
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*, I-VII, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyâd, Mektebetü'r-Rüşd, 1989
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Hedyü's-Sari Mukaddimetu Fethi'l-Bari*, (I-II), Mısır, 1929
- _____, *el-İsabe fi'temyizi's-sahabe*, I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995
- _____, *Lisanü'l-mizan*, Haydarabad, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarif-n-Nizamiyye, I-VII, 1911
- _____, *Tehzibü't-Tehzib*, I-XII, Dar'ül Nizamiyye, Hind
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, Mısır, I-XXI, 1932
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah (ö. 879/1474), *Tacü't-teracim fi men sannefe mine'l-Hanefiyye*, (nşr. İbrâhim Salih), I, Dımaşk, Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1992
- İbn Nukta, Ebu Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdilgani b. Ebi Bekr b. Şücâ el-Bağdâdî (ö. 629/1232), *et-Takyid li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesaniid*, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût) Beyrut, Dârü'l-Kütübil-İlmiyye, 1988
- İbn Adi, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcanî, 365/976, *el-Kamil fi dua'fai'r-ricai*, I-VII, (nşr. Adil Ahmed Abdülmucit), Beyrut, Kütübü'l-İlmiyye, 1997
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, Beyrut, Dârü'l-Fikr
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldun: Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber Fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, I-IV, Lübnan, 1958
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965), *el-Mecruhin mine'l-muhaddisin ve'd-duafa ve'l-metrukin*, I-III, (nşr. Mahmûd İbrâhim Zayed), Haleb, Dârü'l-Va'y, 1975-1976
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî (ö. 311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-IV, (nşr. Mustafa A'zamî), Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1975
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî (ö. 324/936), *es-Seb'a fi'l-kıraa*, (nşr. Şevki Dayf), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1980
- İbni Tagrıberdi, Ebû'l-Muhsin Cemâleddin Yusuf b. Tağrıberdi el-Atabekî el-Yaşbugavî ez-Zâhirî, *en-En-Nücumu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır el-Kâhire*, (nşr. Vizâratü es-Sakafiyye el-İrşâd el-Kavmiyye), I-XVI, Mısır, Dâru'l Kutüb

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233), *İslâm Tarihi*, (trc. Ahmet Ağırakça), I-XII, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986
- _____, *el-Lübab fî tehzibi'l-ensâb*, I-III, Beyrut, Dâru Sadır
- _____, *Üsdü'l-gabe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-VIII, (nşr. Ali Muhammed Maûz), Dar'ül Kütübil İlmiyye
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani (ö. 289/902), *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldan*, Leiden, 1967
- İbnü'l-İmad, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezeratü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, (nşr. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut), I-XI, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1986
- İsbahânî, el-Mirza Abdullah Efendi, *Riyazü'l-ulema ve hiyazü'l-fuzala*, (nşr. es-Seyyid Ahmed el-Hüseyni), Kum, Mektebetu Ayetullah el-Mar'âşi el-Amme, 1401
- İsnevi, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan (ö. 772/137), *Tabakatü's-şafiyye*, (nşr. Kemal Yusuf Hût), I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002
- İstahri, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed, 346/957 (ö. 346/957), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut, I-II, 2004
- İzbirak, Reşat, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992
- Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih Ve Uygarlık*, (trc. Lale Arslan), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001
- Kaçalin, Mustafa, "Divan-i Luğat-İt-Türk", *DİA*, IX, 446- 449
- Kafkasyalı, Muhammet Savaş, *Orta Asya'da İslâm*, I-III, Ankara, Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi, 2012
- Kamalova, Zebinso, *Nesef ve Keş'ten Parlayan Işık*, Eskişehir, 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), (<http://bilgelerzirvesi.org>), Eskişehir
- Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *DİA*, XV, 27-64
- _____, "Hâkim en-Nîsâbü'rî", *DİA*, XV, 190-193
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996
- Kefevi, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefi (ö. 990/1582), *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, (nşr. Saffet Köse...[ve öte.]), I-IV, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 2017
- Kehhâle, Ömer Rızâ (ö. 1905-1987), *Mu'cemü'l-müellifin*, I-VIII, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993
- Kâtib Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Feharisu a'lâmi Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, II, 1417
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî (ö. 1345/1927), *Hadis Lteratürü*, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul, İz Yayıncılık, 1994
- Keyani, Muhsin, *Hânkahlar Tarihi*, (trc. Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut), İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2013

- Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis ilimleri ve hadis tarihi*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983
- Koçyiğit, Talât, “Abdülganî el-Ezdî”, *DİA*, I, 205
- Komoliddinov, “Mavorounnahr”, *Özbek Millî Ansiklopedisi*, Taşken, Davlat İlmî Naşriyatı, 1976
- Kureşi, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-II, Cize, Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1993
- Kurt, Hasan, “Devlet Kurma Sürecinde Sâmanoğulları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 2
- _____, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Buhara örneği*, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri -Tomar, Cengiz, “İbn Asâkir Ebü'l-Kasım”, *DİA*, XIX, 323.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed (ö. 1304/1886), *el-Fevaidü'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, (nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani), I, Kahire, Matbaatü's-Saade, 1324
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 380/1000), *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, (nşr. M. J. de Goeje, Brill,) Leiden, 1906
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (ö. 179/795), *el-Muvatta*, I-VIII, (nşr. Muahmmmed Mustafa el-A'zamî), 2004
- Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali (ö. 1110/1698), *Biharü'l-envari'l-câmia li-düreri ahbari'l-eimmeti'l-ethar*, I-C, Tahran, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1934
- Mizzî, Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (ö. 742/1341), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, I-XXXV, (nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf) Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1983
- Muhammadcanov, A. R. *Özbekiston Tarihi: IV Asrdan XVI Asr Boşlarigaça*, Taşkent, 2004
- Muhsin el-Emin, Ebû Muhammed el-Bâkır (ö. 1371/1952), *A'yanü's-Şi'a*, (nşr. Hasan el-Emin), I-XV, Beyrut, Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1983
- Münavi, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmii's-sagır*, I-VI, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1938
- Müstağfirî, Ebû'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tez en-Nesefi (ö.432/1041), *Delâilü'n-nübüvve*, (nşr. Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Dımaşk, Beyrut, Dârü'n-Nevâdir, 2010
- _____, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (nşr. Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2006, I, 63
- _____, *Kitabü'z-Ziyâdat*, (nşr. Târik b. Muhammed et-Tavârî-Eşref Salâh Ali'nin), 2005
- _____, *Tibbü'n-nebi*, Kum, Menşuratü'r-Rıza, 1983

- Müttaki el-Hindi, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân (ö. 975/1567), *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, (nşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka), I-IX, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985
- Nasır, Muhammad, *Nasaf va Keş Allamalari*, Taşkent, 2006
- Necef, Ekber, *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005
- Nerşahi, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer, (ö. 348/959), *Tarih-i Buhara*, (trc. Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavi, Erkan Göksu), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013
- _____, *Târîhu Buhara*, (nşr. Emin Abdülmecid Bedevi, Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzi), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1965
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (ö. 537/1142), *el-Kand fî zikri ulemai Semerkand*, (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tahran, 1999
- Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak, (ö. 485/1092), *Siyasetname*, (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul, Dergah Yayınları, 1987
- Ögel, Bahaeddin (ö.1923-1989), *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, TTK Basımevi, 1984
- Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l Esîr", *DİA*, XXI, 27
- _____, "Karahanlılar" *DİA*, XXIV, 404-412
- _____, "Nizamülmülk", *DİA*, XXXIII, 193-196
- Özbek Sovet Ensiklopediyası*, Taşkent, 1980, I, 182
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Mâverâünnehir", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1976
- Polat, Salahattin, "Mütâbaat", *DİA*, XXXII, 180-181
- Polat, Suat, "Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 2015, cilt 1, Sayı 1, s. 42-52
- Râfiî, Ebû'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm Kazvînî (ö. 623/1226), *et-Tedvin fî ahbari Kazvin*, I-IV, (nşr. Azizullah Ataridi Habuşani), Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987
- Safedi, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, (nşr. Ahmed Arnavud), I-XXIX, Beyrut, Daru İhyaut Turas, 2000
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler*, İstanbul, 2012
- Sâlim, Ferrâc Atâ (ö. 1408/1988), *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut, İhyaî Turâs, I- XIII
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 1991
- _____, *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları*, Samsun, 1986
- Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıçtan 1878'e Kadar*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997
- Sarı, Mehmet Ali, "İbn Habîb el-Nîsâbü'rî", *DİA*, XIX, 510
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi (ö. 562/1166), *Edebü'l-implâ' ve'l-istimplâ*, (nşr. Max Weisweiller), Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981
- _____, *el-Ensâb*, (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Cinan, 1988

- _____, *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir*, I-II, (nşr. Münire Naci Sâlim), Bağdad, Matbaatü'l-İrşad, 1975
- Seyithanoğlu, Kenan-Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992
- Sönmez, Mehmet Ali, “İbn Hibban”, *DİA*, XX, 63-64
- Suyutî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *ed-Dürri'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1983
- _____, *Tabakatü'l-huffâz*, Beyrut, Dârü'l-Buhusil-İlmiyye, 1983
- Sümer, Faruk, “Dihkan”, *DİA*, IX, 289-290
- Şeker, Fatih, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985
- _____, “Buhâra”, *DİA*, VI, 363-367
- Taberî, Ebi Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülk*, Beyrut, 1964
- Takiyyuddîn Abdulkadir et-Temîmî (ö. 1010/1601), *Tabakatu's-Seniyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hılv), I-IV, Riyad, Daru'r-Rufâi, 1983
- Uğur, Mücteba, *Buhârî*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989
- _____, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996
- Uludağ, Süleyman, “Hankah”, *DİA*, XVI, 42-46
- Usta, Aydın, “Sâmânîler” *DİA*, XXXVI, s. 66
- _____, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007
- Ünlü, Nuri, *İslâm tarihi: Başlangıçtan Osmanlılara Kadar*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1992
- Vajda, Georges, “Un manuscrit du Kitab Dalâ'il an-Nubuwwa de Ga'far al-Mustagfirî”, *Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, II, 567-572
- Yâfiî, Afîfuddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani (ö.768/1366), *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzan fî ma'rifeti havadisi'z-zaman*, I-IV, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970
- Yakut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-umran fî'l-müstedrek ala Mu'cemi'l-büldân*, (nşr. Seyyid Muhammed Emin el-Hancı), I-VII, Beyrut, Dâru Sâdr, 1995.
- Yazıcı, Ramazan, *Milli Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, İstanbul, Ekin Yayınları, 2008.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul, 2013.
- Yılmaz, Ferhat, *Buhâra, Semerkand ve Neseף Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992.

Yiğit, İsmail, “Ribât”, *DİA*, XXXV, 76-79.

Yücel, Ahmet, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2009.

Zâhir Bigi, Muhammed, *Mâverâünnehir’e Seyahât*, (nşr. Ahmet Kanlıdere), İstanbul, Kitabevi, 2005.

Zebidi, Ebü’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (ö. 1205/1791), *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, I-XX, Dârü’l-Hidâye, IV.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *el-İber fî haberi men gaber*, (nşr. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), I-IV, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985.

-----, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaut), I-XXV, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1985.

-----, *Tarihü’l-İslâm ve vefeyatü’l-meşahir ve’l-a’lâm*, (nşr. Beşşar Avvad Ma’ruf), I-XV, Dâru Garbül İslâmî, 2003.

-----, *Tezkiretü’l-huffâz*, I-IV, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1956.

-----, *Zikru men yu’temedu kavluhu fî’l-cerh ve’t-ta’dil*, (nşr. Abdülfettah Ebu Gudde), Dârü’l Beşâir, Beyrut.

Zirikli, Hayreddin (ö. 1396/1976), *A’lâm*, I-VIII, Beyrut, Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 1997.